

Psychopedagogiczne konteksty wykonywania kary pozbawienia wolności

Psychopedagogiczne konteksty wykonywania kary pozbawienia wolności

redakcja naukowa:
Sławomir Grzesiak

Recenzenci:

dr hab. Beata Maria Nowak, prof. WSKiP

dr hab. Aleksandra Szymanowska, prof. AEH

Projekt okładki:

Sławomir Górzyński

Opracowanie redakcyjne:

Dorota Kanabus

Skład:

Mercurius

© Copyright by Wydawnictwo DiG, 2020

ISBN: 978-83-286-0147-5

Wydawnictwo DiG Sp. j.

PL 01-987 Warszawa, ul. Dankowicka 16c lok. 2

tel./fax: (+48 22) 839 08 38

e-mail: biuro@dig.pl, <http://www.dig.pl>

Druk cyfrowy

Spis treści

Wstęp	7
-------------	---

CZĘŚĆ I. MOŻLIWOŚCI I OGRANICZENIA INDYWIDUALIZACJI ODZIAŁYWAŃ PENITENCJARNYCH

Agnieszka Nowogrodzka, Konrad Kulawik

Decyzja klasyfikacyjna jako podstawa prowadzenia zindywidualizowanych oddziaływań penitencjarnych	11
---	----

Karolina Grzywińska-Aleksandrowicz

Oddziaływania terapeutyczne wobec sprawców przestępstw seksualnych z diagnozą zaburzeń preferencji seksualnych oraz sprawców bez takiej diagnozy	23
--	----

Sławomir Grzesiak, Damian Skowron

Postępowanie z osobami o odmiernej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej w polskim systemie penitencjarnym na tle wybranych systemów penitencjarnych innych państw	39
--	----

Rafał Podruczny

Skazani niebezpieczni w polskiej rzeczywistości penitencjarnej — bariery i perspektywy korekcyjne	69
---	----

Mateusz Lewandowski

Postawy patriotyczne osób skazanych na karę pozbawienia wolności w kontekście implementacji programów penitencjarnych o treściach patriotycznych	89
--	----

Hubert Skrzyński

Wsparcie działań penitencjarnych przez organizacje pozarządowe	99
--	----

CZĘŚĆ II. PSYCHOSPOŁECZNE NASTĘPSTWA IZOLACJI WIĘZIENNEJ

Sławomir Grzesiak, Edyta Mituła-Grzesiak

Czytanie przestrzeni penitencjarnej z listów więziennych	117
--	-----

Elżbieta Kamińska

Zmiana sensu życia kobiet rodzających i wychowujących dzieci w warunkach penitencjarnych	149
--	-----

<i>Zbigniew Nowacki</i>	
Nastój osób pozbawionych wolności. Refleksja w kontekście oddziaływania wychowawczego	157
<i>Małgorzata Jadeszko</i>	
Zjawisko autoagresji wśród osób pozbawionych wolności	173
<i>Marta Jastrzębska</i>	
Profilaktyka samoagresji osadzonych w kontekście praktyki penitencjarnej. Rozwiązania modelowe	185
<i>Maja Zawadzka</i>	
Zastosowanie psychoterapii poznawczo-behawioralnej w różnych systemach więziennictwa	197
Noty o autorach	223

Wstęp

Zainteresowanie badaczy wielu dyscyplin naukowych wykonywaniem kary pozbawienia wolności świadczy o złożoności problematyki, jaką stanowi współczesna penitencjarystyka. Wiodącym wątkiem dyskursu naukowego, wynikającym z interdyscyplinarnych analiz teoretycznych czy empirycznych, są możliwości oraz ograniczenia teorii i praktyki penitencjarnej wyrażane w poglądach na temat efektywności instytucjonalnych form oddziaływań penitencjarnych. Wskazane kwestie są zasadniczo domeną pedagogów i psychologów, którzy stanowią o trzonie działań resocjalizacyjnych i terapeutycznych w warunkach izolacji więziennej.

Mając to na uwadze, kierujemy do Czytelników opracowanie, będące efektem przemyśleń wielu autorów, którzy zajmują się zagadnieniem wykonywania kary pozbawienia wolności zawodowo, zarówno w jednostkach penitencjarnych, jak i zgłębiając zagadnienia resocjalizacyjne w ramach uczelnianej działalności naukowo-badawczej. Prezentowane w niniejszej publikacji prace wpisują się w nurt współczesnych rozważań, dotyczących poszukiwania optymalnych oddziaływań psychopedagogicznych w dziedzinie penitencjarystyki. Podjętą problematykę przedstawiono w dwóch, komplementarnych względem siebie, częściach ukazujących odmienne aspekty jej oglądu. W pierwszej części zatytułowanej *Możliwości i ograniczenia indywidualizacji oddziaływań penitencjarnych* zaprezentowano artykuły, podejmujące zagadnienia związane z prowadzonymi wobec osadzonych oddziaływaniami penitencjarnymi w ramach możliwości indywidualizacji tej działalności w zależności od klasyfikacji skazanych czy rodzaju popełnionego przez nich przestępstwa. Z kolei część drugą niniejszego tomu stanowią prace dotyczące *Psychospołecznych następstw izolacji więziennej*, w których istotą jest ukazanie zmian zachodzących u osadzonych w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności, będących konsekwencją przebywania w warunkach izolacji więziennej oraz prowadzonej wobec nich indywidualnej pracy wychowawczo-terapeutycznej.

Pierwszą część tomu rozpoczyna tekst Agnieszki Nowogrodzkiej i Konrada Kulawika, w którym autorzy poddają refleksji kryteria klasyfikacyjne osób pozbawionych wolności oraz ich praktyczne implikacje dla pracy penitencjarnej z poszczególnymi grupami osadzonych. Kolejna praca dotyczy problematyki przestępców seksualnych. Karolina Grzywińska-Aleksandrowicz rozważa zasadność objęcia oddziaływaniami terapeutycznymi wszystkich sprawców przestępstw na tle seksualnym, zarówno zdiagnozowanych, jak i skazanych bez

diagnozy parafilii. Z kolei artykuł Sławomira Grzesiaka i Damiana Skowrona ukazuje nowy obszar pracy penitencjarnej związany z wykonywaniem kary pozbawienia wolności wobec skazanych o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej, przy czym autorzy dokonują komparatystycznego oglądu rozwiązań stosowanych w Kanadzie, Wielkiej Brytanii, Australii i we Włoszech, jednocześnie odnosząc je do polskich regulacji prawnych. Następny prezentowany w tej części książki tekst przedstawia problematykę tzw. skazanych niebezpiecznych w kontekście procesu ich resocjalizacji, a jego autor Rafał Podruczny wskazuje w nim również możliwości oraz utrudnienia wynikające z prowadzonych wobec tej grupy oddziaływań korekcyjnych. Kwestię postaw patriotycznych osób pozbawionych wolności, a także konieczność implementacji do praktyki penitencjarnej programów resocjalizacyjnych o treściach patriotycznych porusza artykuł Mateusza Lewandowskiego. Część pierwszą książki zamyka tekst autorstwa Huberta Skrzyńskiego, będący przeglądem doświadczeń krajowych i zagranicznych w odniesieniu do zaangażowania instytucji i organizacji pozarządowych w proces resocjalizacji penitencjarnej skazanych.

Z kolei w problematykę drugiej części książki, poświęconej zagadnieniom dotyczącym psychospołecznych następstw przebywania w warunkach izolacji więziennej, wprowadza artykuł Edyty Mitoły-Grzesiak i Sławomira Grzesiaka, w którym analizie poddano imponderabilne elementy przestrzeni penitencjarnej odczytane z listów więziennych osób pozbawionych wolności. Tekst Elżbiety Kamińskiej ukazuje natomiast wpływ urodzenia i wychowywania dzieci w izolacji penitencjarnej na sens życia kobiet osadzonych oraz ich postawy rodzicielskie. Z kolei Zbigniew Nowacki przedmiotem swoich rozważań czyni nastrój osób pozbawionych wolności jako czynnik determinujący gotowość skazanych do udziału w resocjalizacji. Zagadnieniu autoagresji wśród osadzonych poświęcono dwa kolejne artykuły. Małgorzata Jadeszko skupia się na opisie zjawiska samoagresji wśród osadzonych, natomiast Marta Jastrzębska — podkreśla konieczność profilaktyki autoagresji, wskazując jednocześnie konkretne propozycje. Opracowanie zamyka tekst Mai Zawadzkiej, w którym autorka przybliżyła możliwości zastosowania psychoterapii poznawczo-behawioralnej i czyni to w ujęciu porównawczym, wskazując rozwiązania stosowane w wybranych systemach penitencjarnych innych państw, m.in. w Wielkiej Brytanii i USA.

Opracowanie *Psychopedagogiczne konteksty wykonywania kary pozbawienia wolności* polecamy wszystkim, którzy przedmiotem swych dociekań czynią zagadnienie kary pozbawienia wolności, szczególnie pedagogom i psychologom, a także prawnikom i socjologom zajmującym się problematyką szeroko pojętej penitencjarystyki oraz funkcjonariuszom Służby Więziennej, zwłaszcza pionu penitencjarnego i terapeutycznego. Żywimy nadzieję, że lektura naszej pracy będzie dla Czytelników interesującą przygodą intelektualną, która zaowocuje pogłębioną refleksją na gruncie penitencjarystyki, czynioną zarówno na niwie naukowej, jak i w obszarze praktycznych implementacji w jednostkach penitencjarnych.

Część I
MOŻLIWOŚCI I OGRANICZENIA
INDYWIDUALIZACJI ODZIAŁYWAŃ
PENITENCJARNYCH

Decyzja klasyfikacyjna jako podstawa prowadzenia zindywidualizowanych oddziaływań penitencjarnych¹

Streszczenie: Osoby skazane odbywające kary pozbawienia wolności pochodzą z różnych grup społecznych, odbywają kary o różnym charakterze i przejawiają niejednolite cechy zarówno fizyczne, jak i psychiczne. Stanowią tym samym heterogeniczną grupę o różnych potrzebach, zasobach i deficytach. Jest to liczna grupa, która w grudniu 2019 r. obejmowała 66 tys. 208 osób. Służba Więzienna odpowiada za realizację zadań wynikających z kary pozbawienia wolności. Ponieważ istnieje potrzeba indywidualizacji oddziaływań względem osoby skazanej, a jednocześnie licznych zadań i wymagań grupy skazanych, ustawodawca w Kodeksie karnym wykonawczym zdecydował, że osoby odbywające kary pozbawienia wolności klasyfikowane są względem określonych kryteriów i osadzone w odpowiednich zakładach karnych. Decyzję klasyfikacyjną może podjąć sąd, określając rodzaj i typ zakładu karnego oraz system, w jakim skazany będzie odbywał karę pozbawienia wolności na podstawie art. 62 k.k. Jeśli takiej decyzji nie podejmie sąd, to wówczas za decyzję klasyfikacyjną odpowiedzialna jest komisja penitencjarna. Indywidualizacja kary pozbawienia wolności stanowi zatem wyraz próby dopasowania oddziaływań i programów dostępnych w warunkach izolacji penitencjarnej do wymagań jednostki. Oddziaływania te mają pozwolić jej w przyszłości powstrzymać się od ponownego dokonania przestępstwa i funkcjonować zgodnie z regułami oraz normami społecznymi.

Artykuł jest próbą przedstawienia kryteriów klasyfikacji, a także jej wpływu na pracę z poszczególnymi grupami osób odbywających karę pozbawienia wolności.

Słowa kluczowe: klasyfikacja skazanych, indywidualizacja kary, personalizacja

¹ Wkład każdego z autorów w przygotowywany tekst kształtuje się na poziomie pięćdziesięciu procent.

Classification decision as the basis for conducting individualized penitentiary interactions

Abstract: Convicted persons serving sentences of imprisonment come from various social groups, serve sentences of a different nature and display inconsistent physical and mental characteristics. Thus, they constitute a heterogeneous group with different needs, resources and deficits. It is a large group which in December 2019 accounted for 66,208 people. The Prison Service is responsible for the performance of tasks resulting from imprisonment. Inmates must be treated individually, numerous tasks are requirements are set, therefore the legislator provided for their classification. The classification is based on specific criteria and allows the convicts to be sent to appropriate penal institutions. The classification decision may be taken by the court specifying the type and type of prison and the system in which the convicted person will serve the sentence of imprisonment pursuant to Art. 62 of the Penal Code. If such a decision is not taken by the court, the penitentiary commission is responsible for the classification decision. The individualization of the penalty of imprisonment allows for adjusting the interactions and programs available in the conditions of penitentiary isolation to the needs of a specific person. These interactions are to allow it to refrain from re-offending in the future and to function in accordance with the rules and social norms.

The article is an attempt to present the criteria for classification, as well as its impact on work with individual groups of people serving prison sentences.

Keywords: classification of convicts, individualization of punishment, personalization

Wstęp

Do zakładów karnych i aresztów śledczych kierowane są na mocy wyroków sądowych osoby pochodzące z różnych grup społecznych. Zróżnicowane pod względem płci, wieku, zawodu, poziomu inteligencji, doświadczeń, zasobów materialnych, cech osobowości, chorób i dysfunkcji. W 2019 roku wpisano do ewidencji zakładów karnych i aresztów śledczych 83 067 osadzonych z czego 17 109 to tymczasowo aresztowani, 53 437 to skazani, a 12 521 ukarani². Podobna liczba osadzonych została skreślona z ewidencji. Skazani i ukarani są to osoby otrzymujące wyroki za przestępstwa lub wykroczenia. Osoby tymczasowo aresztowane kierowane są do aresztów śledczych z uwagi na potrzebę zabezpieczenia biegu postępowania. Wszystkie te kategorie tworzą właściwą populację jednostek penitencjarnych. Zgodnie z tym, co przewiduje ustawodawca, osoby

² Centralny Zarząd Służby Więziennej, *Roczna informacja statystyczna za rok 2019*, <https://www.sw.gov.pl/strona/statystyka-roczna> [dostęp: 16.07.2020].

te wymagają odpowiedniego traktowania, zapewnienia bezpieczeństwa, zabezpieczenia ich potrzeb bytowych i emocjonalnych. Aby procesy te przebiegały właściwie całą, populację dzieli się na mniejsze grupy.

Tymczasowo aresztowani są szczególną kategorią osób osadzonych w jednostkach penitencjarnych. Wiąże się to z tym, że dopóki nie zostaną oni skazani prawomocnym wyrokiem sądu, nie podlegają większości kryteriów klasyfikacji. O ich sytuacji w dużym stopniu decydują wymogi postępowania karnego. Pozostałe osoby podlegają klasyfikacji, która bierze pod uwagę różnorodność oraz potrzeby tej populacji w zakładach karnych. Decyzję w tej sprawie może wydać w wyroku sąd (art. 62 k.k.)³. Znacznie częściej jednak obowiązek ten spoczywa na komisji penitencjarnej (art. 76 k.k.w.)⁴. Organami odpowiedzialnymi za nadzór nad prawidłowością podejmowania decyzji są: sąd penitencjarny, sędzia penitencjarny, dyrektor okręgowy Służby Więziennej oraz Dyrektor Generalny Służby Więziennej.

Działanie komisji penitencjarnej

Szczegółowe wytyczne procesu klasyfikacji i pracy komisji penitencjarnej znajdują się w Rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 21 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego odbywania kary pozbawienia wolności⁵. Organizacją komisji penitencjarnej w zakładzie karnym zajmuje się dyrektor. Powołuje on w zależności od potrzeb, tj. liczby oddziałów penitencjarnych, a także różnorodności oddziałów znajdujących się w jednostce, jedną lub kilka komisji penitencjarnych. Określa przy tym w szczególności imienny skład członków komisji, terminy posiedzeń, tryb rozpatrywania spraw oraz w razie potrzeby zdalny udział członków w obradach komisji. Komisja powinna składać się co najmniej z trzech osób. W skład komisji wchodzi, w szczególności, kierownicy działów: penitencjarnego, ochrony oraz ewidencji lub osoby ich zastępujące. Pracami komisji powinien kierować dyrektor lub osoba wyznaczona przez niego. W posiedzeniu komisji powinien uczestniczyć wychowawca skazanego, którego dotyczy wnioski o wydanie decyzji lub opinii. Komisja ogłasza decyzje oraz wyraża opinie po wysłuchaniu skazanego i w jego obecności. Decyzje i opinie sporządza się na piśmie. Jeżeli przemawiają za tym względy wychowawcze, to decyzje, oceny i opinie komisji penitencjarnej podaje się do wiadomości ogółu skazanych za zgodą skazanego, którego sprawa dotyczy.

Przed podjęciem decyzji w celu stworzenia warunków sprzyjających indywidualnemu postępowaniu ze skazanym, informuje się go o zasadach wykonywania

³ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny* (Dz. U. 2020, poz. 1444), <http://isap.sejm.gov.pl> [dostęp: 16.07.2020].

⁴ *Kodeks karny wykonawczy*, wyd. 31, Warszawa 2019.

⁵ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 21 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. U. 2016, poz. 2231), <http://isap.sejm.gov.pl> [dostęp: 23.07.2020].

kary pozbawienia wolności w poszczególnych systemach oraz o obowiązkach i uprawnieniach wynikających z wykonania indywidualnego programu oddziaływania albo indywidualnego programu terapeutycznego. W celu przyjęcia właściwego trybu postępowania wobec osoby skazanej, do czasu nadania jej przez komisję penitencjarną pierwszej klasyfikacji, określa się rodzaj zakładu karnego. Klasyfikacji skazanego dokonuje się niezwłocznie po otrzymaniu orzeczenia do wykonania. Decyzję klasyfikacyjną weryfikuje się niezwłocznie po ujawnieniu nowych okoliczności mających wpływ na klasyfikację, a w szczególności po uzyskaniu wyników badań osobopoznawczych, w tym psychologicznych i psychiatrycznych. W przypadku gdy skazany ma odbyć dwie lub więcej kar pozbawienia wolności, bierze się pod uwagę wszystkie okoliczności związane z tymi karami, które mogą mieć wpływ na klasyfikację. Komisja penitencjarna może zmienić decyzję klasyfikacyjną lub wystąpić do sądu penitencjarnego o zmianę rodzaju lub typu zakładu karnego. W takim przypadku przed podjęciem decyzji należy dokonać oceny postępów skazanego w resocjalizacji.

Kryteria klasyfikacji

W Kodeksie karnym wykonawczym⁶ przewidziano prowadzenie zindywidualizowanych oddziaływań w stosunku do skazanych (art. 82 k.k.w.). Oddziaływania te zakładają zastosowanie różnych środków i metod w ramach wybranych systemów wykonywania kary, w zakładach karnych wybranego typu i rodzaju. Zgodnie z poglądem Zbigniewa Lasocika,

jeśli wykonanie kary ma mieć jakikolwiek sens, to trzeba to zrobić, uwzględniając indywidualne cechy więźnia i warunki społeczne, w których funkcjonuje. Skoro tak, to oczekujemy, że kara będzie wykonywana inaczej wobec mężczyzn niż wobec kobiet, inaczej wobec młodszych niż wobec starszych, inaczej wobec skazanych na dwa miesiące, a inaczej wobec skazanych na dożywocie, inaczej wobec pierwszy raz karanych, inaczej wobec recydywistów⁷.

Takie podejście umożliwia wyodrębnienie jednostkowych problemów i ukierunkowanie działań kadry i osób zajmujących się resocjalizacją czy oddziaływaniami terapeutycznymi przez skupienie się na specyficznych deficytach jednostki. Zwiększa to skuteczność tych oddziaływań i pozwala na zachowanie indywidualizmu u osób odbywających karę.

Klasyfikacja skazanych jest procesem podziału ich na grupy, stosując kryteria zawarte w art. 82 § 2 k.k.w. Dokonuje się jej, mając na względzie w szczególności: płeć, wiek, uprzednie odbywanie kary pozbawienia wolności, umyślność lub nieumyślność czynu, czas pozostały do odbycia kary pozbawienia wolności, stan zdrowia fizycznego i psychicznego, w tym stopień uzależnienia od alkoholu,

⁶ *Kodeks karny wykonawczy*, wyd. 31.

⁷ Z. Lasocik, *Funkcjonowanie oddziałów dla tzw. „więźniów niebezpiecznych” w Polsce*, „Archiwum Kryminologii” 2009, t. 31, s. 314.

środków odurzających lub psychotropowych, stopień demoralizacji i zagrożenia społecznego, rodzaj popełnionego przestępstwa⁸. Wyliczenie to nie jest wyczerpujące, gdyż ustawodawca użył tu sformułowania „w szczególności”. Katalog ten ma charakter otwarty. Oznacza to, że istnieje możliwość uwzględnienia innych kryteriów. Konsekwencje kryteriów innych niż te zawarte w art. 82 § 2 k.k.w. powinny być przyjęte, gdy służą spełnieniu któregoś z celów wskazanych w art. 82 § 1 k.k.w.⁹ Dodatkowo w k.k.w. uwzględniono jeszcze dwa ważne zadania klasyfikacji, tj. zapewnienie skazanym bezpieczeństwa osobistego w czasie odbywania kary art. 108 § 1 oraz ochronę społeczeństwa i bezpieczeństwa zakładu karnego przed skazanym stwarzającym poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu, zgodnie z art. 88 a k.k.w.

Kryteria klasyfikacji można podzielić na te materialne (podmiotowe) dotyczące osobowości skazanego, tj. stopień demoralizacji i zagrożenia społecznego oraz na kryteria formalne — niewymagające badań czy dodatkowych ustaleń¹⁰. Mogą być one stwierdzone na podstawie informacji zawartych w dokumentacji dotyczącej osadzonego¹¹. Zgodnie z art. 87 k.k.w. kobiety odbywają karę pozbawienia wolności odrębnie od mężczyzn. Skazana kobieta odbywa karę w zakładzie karnym typu półotwartego, chyba że stopień demoralizacji lub względy bezpieczeństwa przemawiają za odbywaniem kary w zakładzie karnym innego typu¹². Dodatkowo ustawodawca w celu umożliwienia matce pozbawionej wolności sprawowania stałej i bezpośredniej opieki nad dzieckiem umożliwił odbywanie kary wraz z dzieckiem do lat trzech. Zwraca się tu uwagę, aby dziecko do 3. r.ż. opuściło zakład karny, gdyż jest wtedy wstanie zapamiętać, że w takim zakładzie przebywało. Badania wskazują, że dzieci, które przed ukończeniem 3. r.ż. przebywały z matką w zakładzie karnym, rozwijają się lepiej, niż te które na stałe przebywały w domu dziecka. Dodatkowo kontakt matki z dzieckiem spełnia również funkcję wychowawczą, uczy odpowiedzialności i zachowań związanych z wykonywaniem obowiązków rodzicielskich¹³.

Kryterium wieku ma szczególne znaczenie w przypadku klasyfikacji do zakładu karnego dla młodocianych. W zakładzie takim z zasady odbywają karę skazani, którzy nie ukończyli 21. r.ż., a w uzasadnionych wypadkach może w zakładzie tego rodzaju odbywać karę również skazany po ukończeniu 21. r.ż. (art. 84 k.k.w). Do takich przypadków można zaliczyć: nieodległy koniec kary, ukończenie terapii czy nauki. Ustawodawca przewidział dodatkowo możliwość odbywania kary w zakładzie dla młodocianych skazanego dorosłego po raz pierwszy, wyróżniającego się dobrą postawą. Jest to możliwe, jeżeli jest to uzasadnione potrzebami oddziaływania na skazanych młodocianych i wyłącznie za zgodą osadzonego.

⁸ Ibidem, s. 61.

⁹ S. Leleńtal, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, wyd. 6, Warszawa 2017, s. 380.

¹⁰ T. Szymanowski, J. Międał, *Prawo karne wykonawcze i polityka penitencjarna*, Warszawa 2014, s. 277.

¹¹ B. Stańdo-Kawecka, *Prawne podstawy resocjalizacji*, Kraków 2000, s. 131.

¹² *Kodeks karny wykonawczy*, wyd. 31, s. 63.

¹³ S. Leleńtal, op. cit., s. 392.

Potrzeba wyodrębnienia zakładu dla grupy skazanych młodocianych powstała z uwagi na potrzebę ograniczenia negatywnego i demoralizującego wpływu skazanych z innych grup klasyfikacyjnych¹⁴. W okresie co najmniej do 20. r.ż. (niektórzy autorzy wskazują, że okres ten trwa nawet do 24. r.ż.) następują intensywne procesy kształtowania się tożsamości, czyli integralnego poczucia bycia sobą¹⁵. W tym okresie młody człowiek jest szczególnie wrażliwy na wpływy otoczenia. Tym samym istotne jest wykorzystanie odpowiednio dobranych i intensywnych oddziaływań resocjalizacyjnych. Mają one bowiem zwiększyć szansę tych osadzonych na poprawne funkcjonowanie w warunkach wolnościowych¹⁶. W związku z tym ustawodawca kryterium wieku powiązał z systemem programowanego oddziaływania. W art. 95 k.k.w. podkreślone jest, że w systemie programowanego oddziaływania odbywają karę skazani młodociani. W takim przypadku nie jest wymagana zgoda osadzonego jak w przypadku osadzonych dorosłych. Jedynym wyjątkiem jest tutaj sytuacja, w której zachodzą przesłanki skierowania młodocianego do systemu terapeutycznego.

Kolejnym formalnym kryterium klasyfikacji jest uprzednie odbywanie kary pozbawienia wolności. Powstaje tu możliwość klasyfikowania osób zgodnie z art. 85 k.k.w. do zakładów karnych dla odbywających karę po raz pierwszy lub z art. 86 k.k.w. dla recydywistów penitencjarnych. Do zakładu karnego opisanego w art. 85 k.k.w. oprócz osób, które nie odbywały kary pozbawienia wolności lub kara taka uległa zatarciu, klasyfikowani są również skazani odbywający karę zastępczą pozbawienia wolności orzeczoną w tej samej sprawie oraz skazani na karę pozbawienia wolności niewymienieni w art. 86 k.k.w.

W zakładzie karnym dla recydywistów penitencjarnych odbywają karę dorośli skazani za przestępstwa umyślne na karę pozbawienia wolności lub na zastępczą karę pozbawienia wolności oraz ukarani za wykroczenia umyślne karą aresztu lub zastępczą karą aresztu, którzy uprzednio już odbywali takie kary lub karę aresztu wojskowego za umyślne przestępstwa lub wykroczenia, chyba że szczególne względy resocjalizacyjne przemawiają za skierowaniem ich do zakładu karnego dla odbywających karę po raz pierwszy. Dodatkowo w takim zakładzie mogą odbywać karę skazani określeni w art. 65 k.k. oraz w art. 37 § 1 pkt 2 i 5 k.k.s.¹⁷, jeżeli przemawiają za tym szczególne względy resocjalizacyjne¹⁸. Pojawia się tutaj dwukrotnie pojęcie „szczególnych względów resocjalizacyjnych”. W pierwszym przypadku jego użycie jest korzystne dla osoby skazanej, gdyż umożliwia skierowanie jej kolejny raz do odbywania

¹⁴ B. Stańdo-Kawecka, op. cit., s. 115.

¹⁵ M. Huflejt-Łukasik, *Ja i procesy samoregulacji: różnice między zdrowiem a zaburzeniami psychicznymi*, Warszawa 2010; A. Pilarska, *Ja i tożsamość*, Poznań 2012; S.M. Sawyer, P.S. Azzopardi, D. Wickremarathne, G.C. Patton, *The age of adolescence*, „Child and Adolescent Health” 2018, 1, s. 223–228.

¹⁶ B. Stańdo-Kawecka, op. cit., s.115.

¹⁷ Ustawa z dnia 10 września 1999 r. *Kodeks karny skarbowy* (Dz. U. 2020, poz. 19), <http://isap.sejm.gov.pl> [dostęp: 16.07.2020].

¹⁸ *Kodeks karny wykonawczy*, wyd. 31, s. 62–63.

kary pozbawienia wolności do zakładu karnego dla odbywających karę pierwszy raz. Natomiast w drugim przypadku jest ono zdecydowanie niekorzystne dla skazanego, gdyż daje możliwość zaklasyfikowania osoby pierwszy raz odbywającej karę do zakładu karnego dla recydywistów penitencjarnych. Pojęcie to nie znajduje żadnego uszczegółowienia w obowiązujących aktach prawnych, a co za tym idzie ma ono charakter uznaniowy. Jak wynika z praktyki penitencjarnej najczęściej uwzględnia się w tym przypadku krótki okres uprzednio lub obecnie odbywanej kary, znikomy poziom demoralizacji i zagrożenia społecznego lub jak w przypadku skazanych w związku z art. 65 k.k. oraz w art. 37 § 1 pkt 2 i 5 k.k.s. znaczny stopień demoralizacji i zagrożenia społecznego wymagający intensywnych oddziaływań i zapewnienia bezpieczeństwa.

Umyślność lub nieumyślność czynu, którego dokonała osoba skazana, ma wpływ zarówno na rodzaj zakładu karnego (art. 86 k.k.w.), jak i typ zakładu karnego (art. 88 § 2 i 6 pkt 1 k.k.w), do którego jest ona kierowana. Nieumyślność czynu oznacza bowiem, że skazany nie chciał popełnić tego czynu, co może mieć wpływ na ocenę stopnia demoralizacji. W myśl art. 86 k.k.w. skazany za przestępstwo nieumyślne zawsze klasyfikowany jest do odbywania kary w zakładzie karnym dla odbywających karę po raz pierwszy, bez względu na to, czy już odbywał w przeszłości karę. W przypadku art. 88 § 2 k.k.w. ustawodawca zwrócił uwagę na „szczególne okoliczności” jako podstawę odstąpienia od zasady wskazanej w tym artykule, w § 6 wskazano na sytuacje zagrożenia społecznego albo zagrożenia dla bezpieczeństwa zakładu. W pkt 1 uszczegółowiono ten zapis o skazanych, których właściwości i warunki osobiste, sposób życia przed popełnieniem przestępstwa, zachowanie po dokonaniu przestępstwa, negatywna ocena postaw i zachowania w areszcie śledczym, względy bezpieczeństwa zakładu albo inne szczególne okoliczności wskazują, że należy wobec nich wykonywać karę w warunkach zwiększonej izolacji i zabezpieczenia¹⁹. W przypadku wystąpienia ww. przesłanek komisja penitencjarna może skierować osobę skazaną za przestępstwo nieumyślne lub kobietę do zakładu karnego typu zamkniętego.

Kryterium klasyfikacyjnym, które bierze się pod uwagę przede wszystkim do określenia typu zakładu karnego, jest czas pozostały do odbycia kary pozbawienia wolności. Zgodnie z art. 88 § 3 pkt 2 k.k.w skazanych na karę dożywotniego pozbawienia wolności albo na karę 25 lat pozbawienia wolności kieruje się do zakładu karnego typu zamkniętego. Przeniesienia skazanego na karę dożywotniego pozbawienia wolności do zakładu karnego typu półotwartego w myśl art. 89 § 3 można dokonać po odbyciu przez niego co najmniej 15 lat, a do zakładu karnego typu otwartego — po odbyciu przez niego co najmniej 20 lat kary²⁰. W innych przypadkach kryterium to wiąże się z oceną konkretnego przestępstwa i jego charakteru przez komisję klasyfikacyjną oraz znajduje zastosowanie przy skierowaniu skazanego do zakładu karnego półotwartego czy otwartego oraz innymi decyzjami podejmowanymi wobec skazanego, takimi jak

¹⁹ *Kodeks karny wykonawczy*, wyd. 31, s. 64.

²⁰ *Ibidem*, s. 69.

wniosek dyrektora o warunkowe przedterminowe zwolnienie, udzielenie przepustek, nawiązanie kontaktu z kuratorem w myśl art. 164 k.k.w.²¹

Stan zdrowia fizycznego i psychicznego, w tym stopień uzależnienia od alkoholu, środków odurzających lub psychotropowych, stanowi podstawę skierowania skazanych do systemu terapeutycznego oraz może mieć wpływ na decyzję o skierowaniu do odpowiedniego typu zakładu karnego. Decyzję taką podejmuje się po przeprowadzeniu badań psychiatrycznych lub psychologicznych, na które to skazany wyraża zgodę (art. 83 § 1 k.k.w.) lub może zostać na nie skierowany po decyzji sędziego penitencjarnego. Badania psychologiczne polegają na poznawaniu osobowości skazanego, jego cech oraz mechanizmów psychospołecznych zachowania. Tym samym mają prowadzić do określenia wskazań i zaleceń dotyczących sposobów oddziaływania²². Ustawodawca wymienia przy tym jedynie kilka przypadków, w jakich takie badanie jest obowiązkowe (art. 84 § 3 k.k.w., 87 § 4 k.k.w., § 10, § 11 i §1 2 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 listopada 2012 r.²³), m.in. w przypadku podejrzenia skłonności samobójczych, sprawiającemu trudności wychowawcze, przede wszystkim takiemu, którego zachowanie wskazuje na poważny stopień demoralizacji, zaburzenia psychiczne albo szczególny brak umiejętności przystosowania się do warunków i wymagań zakładu czy przed podjęciem decyzji o złożeniu wniosku do sądu penitencjarnego o wydanie orzeczenia o obciążeniu skazanego kosztami związanymi z leczeniem spowodowanego u siebie uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia²⁴.

Jeśli u osoby odbywającej karę pozbawienia wolności zostanie rozpoznane uzależnienie od alkoholu, środków odurzających lub psychotropowych, to wówczas zostaje ona skierowana do oddziału terapeutycznego dla skazanych uzależnionych. W sytuacji gdy skazany zostaje zdiagnozowany jako uzależniony, jednak zbyt długi jest okres oczekiwania na terapię w odpowiednim oddziale terapeutycznym, wówczas również może on zostać skierowany do systemu terapeutycznego, ale oddziaływania w postaci krótkiej interwencji zostaną w stosunku do niego przeprowadzone przez psychologa w oddziale mieszkalnym. Z kolei w przypadku rozpoznania u skazanego zaburzeń psychicznych, zaburzeń preferencji seksualnych związanych z popełnieniem przestępstwa z art. 197–203 k.k. bądź też upośledzenia umysłowego (deficyty z niego wynikające utrudniają skazanemu adekwatne funkcjonowanie w warunkach oddziału ogólnego)²⁵, wówczas kierowany jest do oddziału terapeutycznego dla skazanych

²¹ Ibidem, s. 83.

²² Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 listopada 2012 r. *zmieniające rozporządzenie w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych* (Dz. U. 2013, poz. 1067), isap.sejm.gov.pl [dostęp: 22.07.2020].

²³ Ibidem.

²⁴ A. Kwieciński, *Prawne podstawy organizacji badań psychologicznych i psychiatrycznych skazanych w toku wykonywania kary pozbawienia wolności*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2008, s. 137–146.

²⁵ *Kodeks karny wykonawczy*, wyd. 31, s. 94.

z niepsychotycznymi zaburzeniami psychicznymi lub upośledzonych umysłowo. Skierowanie do systemu terapeutycznego stanowi środek mający na celu udzielenie odpowiedniej pomocy w ramach systemu resocjalizacji. Podkreślił to ustawodawca, umieszczając art. 81 k.k.w. (wyróżniający systemy odbywania kary) w rozdziale, w którym wskazuje się również na potrzebę indywidualizacji oddziaływań — art. 67 § 2 k.k.w.²⁶

Jedynym podmiotowym kryterium klasyfikacji jest stopień demoralizacji i zagrożenia społecznego. Niestety w Kodeksie karnym wykonawczym nie znajdziemy jasnego i precyzyjnego określenia pojęcia demoralizacji i określenia jego stopni. W ujęciu kryminologicznym demoralizację pojmuje się jako specyficzny stan struktur poznawczych prowadzący do nierespektowania norm moralnych, co z kolei sprzyja łamaniu norm prawnokarnych²⁷. Aktem prawnym wskazującym przesłanki demoralizacji jest Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich. W art. 4 § 1 wskazane są przesłanki świadczące o demoralizacji, takie jak: naruszanie zasad współżycia społecznego, popełnianie czynu zabronionego, systematyczne uchylanie się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego, używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, uprawianie nierządu, włączęgostwo udział w grupach przestępczych²⁸. Należy jednak pamiętać, że w tym ujęciu dotyczy to osób nieletnich, a w przypadku skazanych w zakładach karnych katalog ten może być znacznie rozszerzony, w szczególności o przypadki zawarte w art. 88 k.k.w. oraz w art. 65 Kodeksu karnego, oraz w art. 37 § 1 pkt 2 i 5 Kodeksu karnego skarbowego.

Warto zwrócić uwagę na art. 89 k.k.w.²⁹, który mówi o zasadzie wolnej progresji. Odnosi się ona do postawy osadzonego. Jeśli zachowanie i sposób postępowania oraz postępy w resocjalizacji przemawiają za tym, to wówczas przenosi się osadzonego do zakładu karnego, w którym panują mniej restrykcyjne warunki odbywania kary, tj. do zakładu karnego typu półotwartego lub zakładu typu otwartego. Zasada ta pozwala na częściowe oddanie odpowiedzialności za własne postępowanie i wybory skazanemu, a zatem kształtowanie jego podmiotowości i sprawstwa. Ma to duże znaczenie w instytucji o charakterze totalnym, w której część procedur jest narzucona³⁰.

Ostatnim opisywanym kryterium jest rodzaj popełnionego przestępstwa. Jak zwraca uwagę Stefan Lelental,

rodzaj popełnionego przestępstwa może być rozumiany jako typ rodzajowy przestępstwa (np. kradzież, oszustwo, rozbój) albo jako przestępstwo skierowane

²⁶ Ibidem, s. 64.

²⁷ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, Gdańsk 2004, s. 320.

²⁸ Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz. U. 2018, poz. 969).

²⁹ *Kodeks karny wykonawczy*, wyd. 31, s. 69.

³⁰ B.Ł. Skowroński, E. Talik, *Radzenie sobie ze stresem, a jakość życia osób osadzonych w placówkach penitencjarnych*, „Psychiatria Polska” 2018, 52 (3), s. 525–542.

przeciwno rodzajowemu przedmiotowi ochrony prawnokarnej (przestępstwa przeciwno mieniu, życiu i zdrowiu, działalności gospodarczej)³¹.

Ustawodawca w k.k.w. zawarł pewien katalog przestępstw, w którym jasno określił postępowanie klasyfikacyjne w przypadku ich popełnienia. Dotyczy to w szczególności skazanych za przestępstwa z art. 197–203 k.k. karnego, popełnione w związku z zaburzeniami preferencji seksualnych czy wcześniej opisywanych skazanych w związku z art. 65 k.k. oraz w art. 37 § 1 pkt 2 i 5 k.k.s.

Podsumowanie

Klasyfikacja skazanych stanowi działanie pozwalające na wyodrębnienie poszczególnych grup, a także osób wykazujących specyficzne potrzeby oraz zasoby. Kodeks karny wykonawczy wskazuje wybrane kryteria, zgodnie z którymi skazani są kierowani do różnych typów zakładów karnych oraz systemów wykonywania kary pozbawienia wolności. Klasyfikacji dokonuje się na podstawie badań osobopoznawczych, w tym również badań psychologicznych i psychiatrycznych, których celem jest lepsze poznanie skazanego. Rozwiązanie to funkcjonuje w polskim systemie penitencjarnym, gdyż pozwala na ukierunkowanie procesu resocjalizacji tak, aby odpowiadał potrzebom konkretnej osoby odbywającej karę pozbawienia wolności.

Bibliografia

- Błachut J., Gaberle A., Krajewski K., *Kryminologia*, Gdańsk 2004, s. 320.
- Huflejt-Lukasik M., *Ja i procesy samoregulacji: różnice między zdrowiem a zaburzeniami psychicznymi*, Warszawa 2010.
- Ustawa z dnia 10 września 1999 r. *Kodeks karny skarbowy* (Dz. U. 2020, poz. 19), <http://isap.sejm.gov.pl> [dostęp: 16.07.2020].
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny* (Dz. U. 2020, poz. 1444), <http://isap.sejm.gov.pl> [data dostępu 16.07.2020].
- Kodeks karny wykonawczy*, wyd. 31, Warszawa 2019.
- Kwieciński A., *Prawne podstawy organizacji badań psychologicznych i psychiatrycznych skazanych w toku wykonywania kary pozbawienia wolności*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2008, 3068, 137–s. 146.
- Lasocik Z., *Funkcjonowanie oddziałów dla tzw. „więźniów niebezpiecznych” w Polsce*, „Archiwum Kryminologii” 2009, t. 31, s. 314.
- Centralny Zarząd Służby Więziennej, *Roczna informacja statystyczna za rok 2019*, <https://www.sw.gov.pl/strona/statystyka-roczna> [dostęp: 16.07.2020].
- Pilarska A., *Ja i tożsamość*, Poznań 2012.

³¹ S. Lelental, op. cit., s. 380–381.

- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 listopada 2012 r. *zmieniające rozporządzenie w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych* (Dz. U. 2013, poz. 1067), isap.sejm.gov.pl [dostęp: 22.07.2020].
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 21 grudnia 2016 r. *w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności* (Dz. U. 2016, poz. 2231), <http://isap.sejm.gov.pl> [dostęp: 23.07.2020].
- Sawyer S.M., Azzopardi P.S., Wickremarathne D., Patton G.C., *The age of adolescence*, „Child and Adolescent Health” 2018, 1, s. 223–228.
- Stańdo-Kawecka B., *Prawne podstawy resocjalizacji*, Kraków 2000.
- Ustawa z dnia 26 października 1982 r. *o postępowaniu w sprawach nieletnich* (Dz. U. 2018, poz. 969), <http://isap.sejm.gov.pl> [dostęp: 23.07.2020].

Karolina Grzywińska-Aleksandrowicz
Wyższa Szkoła Biznesu i Nauk o Zdrowiu w Łodzi

Oddziaływania terapeutyczne wobec sprawców przestępstw seksualnych z diagnozą zaburzeń preferencji seksualnych oraz sprawców bez takiej diagnozy

Streszczenie: W artykule przedstawiono prawne oraz psychologiczne aspekty przestępstw przeciwko wolności seksualnej i obyczajności popełnianych w związku z zaburzeniami preferencji seksualnych oraz przez osoby bez diagnozy parafilii, ze szczególnym uwzględnieniem czynów wobec osób małoletnich. Obecność lub brak parafilii ma istotne znaczenie dla sposobu postępowania ze sprawcą zarówno na etapie postępowania karnego wykonawczego, jak i po opuszczeniu przez niego izolacji penitencjarnej. Przede wszystkim sprawcy preferencyjni poddawani są obowiązkowej terapii podczas odbywania kary pozbawienia wolności. Tymczasem szacuje się, że nawet 9 na 10 sprawców to osoby bez zaburzeń preferencji seksualnych. Wyniki dotychczasowych badań wskazują, że sprawcy preferencyjni i sytuacyjni pod wieloma względami nie różnią się od siebie. Stąd pojawia się pytanie, czy dobrym rozwiązaniem nie byłoby objęcie terapią wszystkich sprawców przestępstw na tle seksualnym.

Słowa kluczowe: przestępstwa seksualne, sprawcy przestępstw seksualnych, sprawcy preferencyjni, sprawcy zastępczy, pedofilia, terapia sprawców, terapia pedofilów

Therapeutic activities to wards paraphilic and nonparaphilic sexual offenders

Abstract: The article shows legal and psychological aspects of sexual crimes, committed in connection with paraphilia and by persons without diagnosis of paraphilia, especially presents the problem of sexual crimes against children. The diagnosis of paraphilia has an impact on the way of treatment towards perpetrators, both in prison and after leaving it. First of all paraphilia offenders are under going mandatory therapy while serving prison sentence. Meanwhile,

the majority of sexual offenders are people with out sexual preference disorders. The results of previous research show there is not many significant differences between preferential and situational sexual offenders. Hence, the question arises whether it would not be a good solution to include in therapy offenders with out diagnosis of paraphilia as well.

Keywords: sexual offences, sexual offenders, paraphilic sexual offenders, situational sexual offenders, paedophilia, therapy of sexual offenders, therapy of paedophiles

Wprowadzenie

Przestępstwa seksualne, w szczególności te popełniane wobec osób małoletnich, budzą wiele negatywnych emocji i należą do jednych z najbardziej potępianych przez społeczeństwo zachowań. Przyczyn tego faktu możemy upatrywać w ogromnych kosztach, jakie całe społeczeństwo z tego tytułu ponosi, a także w świadomości, jaki wpływ mają takie czyny na przyszłe życie ich ofiar. Mimo coraz większej wiedzy na temat czynników leżących u podłoża przestępstw seksualnych, efektywność oddziaływań terapeutycznych wobec tej grupy sprawców jest ograniczona, między innymi z powodu rozbudowanej struktury zniekształceń poznawczych, które są tu wyjątkowo silne i mało podatne na modyfikację¹.

Przestępstwa seksualne mogą być popełniane przez osoby o zaburzeniach preferencji seksualnych, czyli sprawców preferencyjnych, dla których przestępczy sposób realizacji potrzeby seksualnej stanowi wyraz ich zainteresowań i pragnień seksualnych bądź przez osoby, dla których ofiara czy sposób działania nie są zgodne z posiadanymi preferencjami seksualnymi, ale z różnych powodów zostały przez nie wybrane, czyli przez tzw. sprawców zastępczych (sytuacyjnych). Mimo iż większość osób przebywających w zakładach karnych należy do tej drugiej grupy², to polski Kodeks karny przewiduje stosowanie oddziaływań terapeutycznych wyłącznie wobec sprawców z zaburzeniami preferencji seksualnych.

Dotychczasowe doniesienia wynikające z badań wskazują, iż sprawcy przestępstw seksualnych z diagnozą parafilii oraz bez takiej diagnozy podobni są do siebie pod względem wielu zmiennych socjodemograficznych oraz psychologicznych³. Jednocześnie trwały charakter zaburzenia, jakim jest parafilja, sugeruje że

¹ F. Szumski, M. Zielona-Jonek, *Zniekształcenia poznawcze u sprawców wykorzystania seksualnego dziecka. Konceptualizacje pojęcia*, „Psychiatria Polska” 2016, nr 50, s. 1055.

² Według danych Centralnego Zarządu Służby Więziennej na dzień 31.12.2019 r. łącznie w zakładach karnych przebywało 2830 osób skazanych prawomocnym wyrokiem za przestępstwa z art. 197–205 k.k. Skazanych przebywających w oddziałach terapeutycznych lub zakwalifikowanych do nich w związku z zaburzeniami preferencji seksualnych było wśród nich 392, co stanowi około 14%, www.sw.gov.pl [dostęp: 29.08.2020].

³ L.J. Cohen, I. Galynker, *Psychopathology and personality traits of pedophiles: issues for diagnosis and treatment*, „Psychiatric Times” 2009, nr 26, s. 27.

oddziaływania terapeutyczne mogą być bardziej efektywne w przypadku sprawców bez takiego rozpoznania. Dlatego rozwiązania przewidziane w polskim prawie budzą wątpliwości związane z zasadnością odmiennego traktowaniem tych dwóch grup sprawców. Wyniki badań prowadzonych wśród sprawców przestępstw seksualnych wskazują, że ryzyko recydywy jest wysokie zarówno w jednej, jak i w drugiej grupie, przy czym w obu grupach jest dużo mniejsze w odniesieniu do sprawców, którzy ukończyli program terapii skierowanej do tej grupy skazanych⁴.

Prawne aspekty przestępczości seksualnej

Przestępstwem seksualnym nazywamy wszelkiego rodzaju zachowania mające powiązanie z życiem seksualnym człowieka i zakazane przez ustawodawstwo karne danego kraju⁵. Znamiona niektórych przestępstw seksualnych spełniać mogą również zachowania podejmowane z motywów innych niż seksualny — znaczenie mają tu przede wszystkim oceny kulturowe. Katalog przestępstw przeciwko wolności seksualnej i obyczajności znajduje się w rozdziale XXV polskiego Kodeksu karnego i obejmuje artykuły 197–203. Znaczną część stanowią wśród nich czyny skierowane przeciwko osobom małoletnim poniżej 15. r.ż., co wskazuje, iż jest to grupa podlegająca szczególnej ochronie. Katalog przestępstw na tle seksualnym został rozszerzony w ostatnich latach o czyny, takie jak prezentowanie, udostępnianie lub umożliwianie osobie małoletniej zapoznanie się z treściami pornograficznymi, a także prowadzenie reklamy lub promocji działalności polegającej na rozpowszechnianiu treści pornograficznych w sposób umożliwiający małoletniemu zapoznanie się z nimi. Od 2010 r. odpowiedzialności karnej podlega również tzw. *grooming*, czyli nawiązywanie za pośrednictwem Internetu kontaktu z dzieckiem w celu seksualnego wykorzystania, oraz publiczne propagowanie i promowanie rzekomo pozytywnych stron zjawiska pedofilii. Zmiany te są wyrazem tendencji do zaostrzenia penalizacji przestępstw seksualnych. W zależności od ich rodzaju czyny przeciwko wolności seksualnej zagrożone są karą pozbawienia wolności do lat 12⁶.

W 2005 r. do Kodeksu karnego wprowadzono dwa nowe środki karne mogące mieć zastosowanie wobec sprawców przestępstw seksualnych po opuszczeniu przez nich izolacji penitencjarnej: zakaz prowadzenia działalności związanej z wychowaniem, leczeniem, edukacją i opieką nad małoletnimi oraz obowiązek powstrzymania się od przebywania w określonych miejscach i zakaz kontaktowania się z określonymi osobami. Dodano również zapis stwierdzający, iż skazanie za przestępstwo seksualne popełnione wobec osoby małoletniej poniżej 15. r.ż. nie podlega zatarciu. Kolejna istotna zmiana zaszła w 2014 r. i dotyczyła

⁴ W.L. Marshall, *Czy pedofilia jest uleczalna? Wyniki badań północnoamerykańskich*, „Seksuologia Polska” 2008, nr 6, s. 34–35.

⁵ B. Hołyst, *Psychologia kryminalistyczna*, Warszawa 2004, s. 268.

⁶ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny* (Dz. U. nr 88, poz. 553 z późn. zm.).

treści art. 101 § 4 k.k., czyli okresu przedawnienia przestępstw przeciwko wolności seksualnej i obyczajności. O ile wcześniej przedawnienie karalności nie mogło nastąpić przed upływem 5 lat od momentu ukończenia przez osobę pokrzywdzoną 18. r.ż., o tyle po nowelizacji przedawnienie tego typu przestępstw, w których pokrzywdzonym jest małoletni, nie może nastąpić wcześniej niż przed ukończeniem przez niego lat 30.

Wzrost liczby czynów przeciwko wolności seksualnej⁷ skutkowałam także wprowadzeniem regulacji dotyczących postępowania ze sprawcami na etapie wykonywania kary oraz po jej odbyciu. W szczególności zmiany te przyczyniły się do objęcia większym nadzorem i terapią sprawców przestępstw seksualnych wobec dzieci. Zgodnie z treścią art. 93b k.k., a wcześniej art. 95a k.k., sąd już w wyroku skazującym może nałożyć na sprawcę obowiązek poddania się terapii po opuszczeniu przez niego zakładu karnego. Z kolei art. 62 k.k. stanowi, że w wyroku skazującym sąd może określić system wykonywania kary pozbawienia wolności, orzekając nierzadko już na tym etapie, że sprawca powinien odbywać karę w systemie terapeutycznym. W przypadku sprawców z zaburzeniami preferencji seksualnych, niezależnie od wyroku sądu, system taki jest obligatoryjny, o czym mówi art. 96 § 1 k.k.w. Brzmienie tego przepisu implikuje konieczność poddawania sprawców badaniom seksuologicznym na etapie postępowania sądowego. Biegli sądowi wypowiadają się na temat obecności bądź braku zaburzeń preferencji seksualnych oraz ich związku z przestępstwem, o popełnienie którego dana osoba jest oskarżona. Wynik takich badań i postawiona diagnoza mają duże znaczenie dla późniejszego sposobu postępowania ze sprawcą, co zostało opisane w dalszej części artykułu.

Inną konsekwencją rozpoznania u sprawcy zaburzeń preferencji seksualnych jest określony w art. 168a § 3 k.k.w obowiązek informowania przez sędziego penitencjarnego lub dyrektora zakładu karnego właściwej jednostki Policji o jego zwolnieniu. Obowiązek ten dotyczy zarówno sytuacji, kiedy skazany opuszcza zakład karny po odbyciu kary, jak i w przypadku otrzymania przez niego przepustki, czasowego pobytu poza zakładem, przerwy w wykonaniu kary czy warunkowego zwolnienia. Ustawa reguluje także postępowanie wobec sprawców warunkowo przedterminowo zwalnianych z zakładu karnego — zgodnie z art. 159 k.k.w obowiązkowo są oni oddawani pod dozór kuratora sądowego⁸. Dzięki wszystkim tym rozwiązaniom sprawcy poddawani są — chociaż w ograniczonym stopniu — kontroli zewnętrznej mającej na celu zmniejszenie ryzyka powrotności do przestępstwa.

⁷ Statystyki Komendy Głównej Policji wskazują na wzrost liczby wszystkich kategorii przestępstw seksualnych na przestrzeni ostatnich lat: <https://statystyka.policja.pl/st/kodeks-karny/przestepstwa-przeciwko-6> [dostęp: 28.07.2020].

⁸ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy* (Dz. U. 2020, poz. 523).

Preferencyjni i zastępczy sprawcy przestępstw seksualnych

Jak wspomniano na wstępie, przestępstwa przeciwko wolności seksualnej i obyczajności mogą być popełniane w związku z zaburzeniami preferencji seksualnych przez tzw. sprawców preferencyjnych bądź z innych powodów, w przypadku których mówimy o sprawstwie zastępczym lub sytuacyjnym.

Preferencje seksualne wyznaczone są przez sposób realizacji potrzeby seksualnej oraz obiekt, z którym potrzeba ta jest realizowana. Dorosły mężczyzna o prawidłowych preferencjach będzie realizował swoją potrzebę seksualną poprzez stosunek płciowy z dorosłą osobą wyrażającą na niego zgodę. Zaburzenia preferencji seksualnych (parafilie) są pojęciem z obszaru seksuologii klinicznej i zgodnie z Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-V) oznaczają każde silne i trwałe zainteresowanie seksualne, inne niż kopulacja lub gra wstępna przed kopulacją z fenotypowo normalnym dorosłym, zgadzającym się na to partnerem⁹. Według Martina Seligmana w przypadku parafilii zainteresowania te są na tyle zaburzone i silne, że upośledzają zdolność nawiązywania i utrzymywania związków afektywno-erotycznych z innymi dorosłymi. Sygnałem świadczącym o przekroczeniu granicy dzielącej normalne fantazje seksualne od parafilii jest odczuwana przez daną osobę potrzeba realizacji tych fantazji oraz niezdolność do osiągnięcia podniecenia podczas nieobecności obiektu stanowiącego przedmiot seksualnego zainteresowania¹⁰. Do najczęściej występujących parafilii należą: ekshibicjonizm, fetyszyzm, sadomasochizm oraz pedofilia. Nie każda parafilia dotyczy oczywiście zainteresowań sprzecznych z obowiązującymi normami prawnymi. Co więcej, obecność zaburzonych preferencji seksualnych nie musi oznaczać realizacji potrzeby seksualnej w nieprawidłowy sposób — niekiedy preferencje pozostają na poziomie fantazji, z reguły jednak z czasem eskalują, a osoba nimi dotknięta zaczyna dopuszczać się czynów niezgodnych z normą. Przykładem tego rodzaju zaburzenia jest pedofilia, oznaczająca utrwaloną lub dominującą skłonność do aktywności seksualnej z dzieckiem lub dziećmi w wieku przed pokwitaniem¹¹. Realizacja potrzeby seksualnej z partnerem najbardziej preferowanym i pożądanym równoznaczna jest w tym przypadku z wykorzystaniem seksualnym dziecka, czyli popełnieniem przestępstwa z art. 200 k.k. Wśród osadzonych w zakładach karnych sprawców przestępstw seksualnych z zaburzeniami preferencji pedofile stanowią największy odsetek.

Jeśli chodzi o podział sprawców na preferencyjnych i zastępczych, to najwięcej miejsca w literaturze przedmiotu poświęcono temu zagadnieniu właśnie w odniesieniu do osób dopuszczających się przestępstw przeciwko wolności seksualnej małoletnich. Choć często nazywani są po prostu pedofilami, szacuje się, że nie więcej niż 10% spośród sprawców przestępstw seksualnych wobec dzieci to osoby

⁹ P. Gałecki, A. Szulc, *Psychiatria*, Wrocław 2018, s. 352.

¹⁰ M.E.P. Seligman, E.F. Walker, D.L. Rosenhan, *Psychopatologia*, Warszawa 2003, s. 592.

¹¹ S. Pużyński, J. Wciórka, *Klasyfikacja zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania w ICD10. Opisy kliniczne i wskazówki diagnostyczne*, Kraków–Warszawa, s. 183

posiadające zaburzenia preferencji pod postacią pedofilii¹². Pozostali sprawcy preferują jako partnerów seksualnych osoby dorosłe, jednakże z różnych powodów zwracają się seksualnie ku dzieciom. Najczęstszymi przyczynami takich zachowań są alkohol, zaburzenia osobowości, uszkodzenia układu nerwowego, niepełnosprawność intelektualna. U podłoża może leżeć też lęk przed kontaktem z dorosłą partnerką i trudności w nawiązaniu relacji z nią, co powoduje, że dziecko wydaje się bezpieczniejszym i łatwiej dostępnym partnerem seksualnym.

Aby rozpoznać u danej osoby zaburzenia preferencji seksualnych pod postacią pedofilii, spełnione muszą być następujące kryteria diagnostyczne:

1. Pojawiające się przez przynajmniej sześć miesięcy, powracające, silnie podniecające fantazje seksualne, impulsy seksualne lub zachowania dotyczące aktywności seksualnej z dzieckiem lub dziećmi, które nie wkroczyły jeszcze w okres dorastania (na ogół przed 13. r.ż.).
2. Fantazje, impulsy lub zachowania powodują klinicznie znaczący dyskomfort lub upośledzenie w społecznym, zawodowym lub innym obszarze funkcjonowania.
3. Osoba je odczuwająca ma co najmniej 16 lat i jest co najmniej 5 lat starsza niż dziecko lub dzieci z kryterium pierwszego¹³.

Istotnym elementem klinicznego rozpoznania pedofilii jest wiek sprawcy w momencie popełnienia czynu oraz różnica między nim a wiekiem ofiary. Diagnoza pedofilii nie może zostać postawiona sprawcy, który nie jest starszy od wykorzystanego dziecka o co najmniej pięć lat. Ponadto, zgodnie z wymienionymi wyżej kryteriami, pedofilię należałoby diagnozować wyłącznie wtedy, gdy ofiara nie posiadała widocznych oznak dojrzewania płciowego. Istotą tego zaburzenia jest bowiem reagowanie podnieceniem seksualnym na widok cech dziecięcych. Tymczasem granica wieku, poniżej której dzieci są chronione przez prawo, powoduje że często błędnie określa się mianem pedofila osobnika wykorzystującego dziecko w wieku dojrzewania. W takim przypadku mówić można o zaburzeniu zwanym nimfofilią lub efebofilią (skłonność do aktywności seksualnej z dorastającymi dziewczynkami lub chłopcami).

Sprawców, u których rozpoznano zaburzenia preferencji seksualnych pod postacią pedofilii, czyli tzw. preferencyjnych, podzielić można na trzy typy:

- a) uwodzący — nawiązuje bliski kontakt z dzieckiem, adorując je, rozmawiając z nim i uważnie słuchając, kupując prezenty i uwodząc na inne jeszcze sposoby;
- b) introwertyczny — jest zamknięty w sobie, nie posiada umiejętności interpersonalnych i odczuwa lęk przed zaangażowaniem się; jego kontakty z dzieckiem ograniczają się do krótkich spotkań;
- c) sadystyczny — uzyskuje zaspokojenie seksualne poprzez zadawanie dziecku bólu i cierpienia.

¹² D. Baran, W. Czernikiewicz, *Psychoterapia grupowa preferencyjnych sprawców czynów pedofilnych w nurcie poznawczo-behawioralnym*, „Seksuologia Polska” 2017, nr 15, s. 18.

¹³ <https://behavenet.com/diagnostic-criteria-3022-pedophilia> [dostęp: 20.07.2020].

Zastępczych sprawców przestępstw seksualnych możemy zaszeregować do jednego z pięciu typów:

- a) nieprzystosowany — czuje się bardzo niepewnie wobec dojrzałych partnerów i nie posiada umiejętności nawiązywania z nimi kontaktów seksualnych; mogą to być osoby cierpiące na psychozy, otępienie starcze, zmiany organiczne ośrodkowego układu nerwowego, niepełnosprawne intelektualnie bądź fizycznie;
- b) zahamowany — ma niską samoocenę i nie najlepiej radzi sobie w życiu oraz w kontaktach interpersonalnych, wybór dziecka na partnera seksualnego wynika z łatwiejszego dostępu do niego;
- c) regresyjno-frustracyjny — nie ma trudności w kontaktach z osobami dorosłymi, ale wiele frustracji rodzi u niego niesatysfakcjonujące życie seksualne, co skutkuje okresową regresją i wyborem dziecka (np. po spożyciu alkoholu);
- d) moralnie nieodróżniający — wykorzystywanie seksualne stanowi element ogólnego wzorca jego funkcjonowania; wybór dziecka na partnera seksualnego spowodowany jest jego uległością oraz dostępnością;
- e) seksualnie nieodróżniający — pragnie doświadczać różnych form aktywności seksualnej, a kontakty seksualne z dzieckiem traktuje jako jedną z nich¹⁴.

Warto zauważyć, że wielu badaczy traktuje sprawców poszczególnych przestępstw seksualnych jako jedną grupę, nie dokonując podziału na sprawców z zaburzeniami preferencji seksualnych oraz sprawców bez takiego rozpoznania. Podejście takie znajduje uzasadnienie we wspólnych dla tej grupy cechach, które wykazywano w licznych badaniach. Ich przegląd wskazuje, że czynnikami psychologicznymi mającymi związek z przemocą seksualną są w szczególności: niska samoocena, deficyty kompetencji społecznych, intymności i empatii, doświadczenie seksualnego wykorzystania w dzieciństwie czy pozabezpieczne style przywiązania¹⁵. W badaniach przeprowadzonych wśród skazanych za przestępstwa przeciwko wolności seksualnej małoletnich, osadzonych w polskich jednostkach penitencjarnych, wykazano, iż pomiędzy sprawcami preferencyjnymi oraz tymi bez diagnozy pedofilii nie występują istotne statystycznie różnice w zakresie podstawowych wymiarów osobowości, większości składników samooceny oraz kompetencji społecznych. Sprawcy preferencyjni znacznie częściej relacjonowali jedynie, że sami w dzieciństwie byli ofiarami nadużyć seksualnych¹⁶. Zgodnie z hipotezą *abused abuser* — doświadczenia takie mogły skutkować rozwojem nieprawidłowych preferencji seksualnych.

Należy podkreślić, że w praktyce klinicznej rzadko mamy do czynienia ze sprawcami, którym możemy postawić jasne i klarowne rozpoznanie w postaci

¹⁴ D. Baran, W. Czernikiewicz, op. cit., s. 18–19.

¹⁵ M. Beisert, *Pedofilia. Geneza i mechanizm zaburzenia*, Sopot 2012.

¹⁶ K. Grzywińska-Aleksandrowicz, *Cechy osobowości a kompetencje społeczne pedofilów*, niepublikowana rozprawa doktorska, Gdańsk 2015.

zaburzenia preferencji seksualnych¹⁷. Ze względu na wspomniane zniekształcenia poznawcze dane z wywiadu od sprawcy obarczone są wyjątkowo wysokim ryzykiem błędu. Dlatego diagnoza stawiana jest często wyłącznie na podstawie informacji o popełnionych czynach, podczas gdy istotą zaburzenia preferencji seksualnych są w rzeczywistości „nawracające, silnie podniecające” fantazje, impulsy bądź zachowania seksualne. Niewielu sprawców ma niestety motywację do zmiany swoich zachowań, a tym samym do przyznania się do swoich dewiantycznych skłonności, co znacznie utrudnia postawienie właściwej diagnozy przez biegłych sądowych.

Postępowanie terapeutyczne wobec sprawców

Negatywny stosunek społeczeństwa do sprawców przestępstw na tle seksualnym sprawiał, że przez długi czas jako jedyny sposób walki z tym problemem postrzegano karę pozbawienia wolności, postulując coraz surowsze karanie osób dopuszczających się takich czynów. Niestety wysoki wskaźnik recydywy przestępczej spowodował, że konieczne stało się poszukiwanie innych rozwiązań w zakresie postępowania ze sprawcami. Doświadczenie pokazało, że równie nieskuteczna, a przede wszystkim wątpliwa etycznie, jest kastracja sprawców¹⁸. Chociaż polskie społeczeństwo w dalszym ciągu nie widzi potrzeby inwestowania publicznych pieniędzy w terapię dewiantów — w przeprowadzonych kilkanaście lat temu badaniach większość respondentów opowiedziało się za długoletnimi karami pozbawienia wolności jako najbardziej odpowiednią formą postępowania ze sprawcami przestępstw seksualnych wobec dzieci¹⁹ — to aktualna wiedza na ten temat wskazuje, iż sama kara pozbawienia wolności nie jest skuteczną formą przeciwdziałania czynom przeciwko wolności seksualnej. Na świecie już kilkadziesiąt lat temu zaczęły powstawać pierwsze programy terapeutyczne skierowane do sprawców przestępstw na tle seksualnym²⁰. W Polsce obowiązek terapii dla sprawców wprowadziła nowelizacja Kodeksu karnego z dnia 27 lipca 2005 r. W jednostkach penitencjarnych zostało wówczas wyznaczonych siedem oddziałów terapeutycznych do prowadzenia terapii sprawców przestępstw seksualnych popełnionych w związku z zaburzeniami preferencji seksualnych. Do tego momentu część sprawców kierowana była do systemu terapeutycznego na podstawie rozpoznania zaburzeń psychicznych, upośledzenia umysłowego bądź uzależnienia. Obecnie skierowanie sprawcy do tego rodzaju oddziału odbywa się na podstawie wyroku sądu lub decyzji Komisji Penitencjarnej, jeśli w toku postępowania sądowego u danego sprawcy rozpoznano

¹⁷ D. Cysarz, *To nie pedofile najczęściej molestują dzieci*, <https://polskatimes.pl/dr-daniel-cysarz-najczesciej-to-nie-pedofile-molestuja-seksualnie-dzieci/ar/c6-13532652> [dostęp: 26.07.2020].

¹⁸ J. Bancroft, *Seksualność człowieka*, Wrocław 2010, s. 478.

¹⁹ M. Podgajna-Kuśmierk, *Pedofilia*, Kraków 2003, s. 97–98.

²⁰ W.L. Marshall, L.E. Marshall, G.A. Serran, M.D. O'Brien, *Skuteczna terapia sprawców przestępstw seksualnych: program Rockwood*, „Dziecko Krzywdzone” 2007, nr 6, s. 114.

zaburzenia preferencji seksualnych mające związek z popełnionym przestępstwem. W niektórych przypadkach na terapię kierowani są sprawcy zastępczy, co do których w ocenie biegłych sądowych istnieje wysokie prawdopodobieństwo ponownego popełnienia przestępstwa, jeśli nie zostaną poddani stosownym oddziaływaniom terapeutycznym. W świetle prawa jednak obowiązek taki dotyczy wyłącznie sprawców preferencyjnych.

W trakcie pobytu w oddziale terapeutycznym sprawcy uczestniczą w trwającym około 12 miesięcy programie. Program oddziaływań terapeutycznych i resocjalizacyjnych realizowany w Zakładzie Karnym Nr 2 w Łodzi składa się z pięciu etapów:

- edukacji psychoseksualnej,
- treningu umiejętności społecznych,
- treningu empatii,
- terapii właściwej oraz
- treningu zapobiegania nawrotom patologicznych zachowań na tle seksualnym.

Głównym celem tego i podobnych programów terapeutycznych jest zmniejszenie ryzyka powrotności do przestępstwa, który realizowany jest poprzez cele szczegółowe, takie jak przyjęcie odpowiedzialności za popełniony czyn, umiejętność identyfikacji własnego cyklu przestępczego, rozwinięcie mechanizmów samokontroli i samoregulacji, modyfikacja sfery poznawczej, wykształcenie zdolności empatii wobec ofiary, poznanie indywidualnych czynników ryzyka i sposobów radzenia sobie z nimi, zmiana stylu życia czy rozwój umiejętności społecznych²¹. Celem nie jest zmiana samych preferencji seksualnych, ta bowiem — zgodnie z aktualną wiedzą seksuologiczną — nie jest możliwa. Dominującą formą prowadzonych oddziaływań jest terapia grupowa wspomagana terapią indywidualną. Za najbardziej skuteczną uchodzi terapia w nurcie poznawczo-behawioralnym.

Sprawcy zastępczy, którzy z reguły odbywają karę pozbawienia wolności poza oddziałami terapeutycznymi, uczestniczą w oddziaływaniach niespecjalistycznych. W zależności od stwierdzanych deficytów mogą być włączani do udziału w programach z przeciwdziałania agresji i przemocy, profilaktyki uzależnień, radzenia sobie ze stresem itp. Choć w niektórych jednostkach prowadzone są programy skierowane do tej grupy sprawców, większość z nich w trakcie pobytu w izolacji penitencjarnej nie jest obejmowana specyficznymi oddziaływaniami ukierunkowanymi wprost na wyeliminowanie skłonności do zaspokajania swoich potrzeb seksualnych w sposób nieakceptowany społecznie.

Poddawanie obligatoryjnej terapii w trakcie odbywania kary wyłącznie preferencyjnych sprawców przestępstw seksualnych nie do końca znajduje uzasadnienie w wynikach dotychczasowych badań, które wskazują, iż pewne deficyty są wspólne dla obu grup sprawców i wymagałyby przepracowania. Poza

²¹ R. Rutkowski, W. Sroka, *Projekt systemu oddziaływań terapeutycznych wobec sprawców przestępstw na tle seksualnym w okresie odbywania kary pozbawienia wolności*, „Seksuologia Polska” 2007, nr 5, s. 2–3.

wspomnianymi wyżej brakami w zakresie kompetencji społecznych, przede wszystkim dotyczących nawiązywania i utrzymywania dojrzałych relacji interpersonalnych²², problem wśród wszystkich sprawców stanowią też niewątpliwie deficyty empatii. Doświadczenie pracy ze sprawcami przestępstw seksualnych wskazuje ponadto, iż wielu z nich nie posiada podstawowej wiedzy na temat rozwoju seksualnego człowieka, przez co traktować mogą dzieci jako istoty zdolne do rozpoczęcia aktywności seksualnej. Pracy terapeutycznej winny być też poddane własne doświadczenia nadużyć seksualnych w dzieciństwie, które są wśród sprawców częste. Nieprzepracowana trauma może doprowadzić do uaktywnienia wśród sprawców poczucia krzywdy i nasilenia zniekształceń poznawczych, zmniejszających poczucie odpowiedzialności za własne czyny i wzmacniających dewiacyjne zachowania. Niezależnie od obecności bądź braku parafilii deficyty te powinny podczas odbywania kary stanowić przedmiot pracy terapeutycznej.

Mimo iż program oddziaływań terapeutycznych i resocjalizacyjnych powstał z myślą o sprawcach preferencyjnych, mogą w nim uczestniczyć także sprawcy dopuszczający się czynów seksualnych z innych powodów. Zasadnicza różnica w pracy terapeutycznej z tymi dwiema grupami sprawców sprowadza się do tego, że w przypadku osób z zaburzeniami preferencji seksualnych głównym celem jest nauka umiejętności kontrolowania dewiacyjnych skłonności, dostarczenie im narzędzi kontroli własnych impulsów. Ponieważ zaburzenia preferencji seksualnych porównywane są do uzależnienia, to również praca z tymi pacjentami powinna być ukierunkowana na naukę radzenia sobie w sytuacjach ryzykownych, w których może dojść do utraty kontroli (np. tworzenie mapy miejsc stanowiących tzw. wyzwalacze, takich jak place zabaw, boiska szkolne; unikanie miejsc kojarzonych z bodźcami seksualnie podniecającymi itp.).

Zarówno w jednej, jak i w drugiej grupie sprawców niezwykle ważnym elementem jest nazwanie przez nich własnych zachowań i dostrzeżenie krzywdy wyrządzonej ofiarom. Niestety trudność w pracy ze sprawcami przestępstw seksualnych polega nie tylko na tym, że niewłaściwe zachowania seksualne (szczególnie te wynikające z zaburzonych preferencji) nie poddają się łatwo korekcie, ale wiąże się też z częstym w tej grupie brakiem motywacji do zmiany. Silny opór, wspierany przez liczne zniekształcenia poznawcze, powoduje, że sprawcy niechętnie przyznają się do popełnienia przestępstwa seksualnego, do własnej odpowiedzialności za nie oraz do tego, że istnieje potrzeba zmiany ich dotychczasowego sposobu funkcjonowania. Przymusowa izolacja oraz presja wymiaru sprawiedliwości z pewnością nie stanowią optymalnych warunków do pracy terapeutycznej, ale często są jedynymi, w jakich praca ta się odbywa. Mimo iż sprawca musi wyrazić zgodę na udział w terapii, to w przypadku jej braku sąd penitencjarny może nałożyć na niego obowiązek poddania się leczeniu, co powoduje, że motywacja sprawców często jest zewnątrz i wynika

²² D. Fisher, K. Howells, *Socialrelationships In sexualoffenders*, „Sexual and Relationshiptherapy” 1993, nr 8, s. 130.

jedynie z poczucia braku wpływu na własną sytuację. Idealną sytuacją byłaby oczywiście ta, kiedy sprawca dostrzega potrzebę i sens zmiany, czyli kieruje się motywacją wewnętrzną, ale uznaje się, że do rozpoczęcia pracy terapeutycznej dobry jest jakikolwiek rodzaj motywacji²³.

Większość badaczy oraz klinicystów nie ma już dziś wątpliwości, że terapia jest istotnym czynnikiem zmniejszającym ryzyko recydywy wśród sprawców przestępstw na tle seksualnym. Choć uzyskuje się różne dane na ten temat, właściwie wszystkie metaanalizy świadczą na korzyść oddziaływań terapeutycznych — w badaniach przytaczanych przez Dorotę Baran oraz Wiesława Czernikiewicza wskaźniki recydywy wśród sprawców leczonych były niższe średnio nawet o 10% w porównaniu z grupą sprawców nieobjętych leczeniem²⁴. Jak wspomniano, odbywanie kary pozbawienia wolności to dla wielu sprawców jedyny moment uczestnictwa w jakichkolwiek oddziaływaniach terapeutycznych. Dlatego tak ważne jest objęcie nimi możliwie jak największej ich liczby.

Środki zabezpieczające

W odniesieniu do sprawców, co do których istnieje ryzyko ponownego popełnienia przestępstwa, ustawodawca przewidział możliwość zastosowania po odbyciu kary środków zabezpieczających, wśród których znajduje się elektroniczna kontrola miejsca pobytu, terapia, terapia uzależnień oraz pobyt w zakładzie psychiatrycznym. Rozwiązanie takie możliwe jest jednak tylko w niektórych przypadkach.

Zgodnie z art. 93d k.k. nie wcześniej niż sześć miesięcy przed przewidywanym końcem kary pozbawienia wolności sąd ustala potrzebę i możliwości wykonania wobec sprawcy środka zabezpieczającego. Środek taki może być zastosowany wówczas, gdy jest to konieczne, by zapobiec ponownemu popełnieniu przez sprawcę czynu zabronionego, a inne środki prawne nie są wystarczające. Orzekany jest przez sąd albo już w wyroku skazującym, albo przed wykonaniem kary, np. z wniosku dyrektora zakładu karnego, w sytuacji kiedy efekty prowadzonych wobec sprawcy oddziaływań nie przyniosły oczekiwanych rezultatów, a ryzyko powrotu do przestępstwa oceniane jest jako wysokie. Wykonywanie środka zabezpieczającego odbywa się po odbyciu przez sprawcę kary. Jedną z zasad orzekania środków zabezpieczających jest zasada proporcjonalności, według której środki te powinny być adekwatne do stopnia społecznej szkodliwości czynu zabronionego, jaki sprawca może popełnić, a także adekwatne do prawdopodobieństwa jego popełnienia. Powinny też uwzględniać potrzeby i postępy w terapii.

Podstawą zastosowania środka zabezpieczającego jest to, że sprawca dopuścił się czynu zabronionego, przy czym chodzi tu o konkretne kategorie przestępstw.

²³ P. Marcinek, A. Peda, *Terapia sprawców przestępstw seksualnych w warunkach izolacji więziennej*, „Seksuologia Polska” 2009, nr 7, s. 62.

²⁴ D. Baran, W. Czernikiewicz, op. cit., s. 20.

Ustawodawca jasno określił, w przypadku jakich czynów można orzec środki zabezpieczające. Jeśli chodzi o przestępstwa przeciwko wolności seksualnej i obyczajności, to środek zabezpieczający może być zastosowany wobec sprawców czynów z art. 197 (zgwałcenie lub wymuszenie czynności seksualnej), art. 198 (seksualne wykorzystanie bezradności lub niepoczytalności innej osoby), art. 199 § 2 (seksualne nadużycie stosunku zależności lub krytycznego położenia osoby małoletniej) oraz art. 200 § 1 k.k. (obcowanie płciowe lub inne czynności seksualne z osobą małoletnią, a także doprowadzenie jej do poddania się czynnościom seksualnym lub ich wykonania). Co bardzo ważne, przestępstwa te musiały zostać popełnione w związku z zaburzeniem preferencji seksualnych, ewentualnie przez osobę o takim zaburzeniu osobowości, które implikuje co najmniej wysokie prawdopodobieństwo popełnienia czynu zabronionego z użyciem przemocy bądź też w związku z uzależnieniem. W praktyce oznacza to, że sprawcy zastępczy nie spełniają z reguły przesłanek wystąpienia z wnioskiem o środki. Na problem ten zwracają uwagę Janusz Heitzman i wsp., podkreślając, że większość sprawców to osoby bez rozpoznania parafilii, jednak pod wieloma względami nieróżniący się od sprawców preferencyjnych²⁵.

Rozwiązanie dotyczące możliwości stosowania środków zabezpieczających wobec sprawców przestępstw seksualnych uznać można za ważny i potrzebny element systemowego przeciwdziałania przemocy na tle seksualnym. Oprócz wymienionych wcześniej rozwiązań prawnokarnych, stanowi ono szansę sprawowania kontroli nad sprawcą po opuszczeniu przez niego zakładu karnego, a nawet po uchyleniu środka (zgodnie z art. 93d § 6 k.k., jeżeli zachowanie sprawcy po uchyleniu środka zabezpieczającego wskazuje, że zachodzi nadal konieczność jego stosowania, sąd, nie później niż w ciągu trzech lat od uchylecia środka, może ponownie orzec ten sam lub inny środek zabezpieczający)²⁶. Zwłaszcza, że — jak pokazują statystyki — grupą, wobec której najczęściej stosowane są środki zabezpieczające, są sprawcy przestępstw seksualnych przejawiający zaburzenia preferencji pod postacią pedofilii, a więc za ich pomocą realizowany jest cel ochrony małoletnich przed nadużyciami seksualnymi²⁷. Ponadto nie ulega wątpliwości, że możliwość zastosowania środka stanowi jednocześnie narzędzie służące wzbudzeniu motywacji do podjęcia pracy terapeutycznej na etapie wykonywania kary. Dla części spośród sprawców przestępstw seksualnych świadomość poddawania ocenie przez zespół terapeutyczny pod kątem efektów ich pobytu w oddziale terapeutycznym oraz ewentualnej potrzeby wystąpienia do sądu z wnioskiem o orzeczenie środka zabezpieczającego po odbyciu kary (lub poinformowania sądu o tych efektach, jeśli środek został już

²⁵ J. Heitzman, M. Lew-Starowicz, M. Pacholski, Z. Lew-Starowicz, *Wykorzystywanie seksualne dzieci w Polsce — analiza badań 257 sprawców, którzy popełnili przestępstwa seksualne wobec małoletnich*, „Psychiatria Polska” 2014, nr 48, s. 117.

²⁶ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny* (Dz. U. 2020, poz. 1444).

²⁷ A. Więcek-Durańska, *Orzekanie i wykonywanie środka zabezpieczającego wobec sprawców przestępstw seksualnych wykazujących zaburzenia preferencji seksualnych*, „Prawo w Działaniu” 2015, nr 23, s. 353.

orzeczony w wyroku skazującym) stanowi czynnik motywujący do poddania się terapii — choć motywacja taka ma oczywiście charakter instrumentalny. Niemniej kontynuowanie terapii w warunkach wolnościowych zwiększa szanse sprawców na powrót do społeczeństwa oraz funkcjonowanie w nim, w zgodzie z obowiązującymi normami społecznymi i prawnymi. Największym problemem wydaje się obecnie przewlekłość postępowań w zakresie orzekania o środkach zabezpieczających. Nie należą do rzadkości sytuacje, kiedy wniosek dyrektora zakładu karnego nie zostaje przez sąd rozpoznany, aż do momentu zwalniania sprawcy z uwagi na koniec jego kary.

Podsumowanie

Diagnoza zaburzeń preferencji seksualnych u sprawcy, który dopuścił się przestępstwa na tle seksualnym, pociąga za sobą szereg konsekwencji — rzutuje na warunki, przebieg, miejsce i system odbywania kary, a także implikuje konieczność poddania sprawcy specjalistycznej terapii mającej zapobiegać jego powrotowi do przestępstwa. Ponadto pozwala na zastosowanie wobec niego środków zabezpieczających po odbyciu kary, a tym samym kontynuowanie terapii w warunkach wolnościowych. Z tego powodu powinna być ona niezwykle wnikliwa i rzetelna. Tymczasem kryteria zaburzeń preferencji seksualnych w klasyfikacjach ICD-11 i DSM-V sformułowane są w taki sposób, że postawienie diagnozy budzi często wiele wątpliwości oraz trudności²⁸.

Dotychczasowe badania jednoznacznie wskazują, że zaburzenia preferencji seksualnych są jednym z najbardziej istotnych czynników ryzyka recydywy przestępczej. Sprawcy preferencyjni znacznie częściej niż sytuacyjni ponownie popełniają przestępstwa seksualne po odbyciu kary pozbawienia wolności. Dopuszczają się też większej liczby czynów aniżeli osoby bez rozpoznania parafilii²⁹. Zdecydowanie uzasadnione jest zatem obejmowanie ich obligatoryjną terapią w trakcie pobytu w warunkach izolacji penitencjarnej. Biorąc jednak pod uwagę fakt, iż sprawcy sytuacyjni stanowią większość wśród osób dopuszczających się przestępstw na tle seksualnym, wydaje się, że zasadne byłoby włączanie do terapii również sprawców z tej grupy, zwłaszcza że do tej pory nie poznano bardziej skutecznej w dłuższej perspektywie metody ochrony ofiar.

Ponieważ obszar przestępczości seksualnej podlega znacznej społecznej stygmatyzacji, sprawcy niezwykle rzadko zgłaszają się po pomoc terapeutyczną z własnej inicjatywy. Jeśli już do tego dochodzi, to motywowani są na ogół chęcią uniknięcia kary po wykryciu popełnionego przestępstwa. Najczęściej jedynym miejscem, w którym sprawca poddawany jest oddziaływaniom terapeutycznym,

²⁸ P. Marcinek, A. Kapała, *Pedofilia w opiniowaniu sądowo-seksuologicznym*, „Seksuologia Polska” 2012, nr 10, s. 79.

²⁹ R.C. W. Hall, R.C. W. Hall, *A profile of pedophilia: definition, characteristics of offenders, recidivism, treatment outcomes, and forensic issues*, „Mayo Clinic Proceedings” 2007, nr 82, s. 462.

staje się zakład karny w przypadku skazania na karę pozbawienia wolności. Dlatego tak ważne wydaje się objęcie terapią jak największej grupy sprawców. Biorąc pod uwagę metaanalizy wskazujące na mniejszy odsetek recydywy wśród sprawców poddawanych leczeniu (niezależnie od rozpoznania lub braku parafilii), pewne wspólne cechy leżące u podłoża dewiacyjnych zachowań seksualnych, ale uwzględniając też możliwość postawienia błędnej diagnozy, uzasadnione wydaje się uczestnictwo w specjalistycznej terapii wszystkich sprawców przestępstw na tle seksualnym. Tym bardziej, że oddziaływania psychokorekcyjne i terapeutyczne — ze względu na pewne cechy sprawców sytuacyjnych — powinny być bardziej efektywne w tej właśnie grupie.

Umieszczanie sprawców w zakładach karnych oraz obejmowanie ich w tym czasie terapią z całą pewnością nie mogą stanowić jedynych rozwiązań w procesie zwalczania przestępczości seksualnej. Na skuteczną prewencję powinny składać się rozwiązania wielokierunkowe — począwszy od izolacji poprzez specjalistyczne oddziaływania terapeutyczne w trakcie odbywania kary aż po wsparcie i kontrolę w środowisku lokalnym. Na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat w naszym kraju wiele się w tej kwestii zmieniło, niemniej nadal brakuje skutecznych rozwiązań systemowych w zakresie postępowania ze sprawcami przestępstw na tle seksualnym — przede wszystkim po opuszczeniu przez nich jednostki penitencjarnej. Sprawcy pozbawieni odpowiedniego wsparcia oraz kontroli w trakcie powrotu do społeczeństwa narażeni są bowiem na większe ryzyko powtórzenia cyklu dewiacyjnych zachowań przestępczych, a tym samym ponownego krzywdzenia.

Bibliografia

- Bancroft J., *Seksualność człowieka*, Wrocław 2010.
- Baran D., Czernikiewicz W., *Psychoterapia grupowa preferencyjnych sprawców czynów pedofilnych w nurcie poznawczo-behawioralnym*, „Seksuologia Polska” 2017, nr 15, s. 17–26.
- Beisert M., *Pedofilia. Geneza i mechanizm zaburzenia*, Sopot 2012.
- Cohen L.J., Galynker I., *Psychopathology and personality traits of pedophiles: issues for diagnosis and treatment*, „Psychiatric Times” 2009, nr 26, s. 25–30.
- Fisher D., Howells K., *Social relationships in sexual offenders*, „Sexual and relationship therapy” 1993, nr 8, s. 123–136.
- Gałecki P., Szulc A., *Psychiatria*, Wrocław 2018.
- Grzywińska-Aleksandrowicz K., *Cechy osobowości a kompetencje społeczne pedofilów*, niepublikowana rozprawa doktorska, Gdańsk 2015.
- Hall R.C. W., Hall R.C. W., *A profile of pedophilia: definition, characteristics of offenders, recidivism, treatment outcomes, and forensic issues*, „Mayo Clinic Proceedings” 2007, nr 82, s. 457–471.
- Heitzman J., Lew-Starowicz M., Pacholski M., Lew-Starowicz Z., *Wykorzystywanie seksualne dzieci w Polsce — analiza badań 257 sprawców, którzy popełnili przestępstwa seksualne wobec małoletnich*, „Psychiatria Polska” 2014, nr 48, s. 105–120.
- Hołyst B., *Psychologia kryminalistyczna*, Warszawa 2004.

- Marcinek P., Kapala A., *Pedofilia w opiniowaniu sądowo-seksuologicznym*, „Seksuologia Polska” 2012, nr 10, s. 76–84.
- Marcinek P., Peda A., *Terapia sprawców przestępstw seksualnych w warunkach izolacji więziennej*, „Seksuologia Polska” 2009, nr 7, s. 59–64.
- Marshall W.L., *Czy pedofilia jest uleczalna? Wyniki badań północnoamerykańskich*, „Seksuologia Polska” 2008, nr 6, s. 33–38.
- Marshall W.L., Marshall L.E., Serran G.A., O’Brien M.D., *Skuteczna terapia sprawców przestępstw seksualnych: program Rockwood*, „Dziecko Krzywdzone” 2007, nr 6, s. 113–127.
- Podgajna-Kuśmierk M., *Pedofilia*, Kraków 2003.
- Pużyński S., Wciórka J., *Klasyfikacja zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania w ICD10. Opisy kliniczne i wskazówki diagnostyczne*, Kraków–Warszawa 2000.
- Rutkowski R., Sroka W., *Projekt systemu oddziaływań terapeutycznych wobec sprawców przestępstw na tle seksualnym w okresie odbywania kary pozbawienia wolności*, „Seksuologia Polska” 2007, nr 5, s. 1–8.
- Seligman M.E. P., Walker E.F., Rosenhan D.L., *Psychopatologia*, Warszawa 2003.
- Szumski F., Zielona-Jonek M., *Zniekształcenia poznawcze u sprawców wykorzystania seksualnego dziecka. Konceptualizacje pojęcia*, „Psychiatria Polska” 2016, nr 50, s. 1053–1063.
- Więcek-Durańska A., *Orzekanie i wykonywanie środka zabezpieczającego wobec sprawców przestępstw seksualnych wykazujących zaburzenia preferencji seksualnych*, „Prawo w Działaniu” 2015, nr 23, s. 345–397.

Akty prawne

Ustawa z 6 dnia czerwca 1997 r. *Kodeks karny* (Dz. U. 2020, poz. 1444).

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy* (Dz. U. 2020, poz. 523).

Źródła internetowe

<https://behavenet.com/diagnostic-criteria-3022-pedophilia>

D. Cysarz, *To nie pedofile najczęściej molestują dzieci*, <https://polskatimes.pl/dr-daniel-cysarz-najczesciej-to-nie-pedofile-molestuja-seksualnie-dzieci/ar/c6-13532652>.

Sławomir Grzesiak, Damian Skowron
Wyższa Szkoła Kryminologii i Penitencjarystyki

Postępowanie z osobami o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej w polskim systemie penitencyjnym na tle wybranych systemów penitencyjnych innych państw¹

Streszczenie: Autorzy artykułu przedmiotem naukowej refleksji uczynili postępowanie z osobami o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej (LGBT) w polskim systemie penitencyjnym. Obrona perspektywa badawcza marginalnie występuje w obszarze badań penalnych. Celem badań było przeanalizowanie rozwiązań dotyczących wykonywania kary pozbawienia wolności wobec osób o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej w polskim systemie penitencyjnym oraz porównanie tych sposobów postępowania z rozwiązaniami stosowanymi w innych państwach — Australia, Wielka Brytania, Kanada, Włochy. W tym celu posłużono się metodą komparatystyczną właściwą dla prawno-społecznej analizy zjawiska.

Wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec osadzonych należących do grup społecznych pod jakimś względem odmiennych (kulturowo, etnicznie, narodowościowo, orientacji seksualnej itp.) z jednej strony nastroża trudności w wykonywaniu orzeczonej kary, natomiast z drugiej strony jest interesującym obszarem poznania naukowego. Z punktu widzenia przeprowadzonej analizy, sprawą istotniejszą jest sposób postępowania z osobami osadzonymi o odmiennej orientacji seksualnej lub osób w trakcie zmiany płci. Faktem jest, że nie istnieją konkretne rozwiązania prawne co do sposobu traktowania osób LGBT w polskim systemie penitencyjnym. Nie oznacza to jednak, że takich rozwiązań nie ma, i Służba Więzienna nie wie, jak sobie z takimi osadzonymi radzić. Przyjęcie takiej perspektywy pozwoli na przygotowanie się na zmiany w obszarze postępowania z osadzonymi o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości

¹ Wkład każdego z autorów w przygotowywany tekst kształtuje się na poziomie pięćdziesięciu procent.

pliciowej i optymalne dostosowanie polityki karnej i penitencjarnej do zachodzących procesów różnicowania się społeczności więziennej.

Słowa kluczowe: wykonywanie kary pozbawienia wolności, LGBT, homofobia, skazany, zakład karny

Dealing with people of a different sexual orientation or gender identity in the Polish penitentiary system in comparison with selected penitentiary systems of other countries

Abstract: The authors of the article have made a subject of the scientific reflection focused on dealing with persons with a different sexual orientation or gender identity (LGBT) in the Polish penitentiary system. The research perspective, which was chosen is marginal in the field of penal research. The aim of the research was an analyse of solutions in order to the execution of a sentence of imprisonment against people with different sexual orientation or gender identity in the Polish penitentiary system and to compare these measures with ways of dealing used in other countries — Australia, United Kingdom, Canada, Italy. For this purpose, the best comparative method for the legal and social analysis of the phenomenon was used.

The execution of a sentence of imprisonment against prisoners belonging to social groups, which differ in some regard (culturally, ethnically, national, sexual orientation, etc.), on the one hand, causes difficulties in the execution of prison sentence, but on the other hand, it is an interesting area of scientific knowledge. From the point of view of the analysis carried out, a more important issue is the way of dealing with prisoners of different sexual orientation or people undergoing a gender transition. The fact is that there are no specific legal arrangements regarding the treatment of LGBT people in the Polish penitentiary system. This does not mean, however, that such solutions do not exist and the Polish Prison Service does not know how to deal with such inmates. Adopting such a perspective will allow to prepare for changes in the area of dealing with prisoners with a different sexual orientation or gender identity and to optimally adapt the penal and penitentiary policy to the processes of differentiation of the prison community.

Keywords: execution of prison sentence, LGBT, homophobia, convicted prisoner, correctional facility

Wprowadzenie

Różnorodność społeczeństw postrzegana jest jako czynnik istotnie konceptualizujący funkcjonowanie człowieka i społeczeństwa. Tym samym procesy emancypacyjne odmiennych ze względu na daną cechę grup społecznych stały się hiperprzestrzenią, w której, w różnych społeczeństwach, uobecniają się

wielorakie sposoby regulacji ich praw i wolności². Każda przestrzeń społeczna generuje role przyjmowane przez jej uczestników. W efekcie zróżnicowane społeczeństwo funkcjonuje jako system, o specyfice którego przesądzają wzajemne współzależności, powiązania i właściwości tworzących go elementów, pełniących określone funkcje. Wskazane ujęcie systemowe można odnieść do systemu penitencjarnego, który jest wrażliwy na czynniki zewnętrzne — polityczne, demograficzne, kulturowe, i inne, co ma swoje odzwierciedlenie w sposobie wykonywania kary pozbawienia wolności.

Postępowanie z osobami o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej (LGBT)³ w warunkach izolacji więziennej wciąż jest rzadko przyjmowaną perspektywą badawczą zarówno z uwagi na trudności w prowadzeniu badań w instytucjach izolacji całkowitej, jak i marginalizację problemu w obszarze badań penalnych. Dlatego też podjęcie dyskursu naukowego w tej kwestii na gruncie polskim wydaje się konieczne, ponieważ problematyka ta od wielu lat występująca w innych krajach (Włochy, Kanada, USA, Wielka Brytania, Holandia) wpisuje się w dyskurs nad humanitaryzmem wykonywania kary pozbawienia wolności.

Ukierunkowanie perspektywy badawczej na wskazaną tematykę wydaje się tym bardziej interesujące poznawczo, gdyż z jednej strony społeczeństwo, które z perspektywy własnej i przydzielanych ról osobom o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej (rola kogoś gorszego, marginalizowanego, „chorego”), może reagować wykluczeniem wobec osób deklarujących swoją przynależność do LGBT naruszających jego porządek w zakresie przestrzegania norm prawnych. Natomiast z drugiej strony, osadzeni identyfikujący się jako osoby LGBT, znalazłszy się w sytuacji uwięzienia, dyktatu kultury siły i młodości, mogą podejmować działania będące wyrazem⁴:

² Zob.: O. Czerniawska, *Drogi i bezdroża andragogiki i gerontologii*, Łódź 2000, s. 170–173.

³ LGBT — z ang. *Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender*, anagram odnoszący się do osób cechujących się odmienną orientacją seksualną lub tożsamością płciową i obejmujący również spektrum innych orientacji seksualnych i tożsamości płciowych. G. Iniewicz, M. Mijas, B. Grabski, *Wprowadzenie do psychologii LGBT*, Wrocław 2012, s. 8. Osoby LGBT w Polsce — wg badania Dalia Research przeprowadzonego w kilku krajach Europy, w Polsce około 5% osób identyfikuje się jako LGBT, przy czym dla osób w wieku 14–29 lat jest to ok. 10%, dla osób w wieku 30–49 — 1%, a dla osób w wieku 50–65 — 4%, przy czym Dalia Research zastrzega, że w tak osobistej kwestii jak seksualność, pomimo dużego stopnia anonimowości, nadal istnieje duże źródło niepewności co do liczby, gdyż 8% respondentów wolało nie odpowiedzieć, czy identyfikują się jako osoby LGBT, a 12% nie było w stanie określić swojej seksualności. Dalia, *Counting the lgbt population: 6% of Europeans identify as LGBT*, <https://daliaresearch.com/blog/counting-the-lgbt-population-6-of-europeans-identify-as-lgbt/> [dostęp: 11.08.2020].

⁴ M. Konopczyński, *Pedagogika resocjalizacyjna. W stronę działań kreujących*, Kraków 2014, s. 119–120, 128–129; A. Szerłaż, *Wielokulturowość w przestrzeni penitencjarnej*, w: D. Kowalczyk, A. Szczówka, S. Grzesiak, *Resocjalizacja w kontekstach interdyscyplinarnych*, Wrocław 2015, s. 81.

- a) obrony własnej tożsamości osobistej i społecznej, która określa je w relacji do siebie i innych ludzi, a także oczekiwanych zachowań i postaw odnoszących się do własnej wspólnoty kulturowej;
- b) oporu wobec marginalizacji, separacji i wykluczenia z przestrzeni społecznej oraz przestrzeni jednostki penitencjarnej, w której nie ma możliwości realizacji swoich potrzeb związanych z orientacją seksualną czy tożsamością płciową i zobowiązań wynikających z ról wolnościowych;
- c) uprzedzeń lub wrogich nastawień wobec przedstawicieli aparatu opresyjnego czy postaw homofobii ze strony współosadzonych.

Funkcjonowanie na styku czy poza rolami wyznaczanymi dla członków danego społeczeństwa eksponuje poczucie przynależności oraz własną tożsamość grupową (rodzinną, koleżeńską, społeczną), wyzwając w konfrontacji z grupami liczniejszymi (produktywnymi) niepewność, poczucie zagrożenia, obawy (lęki) przed wiekową dominacją, co skutkuje intensyfikacją działań na rzecz obrony własnej tożsamości⁵.

Wieloraki kontekst funkcjonowania społeczeństwa jako całości powinien zatem być przedmiotem zainteresowania prawa oraz instytucji zajmujących się wykonywaniem kary pozbawienia wolności⁶. Dynamika zmian społecznych nie pozwala, aby więziennictwo marginalizowało problem osób o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej. Istotnym zagadnieniem naukowym (zwłaszcza penalnym) i praktycznym zarazem staje się zorientowanie praktyki penitencjarnej wobec potrzeb osób LGBT⁷. Powyższa teza wskazuje na niższą naukową, która dotyczy kwestii wykonywania kary pozbawienia wolności wobec osób o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej. Znaczące jest to, że problem pracy penitencjarnej z osobami LGBT uobecnia się w wielu państwach (Francja, Niemcy, Włochy, Wielka Brytania, Kanada) przynajmniej na trzech poziomach.

Pierwszy dotyczy wzrastającej liczby skazanych lub tymczasowo aresztowanych identyfikujących się jako LGBT. Należy mieć na uwadze, iż każda z tych osób posiada doświadczenie utrwalonej socjalizacji, które warunkuje rozumienie relacji społecznych i norm zachowań.

Na drugim poziomie pojawia się kwestia rozumienia specyfiki pracy ze skazanymi LGBT. Funkcjonariusze i pracownicy Służby Więziennej mają zdecydowane poglądy na jakość relacji i kierunki polityki wobec osób LGBT. Ich postawy oscylują pomiędzy skrajnymi tendencjami, poczynając od całkowitego eliminowania jakichkolwiek działań różnicujących pracę z tą kategorią skazanych poprzez daleko idące ustępstwa względem osób LGBT. Obie tendencje

⁵ Zob.: *Marsze i parady równości w Polsce*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Parady_i_marsze_r%C3%B3wno%C5%9Bci_w_Polsce [dostęp: 30.09.2019].

⁶ Zob.: M. Porowski, T. Przesławski (red.), *Nowe problemy prawa i polityki penitencjarnej*, Warszawa 2016.

⁷ Zob.: Najwyższa Izba Kontroli, *Informacja o wynikach kontroli Bezpieczeństwo osadzonych*, <https://www.nik.gov.pl/plik/id,22869,vp,25572.pdf> [dostęp: 15.10.2020].

generują wiele zagrożeń dla filozofii wykonywania kary, która jest punitywnie osadzona w mentalności społecznej, dlatego zmiana w tym zakresie powinna być ewolucyjna. W tym rozumieniu nie chodzi tylko o regulacje prawne, ale przede wszystkim o rozumienie i osobistą gotowość personelu penitencjarnego do uwzględniania w swoich działaniach odmienności funkcjonowania skazanego ze względu na jego orientację seksualną lub tożsamość płciową. To także pytania o rozumienie przez personel więzienny procesów marginalizacji i stygmatyzacji, homofobii i tolerancji oraz postaw wobec osób LGBT. Zarówno w warunkach polskich, jak i literaturze obcojęzycznej, te kwestie są w niewielkim stopniu naukowo eksplorowane. Fakt ten również podkreśla aktualność i wagę badań nad polityką penitencjarną i metodyką pracy penitencjarnej z osobami LGBT.

Trzeci poziom, na którym problemy związane z odmiennością seksualną lub tożsamością płciową dotyczą więziennictwa, ma charakter formalny, a więc zarówno prawny, jak i organizacyjny. W tym kontekście zasadne wydaje się pytanie o specyficzne procedury wykonywania kary pozbawienia wolności wobec osób LGBT. Próba odpowiedzi na powyższe zagadnienia mogą być badania naukowe. Skonfrontowanie personelu penitencjarnego z konkretnymi oczekiwaniami lub nawet roszczeniami wynikającymi z faktu bycia skazanym LGBT, mogą ukazać, jak trudne i aktualne są to zagadnienia, nie tylko dla polskiego systemu penitencjarnego, ale i krajów, w których populacja skazanych LGBT wzrasta⁸.

Perspektywa metodologiczna

Celem badań było przeanalizowanie rozwiązań dotyczących wykonywania kary pozbawienia wolności wobec osób o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej w polskim systemie penitencjarnym oraz porównanie tych sposobów postępowania z osobami LGBT z rozwiązaniami stosowanymi w innych państwach. W tym celu posłużono się metodą komparatystyczną właściwą dla prawno-społecznej analizy zjawiska⁹. Prowadzenie badań za pomocą tej metody było klikueta powe¹⁰:

1. Etap wstępny dotyczył opanowania przez autorów języków porównywalnych systemów, tak by rozwiązania odmienne od polskich móc porównywać w zakresie ich ewentualnej adaptacji i implementacji do warunków

⁸ Zob.: <https://www.snopes.com/fact-check/male-rapist-transfer-womens-jail/> [dostęp: 12.08.2020]; <https://www.theguardian.com/uk-news/2018/oct/11/transgender-prisoner-who-sexually-assaulted-inmates-jailed-for-life> [dostęp: 13.08.2020]; M. Snopek, *Sens i nonsens roszczeniowości skazanych. Pedagogiczne i prawne aspekty funkcjonowania instytucji skargowości w realiach polskich więzień*, Kraków 2020.

⁹ B. Kowalczyk, *Kilka uwag o praktycznym znaczeniu komparatystyki prawniczej*, w: J. Korczak, *Cywilizacja administracji publicznej. Księga jubileuszowa z okazji 80-lecia urodzin prof. nadzw. UW dr hab. Jana Jeżewskiego*, Wrocław 2018, s. 243–250.

¹⁰ Zob.: A. Wróbel, *Badania prawno-porównawcze w prawie karnym na przykładzie systemów prawa karnego Polski, Ukrainy oraz Rosji — od teorii po praktykę*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ”, Nauki Społeczne 2016, nr 15 (4), s. 263–282.

prawno-społecznych polskiego systemu penitencjarnego. Dokonane interpretacje przekładu języka prawa miały na celu przezwyciężenie barier nałożonych przez język właściwy określonym porządkom prawnym, stąd w wielu przypadkach analizowano praktykę stosowania prawa w danym kraju, m.in. przez analizę orzecznictwa.

2. Pierwszy etap właściwych badań komparatystycznych polegał na wybo-
rze określonego wycinka systemu prawnego i konkretnej dziedziny prawa. Stąd obszar analizy dotyczył systemów prawnych: Polski, Australii, Wielkiej Brytanii, Włoch i Kanady w dziedzinie prawa karnego, ze szczególnym uwzględnieniem przepisów związanych z wykonywaniem kary pozbawienia wolności wobec osób o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej. Wskazane kraje były porównywane pod kątem przyjętych rozwiązań w zakresie postępowania z osobami LGBT, statusu więziennego tych osadzonych oraz newralgicznych sytuacji mogących wstąpić w trakcie wykonywania względem nich kary pozbawienia wolności. Poruszane kwestie występują we wszystkich porównywanych systemach penitencjarnych z różnym nasileniem, stąd też poza analizą prawno-porównawczą dokonano przeglądu praktyki postępowania z osobami LGBT.
3. Drugi etap polegał na określeniu podobieństw i różnic w rozwiązaniach dotyczących wykonywania kary pozbawienia wolności wobec osób o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej. Praktycznym przykładem są różnice i podobieństwa w konstruowaniu statusu osób osadzonych identyfikujących się jako LGBT, szczególne procedury postępowania z nimi w warunkach izolacji więziennej, model kształcenia kadry penitencjarnej w aspekcie realizowania obowiązków służbowych w kontakcie z osadzonymi LGBT, organizacja jednostek penitencjarnych i prac organów wykonawczych względem osadzonych LGBT.

Dwuetapowe podejście pozwalało na uniknięcie dwóch błędów badawczych: porównywania nieporównywalnego oraz nieprawidłowego porównania¹¹. Wykorzystano następujący rodzaj badań:

- a) mikroporównanie — analizie poddano część aktów prawnych w porównywanych krajach regulujące kwestie wykonywania kary pozbawienia wolności wobec osadzonych LGBT; rozumienia statusu osadzonych osób LGBT oraz orzecznictwa; wzięto również pod uwagę czynniki socjalno-polityczne i psychologiczne oraz specyfikę stanowienia i stosowania prawa w wybranych państwach;
- b) zewnętrzne — porównano odpowiednie rozwiązania statusu osadzonych LGBT w czterech państwach;
- c) funkcjonalne — przedstawiano podobieństwa oraz różnice badanych rozwiązań postępowania z osadzonymi osobami LGBT w kontekście ich wpływu na stosunki społeczne; porównywanie funkcjonalne polegało na analizie

¹¹ Zob.: D. van Kędzierski, *Metodologia i paradygmat polskich szczegółowych nauk prawnych*, „Transformacje Prawa Prywatnego” 2018, nr 3, s. 4–58.

jakościowej funkcji prawa w aspekcie osób LGBT; analizowano konkretne rozwiązania pod kątem stopnia realizacji określonych funkcji.

Poza wskazanymi kwestiami dokonano porównania problemowego, które polegało na analizie rozwiązań tych samych problemów społecznych — dotyczących osób LGBT, a w przypadku rozwiązań krajowych badaniu poddano orzecznictwo, co pozwoliło na zarysowanie tendencji w aspekcie orzecznictwa w sprawach osób LGBT i określenie problemów, z którymi boryka się krajowy system penitencjarny.

Polskie regulacje prawne w zakresie wykonywania kary pozbawienia wolności wobec osób o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej

Wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec osadzonych należących do grup społecznych pod jakimś względem odmiennych (kulturowo, etnicznie, narodowościowo, orientacji seksualnej itp.) z jednej strony nastęrcza trudności w wykonywaniu orzeczonej kary, natomiast z drugiej strony jest interesującym obszarem poznania naukowego¹². Niezależnie od wskazanych odmienności i przynależności do grupy społecznej, najczęściej mniejszościowej, wykonywanie kary pozbawienia wolności odbywa się według regulacji normatywnych odnoszących się do ogółu osadzonych z uwzględnieniem norm szczegółowych dla danej grupy, jeśli takie zostały wskazane¹³. Pomimo nieuwzględniania przez kodyfikację karną wielu odmienności, kryteriami postępowania z takimi osobami są zasady wykonywania kary pozbawienia wolności¹⁴, m.in. zasada poszanowania godności ludzkiej osadzonego, podmiotowego traktowania osadzonego, indywidualizacji w postępowaniu penitencjarnym z osadzonym, praworządności, sprawiedliwości czy podporządkowania sądowi procesu wykonywania orzeczeń¹⁵. Źródłem prawa wymienionych zasad kodyfikacji karnej jest art. 32. **Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej** wskazujący, iż „Wszyscy są wobec prawa równi. Wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne. Nikt nie może być dyskryminowany w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym z jakiegokolwiek przyczyny¹⁶”.

¹² A. Urbanek, *System penitencjarny wobec wyzwań wielokulturowości. Studium diagnostyczne*, Kraków 2018; M. Snopek, *Więźniowie poszkodowani — psychospołeczne funkcjonowanie osób zdegradowanych w przestrzeni penitencjarnej*, Kraków 2019; S. Przybyliński, *Więźniowie niebezpieczni — ukryty świat penitencjarny*, Kraków 2012.

¹³ Takie regulacje w przepisach penitencjarnych dotyczą m.in. osadzonych niepełnosprawnych, cudzoziemców i osób niebezpiecznych.

¹⁴ Z. Hołda, K. Postulski, *Prawo karne wykonawcze*, Warszawa 2006, s. 23–24.

¹⁵ J. Niołajew, *Podstawowe zasady wykonywania kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania*, „Przegląd Prawno-Ekonomiczny” 2017, nr 38, s. 7–37.

¹⁶ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. 1997 Nr 78, poz. 483 z późn. zm.).

W polskim ustawodawstwie nie ma katalogu przestępstw popełnianych z nienawiści¹⁷. **Kodeks karny**¹⁸ nie reguluje katalogu przestępstw związanych z nawoływaniem do nienawiści według jakiegoś obranego kryterium¹⁹. Wyodrębnione zostały jednak obszary odmienności związane z narodowością, etnicznością, rasowością i wyznaniowością, wobec których możliwe jest sankcjonowanie karne (art. 256, 257 k.k.). Dlatego nawoływanie do nienawiści i znieważanie na tle orientacji nie ma obecnie zastosowania²⁰. Zachowanie osoby nawołującej do przestępstwa na tle orientacji seksualnej, w określonych, zwykle indywidualnych, a nie grupowych przypadkach, może wyczerpywać znamiona groźby karalnej (art. 190 k.k.), zniesławienia (art. 212 k.k.) znieważenia (art. 216 k.k.) czy nawoływania do nienawiści na tle różnic narodowościowych, etnicznych, rasowych, wyznaniowych albo ze względu na bezwyznaniowość (art. 256 k.k.). Do oceny, czy określone zachowanie stanowi zniewagę, istotne znaczenie ma obiektywna ocena tego zachowania, rozważenie jego społecznego odbioru przez pryzmat generalnie akceptowanych norm obyczajowych. Uznać zatem trzeba, że zniewagę mogą stanowić jedynie takie zachowania, które są powszechnie uznane za obelżywe²¹.

¹⁷ D. Skowron, *Odpowiedzialność karna za hejt w Internecie*, w: V. Tanaś, W. Welskop, *Mass media we współczesnym świecie*, Łódź 2019 r., s. 95. Zob.: Biuro Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie przyjęło definicję, iż „Za przestępstwo popełnione z nienawiści uznaje się każde przestępstwo natury kryminalnej, włączając w to przestępstwa wymierzone w ludzi i ich mienie, w wyniku którego ofiara, lokal lub inny cel przestępstwa są dobierane ze względu na faktyczne lub domniemane powiązanie, związek, przynależność członkostwo lub udzielenie wsparcia grupie wyróżnionej na podstawie cech charakterystycznych wspólnych dla jej członków, takich jak faktyczna lub domniemana rasa, narodowość lub pochodzenie etniczne, język, kolor skóry, religia, płeć, wiek, niepełnosprawność fizyczna lub psychiczna, orientacja seksualna lub inne podobne cechy”, <https://www.osce.org/pl/odihr/326716> [dostęp: 29.09.2020]; Rzecznik Praw Obywatelskich, *Homofobiczny napis na murze domu w Warszawie. RPO pyta prokuraturę*, <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/rpo-pyta-prokurature-homofobiczny-napis-na-murze-domu-w-warszawie> [dostęp: 29.09.2020].

¹⁸ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny* (Dz. U. 2020, poz. 1444).

¹⁹ Zob.: Regulacje prawne Unii Europejskiej w zakresie ochrony praw mniejszości seksualnych: Decyzja ramowa Rady 2008/913/WSiSW z dnia 28 listopada 2008 r. w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawnokarnych (Dz. Urz. UE. L Nr 328, str. 55); Dyrektywa 2012/29/UE. Zgodnie z art. 1 ust. 1 Dyrektywy 2012/29/UE; Zalecenie Rady Europy z 2010 r. *dotyczące konieczności podjęcia działań antydyskryminacyjnych w stosunku do mniejszości seksualnych w państwach członkowskich*; Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 28 września 2011 r. w sprawie praw człowieka, orientacji seksualnej i tożsamości płciowej w państwach członkowskich Organizacji Narodów Zjednoczonych (lit. B, C, E; pkt 1, 7, 11, 13, 15, 16).

²⁰ O próbach zmian w tym zakresie można przeczytać: *Prawa osób LGBT w Polsce. Raporty RPO na sesji 16 III KPO*, <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/panel/sesja-16KPO-prawa-osob-lgbt-w-polsce>, [dostęp: 11.08.2020]; <https://kph.org.pl/wp-content/uploads/2017/11/Sytuacja-spoeczna-osob-LGBTa-w-Polsce.pdf> [dostęp: 11.08.2020].

²¹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie — II Wydział Karny z dnia 6 czerwca 2011 r., sygn. II AKa 91/11.

Na dużą skalę przestępczości motywowanej uprzedzeniami wobec osób LGBT w Polsce wskazują niektóre badania, w szczególności zrealizowane przez organizacje społeczne²² oraz APP (Agencja Praw Podstawowych UE, EU LGBT Survey). Każdego roku kilkadziesiąt spraw jest także dokumentowanych przez organizacje społeczne. Od niedawna, kategoria przestępstw z nienawiści wobec osób LGBT uwzględniana jest również w statystykach Policji, przekazywanych do Biura Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka OBWE.

Wyniki największego dotychczas przeprowadzonego w Polsce badania na temat homofobii i transfobii zostały opublikowane w raporcie *Sytuacja społeczna osób LGBTA*, pochodzącym z 2017 r.²³ W części kwestionariusza poświęconej przemocy motywowanej uprzedzeniami udział wzięło 6348 osób. Spośród nich 68,9% zadeklarowało, że doświadczyło przemocy motywowanej uprzedzeniami przynajmniej jeden raz w ciągu 2 lat poprzedzających badanie. Najczęściej przemocy doświadczały osoby transpłciowe (78,6%), a najrzadziej biseksualni mężczyźni (63%) i osoby aseksualne (63,2%). Według raportu na przemoc bardziej narażone są osoby z mniejszych miast i wsi, uboższe, gorzej wykształcone, młodsze, a także osoby z doświadczeniem migracyjnym²⁴.

O ile w polskich sądach jest wciąż niewiele spraw dotyczących osób LGBT, o tyle orzecznictwo europejskie jest w tym zakresie o wiele bogatsze. Najwięcej z nich dotyczy postępowań w sprawie dyskryminacji w zatrudnieniu²⁵, wypowiedzi określanych jako „mowę nienawiści”²⁶ czy opieszałości organów państwowych, odpowiedzialnych za ściganie przestępstw wyrządzonym osobom LGBT (w tym brak podjęcia działań)²⁷. Pojawiają się także sprawy dotyczące postępowania wobec osób LGBT podczas tymczasowego aresztowania lub pozbawienia wolności.

Polski *Kodeks karny wykonawczy*²⁸ i regulacje normatywne wydane na jego podstawie w żadnym miejscu nie odnoszą się wprost do postępowania z osadzonymi o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej. Tego typu informacje nie są również gromadzone i analizowane w formalnym obiegu dokumentów, co nie znaczy, że Służba Więzienna takiej wiedzy na poruszany temat nie posiada. Często są to informacje zawołowane, pozyskane w ramach czynności profilaktycznych lub procesie prowadzenia badań osobopoznawczych. Sposób pozyskania takich informacji często wynika z sytuacji, w której osoba o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej wskazuje na ten fakt.

²² P. Górka, M. Budziszewska, P. Knut, P. Łada, *Raport o Polsce. Homofobiczne i transfobiczne przestępstwa z nienawiści a wymiar sprawiedliwości*, Warszawa 2016.

²³ M. Świder, M. Wiśniewski (red.), *Sytuacja społeczna osób LGBTA w Polsce. Raport za lata 2015–2016, Kampania przeciw homofobii*, Warszawa 2017.

²⁴ P. Knut, *Metodyka pracy adwokata i radcy prawnego w sprawach o przestępstwa z nienawiści*, Warszawa 2020, s. 76.

²⁵ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 23 kwietnia 2020 r. (C-507/18).

²⁶ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 14 stycznia 2020 r. (41288/15).

²⁷ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 20 czerwca 2017 r. (67667/09).

²⁸ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy* (Dz. U. 2020, poz. 523).

Służba Więzienna w żaden sposób nie jest uprawniona do gromadzenia i przetwarzania tego typu newralgicznych i intymnych informacji. W przypadkach, w których jest to związane ze stanem zdrowia osadzonego, wiedzę w kwestii orientacji seksualnej i tożsamości płciowej posiada więzienna służba zdrowia. Z praktycznego punktu widzenia istotne jest zapewnienie opieki medycznej osobom LGBT w trakcie pozbawienia wolności. Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności nie gwarantuje powszechnego prawa do ochrony zdrowia. W stosunku do więźniów jednak — w sytuacji szczególnego podporządkowania ich państwu — Konwencja wymaga zwiększonej odpowiedzialności władz publicznych za stan zdrowia osadzonych. Na tym tle może dochodzić do składania skarg w przyszłości, zwłaszcza od osób podejmujących się zmiany płci.

Ustawa z dnia 10 kwietnia 2010 r. o Służbie Więziennej²⁹ nie reguluje wprost postępowania z osobami o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej. Natomiast wyznacza pewien kanon postępowania funkcjonariuszy z osadzonymi, co wybrzmiewa już składanym przez nich pisemnym ślubowaniem, którego rota odnosi się do rzetelnego wykonywania obowiązków „ze szczególnym uwzględnieniem poszanowania godności ludzkiej (...)”³⁰. Ponadto dbałość o ludzką godność podkreślono w ustawowych zadaniach Służby Więziennej, gdzie wytyczono więziennictwu powinność zapewnienia „osobom skazanym na karę pozbawienia wolności (...) przestrzegania ich praw, a zwłaszcza humanitarnych warunków bytowych, poszanowania godności, opieki zdrowotnej i religijnej”. Traktując ludzką godność w kategoriach wartości najwyższych, wskazano na „humanitarne traktowanie osób pozbawionych wolności”, niezależnie od jakiegokolwiek wskaźnika odmienności, dbając o przestrzeganie przez nich porządku i zapewniając bezpieczne odbywanie kary pozbawienia wolności.

Kwestie związane z postępowaniem wobec osób tymczasowo aresztowanych reguluje **szczegółowo Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania tymczasowego aresztowania**³¹. Pragmatyka postępowania w tego typu przypadkach wskazuje, że

przy przyjęciu tymczasowo aresztowanego do aresztu śledczego informuje się go o możliwości wystąpienia w czasie wykonywania tymczasowego aresztowania zagrożeń dla jego bezpieczeństwa osobistego oraz zetknięcia się z przejawami negatywnych zachowań charakterystycznych dla środowisk przestępczych, a także o potrzebie powiadamiania przełożonych o zagrożeniach bezpieczeństwa osobistego swojego i innych tymczasowo aresztowanych³².

²⁹ Ustawa z dnia 10 kwietnia 2010 r. o Służbie Więziennej (Dz. U. 2020 r., poz. 848).

³⁰ Ibidem, art. 41.

³¹ Dz. U. 2016 r., poz. 2290.

³² § 3 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania tymczasowego aresztowania.

Stąd, niezależnie od odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej, bezpieczeństwo osobiste osób tymczasowo aresztowanych oraz poszanowanie ich praw są immanentną cechą humanitarnego karania.

Przestrzeganie praw osób pozbawionych wolności oraz właściwe postępowanie z nimi w trakcie wykonywania kary, poza wskazanymi aktami normatywnymi, znalazły swoje odzwierciedlenie również w przepisach wykonawczych kierownictwa Służby Więziennej. **Regulamin Nr 1/2010 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 18 października 2010 r. w sprawie zasad etyki zawodowej funkcjonariuszy i pracowników Służby Więziennej** w § 2 wskazuje, iż „funkcjonariusz i pracownik wypełnia swoje obowiązki z poszanowaniem praw i godności człowieka, uznając jego podmiotowość oraz przestrzegając zasady równego traktowania”. Kieruje się przy tym zasadami „uczciwości, honoru i szacunku dla innych osób” (§ 3). Regulamin określa również w § 10, że „funkcjonariusz i pracownik w kontaktach z osadzonym kieruje się humanitarnym stosunkiem do jego osoby (...)”. Implikacją tych zapisów jest należyte traktowanie osadzonych, niezależnie od przynależności do jakiegokolwiek środowiska mniejszościowego bądź jedynie utożsamiania się z takim środowiskiem, zgodnie z ich statusem prawnym. Czynione w tym względzie starania przez Służbę Więzienną podlegają zarówno nadzorowi wewnętrznemu, jak i zewnętrznemu — instytucje i organizacje krajowe oraz międzynarodowe.

Kluczowe elementy dotyczące postępowania z osadzonymi reguluje **Zarządzenie Nr 19/2016 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 14 kwietnia 2016 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych oraz oddziałów penitencjarnych**. Dbłość o bezpieczeństwo osób osadzonych wynika z ukierunkowanej diagnozy, która jest przydatna m.in. w zindywidualizowanym osadzeniu danej osoby w konkretnej celi mieszkalnej. Znaczną część informacji o osobie osadzonej pozyskuje się w drodze bezpośredniego z nią kontaktu, ale również ze źródeł pisanych dotyczących osadzonego (np. wywiady środowiskowe, orzeczenia i opinie sądowe, notatki). Poleganie jedynie na deklaracyjnych informacjach, w tym dotyczących płci czy orientacji seksualnej, mogłoby skutkować poważnymi zagrożeniami bezpieczeństwa dla osób osadzonych — skierowanie do niewłaściwej jednostki penitencjarnej, niewłaściwe rozmieszczenie w celi mieszkalnej, problemy w realizacji praw i egzekwowaniu obowiązków osadzonych.

Obowiązujące przepisy wykonawcze tylko w jednym miejscu odnoszą się do kwestii orientacji seksualnej. W § 54.1.3. Zarządzenia Nr 19/2016 DGSW odnoszącym się do prowadzenia oddziaływań penitencjarnych wobec osadzonych cudzoziemców uwzględnia się, w szczególności, w przypadku organizowania

zająć edukacyjnych mających na celu upowszechnienie wiedzy dotyczącej praw człowieka oraz zakazu dyskryminacji ze względu na płeć, wiek, niepełnosprawność, rasę, religię, narodowość, przekonania polityczne, pochodzenie etniczne, wyznanie, orientację seksualną.

Tego typu zapis jest odosobnionym przypadkiem w regulacjach dotyczących wykonywania kary pozbawienia wolności.

Krajowe akty normatywne określające zasady postępowania z osobami pozbawionymi wolności, jak wskazano powyżej, na ogół nie zawierają szczególnych uregulowań dedykowanych specjalnie osobom LGBT. Podkreślana jest jednak potrzeba stosowania szerokiej indywidualizacji w postępowaniu z osobami pozbawionymi wolności. Dlatego też kwestie postępowania penitencjarnego z osadzonymi o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej wybrzmiewają w szczególnych sytuacjach. Uwarunkowania postępowania z tą grupą osadzonych dotyczą, m.in.:

1. **Sytuacji osadzonych medialnych** — w przypadkach osadzonych, których „sława” dotarła do jednostki penitencjarnej przed nimi³³, wiedza na temat ich przestępstwa czy orientacji seksualnej jest „tajemnicą poliszyneła” zarówno dla funkcjonariuszy i pracowników Służby Więziennej, jak i osadzonych. O ile w przypadku tych pierwszych ich zachowanie zależy od stopnia profesjonalizmu w wykonywaniu służby, o tyle ci drudzy cechują się dużym marginesem zachowań, postaw i poglądów względem takiego osadzonego, co wymusza określoną procedurę postępowania Służby Więziennej³⁴. Procedura ta dotyczy ochrony osadzonego medialnego przy użyciu różnego rodzaju środków, np. rozmieszczenie w pojedynczej monitorowanej celi mieszkalnej, częstsze kontrole osadzonego i jego celi mieszkalnej, wzmożona opieka wychowawcza i psychologiczna, dodatkowe wytyczne dla oddziałowych, monitorowanie zachowania osadzonego i innych osadzonych względem niego. Zabiegi te mają charakter przedsięwzięć ochronnych i czynności profilaktycznych³⁵.
2. **Sytuacji osadzonych prezentujących zachowania suicydalne** — w przypadku osób o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej przebywających w jednostkach penitencjarnych wiedza na ten temat innych osadzonych może budzić u nich obawy. Stąd też homoseksualizm³⁶ czy inne „-izmy” mogą stanowić sytuację trudną dla osób z tą odmiennością potęgowane przez sam fakt uwięzienia. Obawy wynikające z tych przesłanek bywają powodem uzewnętrzniania tego intymnego obszaru własnego życia w rozmowach z psychologiem lub wychowawcą penitencjarnym. To wołanie o pomoc ma swoje odniesienie w doborze postępowania z osobą w kryzysie³⁷.

³³ Tego typu sytuacje można odnaleźć w Internecie, gdzie opisuje się, jak osadzony przyjeżdżający do jednostki penitencjarnej jest wygwizdywany i wyzywany przez osadzonych przebywających w zakładzie karnym.

³⁴ Regulacje wewnętrzne Służby Więziennej dotyczące postępowania z osadzonymi medialnymi — polecenia wynikające z pisma DGSW z dnia 22 lipca 2019 r. (BO.565.10.2018.TZ).

³⁵ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 października 2016 r. w sprawie sposobów ochrony jednostek organizacyjnych Służby Więziennej, (Dz. U. 2016, poz. 1804).

³⁶ T.M. Krystyan, A. Jasińska, *Zachowania homoseksualne kobiet osadzonych w zakładach karnych w kontekście procesu resocjalizacji*, „Państwo i Społeczeństwo” 2015, 2(XV), s. 89–97.

³⁷ Instrukcja Nr 2 /2016 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 29 sierpnia 2016 r. w sprawie zapobiegania samobójstwom osób pozbawionych wolności.

3. **Sytuacji osadzonych prezentujących cechy wiktyczne** — omawiana grupa osadzonych w swym zachowaniu, aparycji oraz sposobie wyrażania się może prezentować cechy wiktyczne³⁸, które na etapie przejściowym w warunkach izolacji więziennej powinny być zidentyfikowane (np. w trakcie rozmowy wstępnej), celem przedsięwzięcia środków mających zapobiec ewentualnym negatywnym zachowaniom czy też przestępstwom więziennym względem niej ze strony innych osadzonych. Stąd postępowanie Służby Więziennej może dotyczyć np. właściwego osadzenia, dobru odpowiednich grup kapielowych, omawiania sytuacji skazanego podczas odpraw penitencjarnych i penitencjarno-ochronnych, wzmożone monitorowanie zachowania osadzonego. W warunkach deprivacji potrzeb, jakie stanowi izolacja więzienna, osoby prezentujące cechy wiktyczne mogą być postrzegane jako obiekty seksualne lub być narażone na dyskryminację i przemoc. Bywają sytuacje, w których początkowo osadzeni prezentują względem siebie określone uczucia, które w sytuacji zmiany celi mieszkalnej, opuszczenia zakładu czy braku zainteresowania jednej ze stron skutkują buntami, samookaleczeniami, groźbami i przemocą względem dawnych partnerów czy innymi sytuacjami, w których bezpieczeństwo osób i jednostki penitencjarnej może być zagrożone, co wymaga stanowczej interwencji Służby Więziennej.
4. **Postrzeganie przez osadzonych osób o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej**³⁹ — należy pamiętać, że mikroświat więzienny jest w pewnym sensie odzwierciedleniem świata wolnościowego, stąd też postawy społeczne i odbiór tej grupy społecznej przez ogół społeczeństwa, często za pomocą przekazu medialnego czy też wyrażanych w przestrzeni publicznej poglądów przez osoby znane, jest wyznacznikiem prezentowanych względem nich zachowań zarówno na wolności, jak i w warunkach izolacji więziennej. Na tle swojej orientacji ta grupa osadzonych może dołączyć do nieformalnej kategorii osadzonych poszkodowanych i być narażona na wszelkie przejawy homofobii⁴⁰.
5. **Poziomu profesjonalizmu Służby Więziennej**⁴¹ — pomimo ciągłego doskonalenia zawodowego, wpisanego w wykonywanie służby, a także omawianego Regulaminu Nr 1/2010 DGSW odnoszącego się do kwestii etyki zawodowej funkcjonariuszy i pracowników Służby Więziennej, pojęcie profesjonalizmu

³⁸ B. Hołyst, *Wiktymologia*, Warszawa 2014.

³⁹ A. Mazurczak, M. Mrowicki, M. Adamczewska-Stachura, *Sytuacja prawna osób nieheteroseksualnych i transpłciowych w Polsce. Międzynarodowy standard ochrony praw człowieka osób LGBT i stan jego przestrzegania z perspektywy Rzecznika Praw Obywatelskich*, Warszawa 2019, <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Raport%20RPO%20Sytuacja%20prawna%20os%C3%B3b%20LGBT%20w%20Polsce.pdf> [dostęp: 11.08.2020].

⁴⁰ M. Snopek, *Więźniowie poszkodowani — psychospołeczne funkcjonowanie osób zdegradowanych w przestrzeni penitencjarnej*, Kraków 2019.

⁴¹ Ustawa z dnia 9 kwietnia 2010 r. o Służbie Więziennej (Dz. U. 2020, poz. 848); Regulamin Nr 1/2010 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 18 października 2010 r. w sprawie zasad etyki zawodowej funkcjonariuszy i pracowników Służby Więziennej.

nabiera szczególnego znaczenia w postępowaniu z osobami pozbawionymi wolności. Dynamiczny charakter profesjonalizmu, odnoszący się do indywidualnych postaw i opinii funkcjonariuszy i pracowników, które mogą ewoluować w czasie (np. radykalizować się lub liberalizować), może wpływać na pragmatykę penitencjarną. Dlatego też ciągle doskonalenie zawodowe pozwala na lepsze zrozumienie wszelkiego rodzaju odmienności i postępowania z takimi osobami, niwelowania powszechnych stereotypów i uprzedzeń oraz dyskryminacji względem odmienności. Antycypowane sytuacje problemowe, które mogłyby się pojawić w postępowaniu z osobami o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej, dotyczą: skierowania do jednostki penitencjarnej niezgodnej z płcią (błędna klasyfikacja formalna), błędnej klasyfikacji nieformalnej (przy kierowaniu na zajęcia, ustalaniu grup kąpielowych, rozmieszczenia w celi mieszkalnej itp.), zagrożenia bezpieczeństwa z uwagi na cechy osadzonego, niewłaściwe traktowanie ze strony personelu penitencjarnego.

Jednym z kluczowych elementów dbałości o bezpieczeństwo osób osadzonych⁴² jest właściwe, oparte na ukierunkowanej diagnozie i przez to zindywidualizowane osadzenie danej osoby w konkretnej celi mieszkalnej. Znaczną część informacji o osobie osadzonej pozyskuje się w drodze bezpośredniego z nią kontaktu (dzięki rozmowie). Jednak informacje te nie są i w żadnym wypadku nie mogą być jedynym wyznacznikiem kierunków postępowania z osobą osadzoną (w tym wyboru miejsca jej osadzenia). Ogromną rolę odgrywa profesjonalizm Służby Więziennej, w tym znajomość zjawisk i norm regulujących postępowanie z więźniami. Poleganie jedynie na deklaracyjnych informacjach (w tym dotyczących płci czy orientacji seksualnej) skutkowało już w przeszłości poważnymi zagrożeniami bezpieczeństwa osób osadzonych. Znany jest przypadek angielskiego więźnia Stephena Woodsa, który oświadczył przed sądem, że czuje się kobietą i przyjął nazwisko Karen White, po czym nieroztropnie został osadzony w więzieniu dla kobiet. Stało się to jedynie na mocy oświadczenia, że nie pociągają go kobiety i nie przeszedł pełnej operacji płci. Niestety skończyło się to kilkukrotnym zgwałceniem przez Stephena Woodsa dwudziestokilkuletniej więźniarki w 2016 r.⁴³

Postępowanie z osobami o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej w wybranych systemach penitencjarnych innych krajów

W 76 krajach na świecie przestępstwem jest podejmowanie czynności seksualnych między dorosłymi osobami tej samej płci. W niektórych przypadkach karalne są czynności seksualne zarówno między kobietami, jak i mężczyznami.

⁴² Zob.: Najwyższa Izba Kontroli, *Informacja o wynikach kontroli BEZPIECZEŃSTWO OSADZONYCH*, <https://www.nik.gov.pl/plik/id,22869,vp,25572.pdf> [dostęp: 15.10.2020].

⁴³ Zob.: <https://www.snopes.com/fact-check/male-rapist-transfer-womens-jail/> [dostęp: 12.08.2020]; <https://www.theguardian.com/uk-news/2018/oct/11/transgender-prisoner-who-sexually-assaulted-inmates-jailed-for-life> [dostęp: 13.08.2020].

W pozostałych zaś przypadkach prawo nie dotyczy lesbijek i penalizuje jedynie kontakty seksualne męsko-męskie. W 7 z tych krajów za czynności homoseksualne grozi kara śmierci (w Iranie, w północnych stanach Nigerii, Mauretanii, Arabii Saudyjskiej, południowych częściach Somalii, Sudanie i Jemenie).

Wśród wyżej wskazanych 76 krajów są takie, gdzie prawo nie przewiduje kar za czynności seksualne między osobami tej samej płci, ale gdzie stosuje się zapisy o „nienaturalnych czy „nieprzyzwoitych” zachowaniach, w celu ścigania czynności homoseksualnych. Jasno sformułowane zapisy tego typu prawie zawsze odnoszą się do orientacji seksualnej, a nie do tożsamości płciowej. Jeśli w danym kraju orientacja seksualna podlega penalizacji, oznacza to zazwyczaj, że i sytuacja osób transseksualnych i interseksualnych jest problematyczna. Należy także pamiętać, że w niektórych krajach osoby transseksualne mogą być celem prześladowań na podstawie zapisów penalizujących ubiór niezgodny z normą płciową lub dotyczących przekroczenia innych zasad odnoszących się do konkretnej płci.

Problematyka bezpieczeństwa więźniów LGBT jest zjawiskiem znanym powszechnie na świecie. Jest to kwestia niezwykle istotna nie tylko z perspektywy poszanowania podstawowych praw człowieka, ale także zapewnienia bezpieczeństwa danej osobie. To właśnie na państwie ciąży szczególna odpowiedzialność za życie i zdrowie osadzonego w zakładzie karnym. Instytucje wymiaru sprawiedliwości, w tym zakłady karne, coraz częściej stają przed szczególnymi i trudnymi wyzwaniem, reagując na potrzeby mniejszości i więźniów transseksualnych.

Jak wynika z raportu *Towards The Effective Protection of LGBTI Persons Deprived of Liberty. A Monitoring Guide*, osoby LGBTI są nieproporcjonalnie często osadzane w więzieniach także w tych państwach, w których stosunki płciowe między osobami tej samej płci i wyrażanie różnej tożsamości płciowej nie jest uznawane za przestępstwo.

Nie ma wiarygodnych danych liczbowych na temat liczby więźniów transseksualnych w poszczególnych jurysdykcjach, ponieważ takie dane nie są dokładnie gromadzone. Szacuje się jednak, że w Wielkiej Brytanii jest około 100 więźniów transseksualnych, około 400 w Kalifornii i 27 w Nowym Jorku, szacując, że w całych Stanach Zjednoczonych jest ich około 850. Chociaż takie liczby są stosunkowo małe w porównaniu z całkowitą liczbą więźniów, duży odsetek transseksualnej i interseksualnej populacji doświadcza pobytu w więzieniu⁴⁴. Stąd przybliżenie sposobu postępowania z osobami o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej przebywającymi w warunkach izolacji więziennej wydaje się interesujące poznawczo, na tle krajów, które w tym zakresie mają doświadczenie prawno-organizacyjne w wykonywaniu kary pozbawienia wolności względem osób LGBT. Odniesienie w tym zakresie rozwiązań Australii, Wielkiej Brytanii, Kanady i Włoch do kształtującego się w Polsce

⁴⁴ J. Rofee, *Trans People and Responding to Need: Improving Carceral Management*, s. 217, w: W.T. Church II, D.W. Springer, *Serving the Stigmatized. Working Withing the Incarcerated Environment*, Oxford University Press, 2018.

sposobu wykonywania kary pozbawienia wolności wobec osób identyfikujących się jako LGBT, może pomóc w adaptacji i implementacji optymalnych rozwiązań do krajowego porządku prawnego i praktyki penitencjarnej.

Australia⁴⁵

Australia ma stosunkowo niską względną liczbę więźniów we wszystkich stanach. Przez ostatnie lata ich liczba znacząco się jednak zwiększyła. W czerwcu 2016 r. w australijskich więzieniach przebywało stosunkowo niewielu więźniów transseksualnych. Australia jest krajem wysoko rozwiniętym, ze społeczeństwem wielokulturowym. Podzielona jest na sześć stanów, a w zależności od konkretnego stanu, występują różnice w obowiązującym prawie.

Nowa Południowa Walia

Stan Nowa Południowa Walia słynie z najwcześniej uchwalonych przepisów dotyczących postępowania z więźniami transseksualnymi (2002 r.), gruntownie znowelizowanych w 2015 r. W ramach nowelizacji dookreślono definicje poszczególnych osób, i tak:

- **osoba interseksualna** — to osoba, która ma cechy fizyczne, hormonalne lub genetyczne, które są: ani w całości żeńskie, ani w całości męskie; kombinacja żeńska i męska; ani kobieta, ani mężczyzna; osoba interseksualna musi być traktowana jako członek płci, z którą się identyfikuje;
- **uznana osoba transgender** — to osoba, która przeszła operację zmiany płci, może ubiegać się o nowy akt urodzenia; uznane osoby transseksualne muszą być traktowane jako członkowie płci zapisanej w ich nowym akcie urodzenia lub uznanym certyfikacie szczegółowym;
- **osoba transseksualna** — to osoba, która identyfikuje się jako członek płci przeciwnej przez styl życia lub starając się żyć jako członek płci przeciwnej; która będąc osobą o nieokreślonej płci, identyfikuje się jako członek konkretnej płci przez życie jako członek tej płci.

Wprowadzona polityka narzuca, aby personel więzienny potrafił identyfikować poprawnie osoby trafiające do więzienia. Polityka ta wymaga, aby personel więzienny traktował „uznaną osobę transgenderową” w taki sam sposób jak inne osoby, które są tej samej co ona płci. Zarówno więźniowie „transseksualni”, jak i „interseksualni” mają być określani według ich tożsamości. Więźniowie, którzy wcześniej byli w więzieniu, mają być klasyfikowani tak samo jak podczas ostatniego pobytu w więzieniu. Polityka ta wymaga również ulokowania danej osoby przyjętej do więzienia w jednej z trzech grup: „uznana osoba transgenderowa”, „transseksualna” lub „interseksualna”.

Więźniowie uznani za transseksualnych powinni być traktowani z imienia i nazwiska oraz zgodnie z następującymi zasadami do ich rozpoznawalnej płci.

⁴⁵ J. Rofee, op. cit., s. 226.

Do osadzonych transseksualnych i interseksualnych należy zwracać się pod wybraną przez nich nazwą i zgodnie z ich zidentyfikowaną płcią. Mężczyźni oraz kobiety — więźniowie transgenderyczni — nie mogą być nazywani „on” lub „ona.” Należy zwracać się do więźnia tak, jak się sam identyfikuje i dopiero wówczas dobrać zwrot dla niego prawidłowy.

W odniesieniu do opieki zdrowotnej wprowadzane są plany opieki i zapewniane odpowiednie leki. Ponadto, więźniowie transseksualni i interseksualni mogą mieć do wyboru: chirurgię płciową, hormony, terapię lub inne terapie według własnego wyboru wedle specyfikacji ich potrzeb i przyjętych wytycznych. W odniesieniu do odzieży, wszyscy więźniowie mają prawo do ubierania się odpowiedniego dla uznanej przez nich płci.

Queensland

Stan Queensland również wprowadził system identyfikacji więźniów, przy czym nie zostały wprowadzone zasady dotyczące sposobu „zwracania się” do więźniów. Przyjęta Dyrektywa (*The QCS Custodial Operations Practice Directive*) stanowi, że po przybyciu więźnia osoba, która identyfikuje się jako transseksualista, musi być obsługiwana przez dyrektora generalnego obiektu. Dyrektor jest zobowiązany do:

- zapewnienia więźniowi natychmiastowego zakwaterowania w miejscu, w którym nie występuje ryzyko wyrządzenia mu krzywdy lub oddzielenia od innych w sposób, który zapewnia odpowiednie zarządzanie wszelkim ryzykiem, w tym ryzykiem wyrządzenia szkody więźniowi do czasu przeprowadzenia oceny w celu jego poprawnego zakwaterowania;
- przekazania danych więźnia w celu dokonania oceny ukierunkowanej na poprawne zakwalifikowanie do miejsca odbywania kary.

Osoba, która przeszła operację zmiany płci (lub leczenia) lub jest w procesie zmiany płci i identyfikuje się z byciem osobą przeciwnej płci biologicznej, i która jest akceptowana jako transseksualista, zostaje umieszczona w odpowiednich dla niej warunkach.

Funkcjonariusz klasyfikuje więźnia na podstawie jego deklaracji (kobieta lub mężczyzna). Osoba transseksualna, która nie została poddana operacji zmiany płci, przeszukiwana jest przez osobę tej samej biologicznej płci.

Wielka Brytania⁴⁶

W Zjednoczonym Królestwie powstała komisja: Women and Equalities Select Committee Into Transgender Equality, która w 2016 r. opublikowała obszerny raport *Women and Equalities Committee, 2016*⁴⁷. Po jego publikacji rząd brytyjski

⁴⁶ J. Rofee, op. cit., s. 229.

⁴⁷ The Women and Equalities Committee, <https://publications.parliament.uk/pa/cm201516/cmselect/cmwomeq/390/39002.htm> [dostęp: 28.09.2020].

znacząco przyspieszył prace nad prawnym uregulowaniem osób LGBT. Już od 2011 r. obowiązywały Instrukcje dla Służby Więziennej Jej Królewskiej Mości [*Her Majesty's Prisons Service (HMPS)*] w sprawie opieki nad osobami transseksualnymi. W 2016 r. postanowiono je gruntownie znowelizować. Nowy, liczący 58 stron dokument zaczął obowiązywać od 1 stycznia 2017 r. Wyraźnie w nim zaznaczono, że celem jego wprowadzenia jest równe traktowanie wszystkich przestępców niezależnie od ich orientacji seksualnej (*National Offender Management Service, 2016*). W dokumencie tym uznaje się wzrost liczby osób transseksualnych w więzieniach. Termin „transgender” zastąpił dotychczas stosowane pojęcie „transseksualista”. Instrukcja odzwierciedla i uznaje zdolność osób do braku identyfikacji z konkretną płcią biologiczną⁴⁸.

Anglia i Walia dość niedawno zmieniły swoje podejście do zarządzania więziami transseksualnymi. Zaktualizowano systemowe podejście ku większej spójności w leczeniu i gwarancji, że nie ma obszarów, w których mógłby wystąpić nieproporcjonalny wpływ na dobrostan więźnia transseksualnego. Wyznaczonym celem była maksymalizacja możliwości wczesnego podejmowania decyzji i planowania awaryjnego, co dotyczy również tych, którzy wyrażają zamiar trwałej zmiany płci. Proces zarządzania sprawami odbywa się za pośrednictwem rad ds. spraw transseksualnych (Transgender Case Boards)⁴⁹.

Komisje ds. transgenderycznych są zwoływane w momencie pierwszego zatrzymania przestępcy i mogą być zwoływane ponownie, aby pomóc pracownikom zakładu karnego w kierowaniu złożonymi sprawami. Polityka ta uznaje potrzebę dostępności wsparcia i wskazówek dla personelu w wielu różnych sprawach, z którymi może się zetknąć podczas zarządzania więźniem przebywającym w areszcie.

Poza kontekstem wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych, Zjednoczone Królestwo zapewnia osobom transseksualnym znaczną ochronę prawną w związku z wykorzystywaniem i ujawnianiem informacji o tym, że dana osoba uzyskała certyfikat uznania płci. Więźniowie transseksualni są proszeni przez HMPS o pisemną zgodę na ujawnienie tych informacji, ale jeśli zostanie ona wstrzymana, może być ujawniona tylko wtedy, gdy zastosowanie mają przepisy prawne.

Wstępne decyzje dotyczące umieszczenia i lokalizacji na terenie aresztu śledczego wymagają, aby przestępca transseksualny był pytany o zdanie na temat tego, która płeć odzwierciedla tę, z którą się identyfikuje. Każda decyzja o umieszczeniu przestępcy w innym miejscu jest możliwa dopiero po zwołaniu komisji ds. transseksualizmu (Transgender Case Board)⁵⁰.

⁴⁸ Zob.: Ministry of Justice, *Review on the Care and Management of Transgender Offenders*, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/566828/transgender-review-findings-web.PDF [dostęp: 28.09.2020].

⁴⁹ Zob.: National Offender Management Service, *Instruction (PSI) 17/2016 The Care and Management of Transgender Offenders*, www.bentbarsproject.org [dostęp: 28.09.2020].

⁵⁰ Zob.: Prison Reform Trust, *Information sheet for transgender people in prison*, <http://www.prisonreformtrust.org.uk/Portals/0/Documents/Prisoner%20Information%20>

Jeśli opinia więźnia na temat jego umieszczenia jest zgodna z jego prawnie uznaną płcią, musi on zostać odpowiednio osadzony w celi mieszkalnej. Jeśli przestępca wyraża opinię, która nie jest zgodna z jego stanowiskiem, to należy go odpowiednio osadzić, zgodnie z jego prawnie uznaną płcią — wówczas dowód (życia w płci, z którą się identyfikuje) musi być przez niego dostarczony.

Instrukcja określa szczegółowo wymóg umożliwienia wszystkim więźniom objętym tą polityką, wyrażania swojej tożsamości płciowej, w tym ubierania się zgodnie z płcią, z którą się identyfikują lub przyjęcia neutralnej płciowo prezentacji, zgodnie z odpowiednimi kodeksami ubioru i z zastrzeżeniem wszelkich wymogów dotyczących noszenia odzieży więziennej. Wytyczne podkreślają, że kodeksy ubioru muszą być oparte na przyzwoitości.

Więźniowie w trakcie zmiany płci mogą przyjmować imiona odpowiednie dla danej płci lub neutralne pod względem płci. Więźniowie, którzy identyfikują się jako osoby niemające tożsamości płciowej, transwestyci lub interseksualni, mogą wypowiadać się w zależności od płci, z którą się identyfikują lub jako osoby neutralne pod względem płci, z zastrzeżeniem jedynie oceny ryzyka, bezpieczeństwa i oceny operacyjnej (Krajowa Służba Zarządzania Przewiezieniami, 2016 r.). Co ważne, instrukcja wymaga uczciwego podejścia do wszystkich wniosków, w tym nie jest nadmiernie restrykcyjna. Wymaga, aby wszelkie ograniczenia opierały się na odpowiednio udokumentowanych uzasadnieniach.

Włochy⁵¹

W maju 2016 r., w jednej z włoskich jednostek penitencjarnych mieszczącej się w Gorizi (północne Włochy) otworzono pierwszy oficjalny oddział dla osadzonych homoseksualistów⁵², którego celem miało być zwiększenie poczucia bezpieczeństwa osobistego wśród osób o odmiennej orientacji seksualnej. Do tamtego czasu istniały nieformalne oddziały/sektory⁵³ dla homoseksualistów, w których często dochodziło do dyskryminacji i przemocy, także na tle seksualnym.

Pages/Information%20sheet%20for%20transgender%20people%20in%20prison.pdf [dostęp: 28.09.2020].

⁵¹ Liberties, <https://www.liberties.eu/pl/news/we-wloskim-wiezieniu-otwarto-pierwszy-oficjalny-sektor-dla-homoseksualistow/8152> [dostęp: 24.08.2020]; <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8455191.stm> [dostęp: 24.08.2020].

⁵² Dóra Görgei, Associazione Antigone, <https://www.vice.com/it/article/3kkmvn/sezioni-gay-carceri-italiane> [dostęp: 24.08.2020].

⁵³ W 2009 r. takie sektory funkcjonowały w Neapolu, Rzymie, Florencji, Belluno, Rimini, Albie, Mediolanie i Bollate. Ustanowienie takich sektorów w ośmiu jednostkach penitencjarnych łącznie mogło zgromadzić 78 osadzonych — przebywały tam głównie osoby pochodzące z Brazylii. We wszystkich więzieniach sektory dla osadzonych transpłciowych były umieszczane w oddziałach męskich, z wyjątkiem Florencji, gdzie sektor dla osadzonych transpłciowych znajdował się w części żeńskiej więzienia. Zob.: R. Vitelli, A. Hochdorn, V. Faleiros, P. Valerio, *Transgender inmates and italian penitentiary system: an explorative research*, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5776140/> [dostęp: 24.08.2020].

Kierowanie do sektorów nie odbywało się według jakiegś konkretnej procedury, jednak dyrektorzy więzień chętnie korzystali z tych rozwiązań, aby zapewnić bezpieczeństwo osadzonym o odmiennej orientacji seksualnej. Sami zainteresowani również zgłaszali potrzebę przeniesienia do odseparowanej strefy w trudnych dla nich sytuacjach. Zwykle osadzeni transpłciowi byli umieszczani w jednostkach penitencjarnych dla kobiet, gdzie byli izolowani dla własnego bezpieczeństwa.

Tego typu segregacja i gettyzacja tej odmiennej grupy więziennej związana była z odbywaniem kary w gorszych warunkach socjalno-bytowych, z brakiem możliwości uczestnictwa w zajęciach penitencjarnych czy stygmatyzacją i marginalizacją w przestrzeni penitencjarnej. W opiniach przedstawicieli organizacji LGBT⁵⁴ osadzenie w specjalnie utworzonych oddziałach więziennych powinno być środkiem tymczasowym. Zakładano jednak, że nie będzie ono skuteczne, jeśli jednocześnie nie będzie prowadzona kampania społeczna — uświadamiająca, dotycząca tolerancji, dyskryminacji, marginalizacji, negatywnych skutków i sposobów profilaktyki przemocy. Co więcej, sztywne oddzielenie hetero- i homoseksualnych osadzonych negatywnie wpływa na tych drugich, dlatego należy wciąż poszukiwać alternatywnych rozwiązań gwarantujących ochronę godności osadzonych. Pomimo wprowadzonych zmian dostrzega się, że oddzielne oddziały dla homoseksualistów posiadają również swoje mankamenty.

Doświadczenia osób transpłciowych przetrzymywanych we włoskich więzieniach rzadko brane są pod uwagę w odniesieniu do psychologicznego wymiaru odczuwania izolacji. W 2018 r. grupa naukowców⁵⁵ przeprowadziła badania empiryczne, w których wzięło udział 16 kobiet transpłciowych przetrzymywanych we włoskich więzieniach — Belluno Baldenich, Florence Sollicciano i Naples Poggioreale, a także 14 funkcjonariuszy włoskiej Służby Więziennej. Kobiety transpłciowe były przetrzymywane we wprowadzonych w 2016 r. tzw. oddziałach chronionych. W trakcie odbywania kary mogły one nosić własne ubrania i kontynuować kuracje hormonalne. Dostrzegalne były jednak trudności w odniesieniu zarówno do kwestii interakcji z personelem, jak i instytucjonalnego funkcjonowania. Specyfika postępowania osadzonymi transpłciowymi we Włoszech dotyczy:

- osadzania w celach mieszkalnych przeznaczonych maksymalnie dla trzech osób;
- cele mieszkalne wyposażone są w toaletę i zakratowane okna, które umożliwiają ograniczony widok na zewnątrz;
- osadzeni nie muszą nosić odzieży przeznaczonej dla osadzonych ani ścinać włosów;
- osadzeni transpłciowi mogą nosić kobiece ubrania, malować się i pielęgnować długie włosy;

⁵⁴ G. Piazzonii, organizacja ARCIGAY, <https://www.arcigay.it/en/#.X0Zd2DUwhEY> [dostęp: 24.08.2020].

⁵⁵ R. Vitelli, A. Hochdorn, V. Faleiros, P. Valerio, *Transgender inmates and italian penitentiary system: an explorative research*, https://www.researchgate.net/publication/327561080_Transgender_inmates_and_italian_penitentiary_system_an_explorative_research#read [dostęp: 24.08.2020]; <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5776140/> [dostęp: 24.08.2020].

- osadzeni mogą kontynuować leczenie hormonalne w warunkach izolacji więziennej i jest ono częściowo wspierane przez lokalną politykę zdrowotną kraju;
- osadzeni przebywają w chronionych sektorach jednostki penitencjarnej, co poprawiło ich sytuację w kontekście doświadczania przemocy i dyskryminacji ze strony personelu więziennego, który został stosownie przeszkolony;
- zwykle osadzonymi transpłciowymi są osoby o ciemnej karnacji, z niskimi dochodami, niepewnym statusie społeczno-ekonomicznym, które są emigrantami — głównie z Ameryki Południowej;
- osadzeni transpłciowi najczęściej mają doświadczenia seksualne w postaci skrajnej przemocy psychicznej, społecznej i fizycznej ze względu na swoją odmienność;
- przestępstwa, których się dopuszczają, związane są najczęściej z handlem narkotykami i wykorzystywaniem seksualnym.

Badacze dostrzegli, że istnieje pilna potrzeba udzielenia znacznego wsparcia psychologicznego, społecznego, klinicznego i edukacyjnego osadzonym transpłciowym. Stanowią oni złożone wyzwanie dla administracji więziennej, ponieważ nie jest jasne, w jakich obszarach penitencjarnych można na nich oddziaływać i jak kształtować ich status więzienny⁵⁶. Postuluje się, by traktowano ich ze szczególną uwagą⁵⁷, aby sprostać ich specyficznym potrzebom, które są radykalnie odmienne w porównaniu z innymi grupami osadzonych⁵⁸. Dopóki w całym systemie opieki zdrowotnej i polityce klinicznej nie zostanie wdrożone odpowiednie, wielopłaszczyznowe wsparcie w podnoszeniu zbiorowej i indywidualnej świadomości na temat złożonej sytuacji osób transpłciowych, zarówno wewnątrz, jak i poza murami więzienia, dopóty nie można oczekiwać ani skutecznych, ani trwałych korzyści realizacji programów oddziaływań penitencjarnych dotyczących m.in. zapobiegania przemocy ze względu na orientację seksualną i tożsamość płciową.

Kanada⁵⁹

W dniu 19 czerwca 2017 r. w Kanadzie weszła w życie Ustawa C-16, która między innymi zmieniła Kanadyjską Ustawę o Prawach Człowieka przez dodanie do zakazów dyskryminacji kolejnej przesłanki, jaką jest tożsamość płciowa lub jej

⁵⁶ Zob.: United Nations Office On Drugs And Crime Vienna, *Handbook on the Management of High-Risk Prisoners*, New York 2016, s. 143: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/HB_on_High_Risk_Prisoners_Ebook_appr.pdf [dostęp: 24.08.2020].

⁵⁷ Zob.: S. Enggist, L. Møller, G. Galea, C. Udesen (ed.), *Prisons and Health*, https://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0005/249188/Prisons-and-Health.pdf [dostęp: 24.08.2020].

⁵⁸ Zob.: Report to the Italian Government on the visit to Italy carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 12 to 22 March 2019, s. 31, <https://rm.coe.int/16809986b4> [dostęp: 24.08.2020].

⁵⁹ Correctional Service Canada, <https://www.csc-scc.gc.ca/acts-and-regulations/584-pb-en.shtml> [dostęp: 25.08.2020].

ekspresja. Wskazane zapisy przeorientowały politykę penitencjarną w kwestii postępowania z osobami pozbawionymi wolności o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej. Regulacje prawne szybko implementowano do praktyki penitencjarnej.

Służba Więzienna Kanady (CSC), na podstawie wprowadzonych regulacji, jest zobowiązana do zapewnienia bezpiecznego, integracyjnego i pełnego szacunku środowiska dla wszystkich uczestników przestrzeni penitencjarnej — osadzonych, personelu, wolontariuszy, osób z zewnątrz działających na rzecz więziennictwa.

Służba Więzienna Kanady ma obowiązek dostosować postępowanie wykonawcze do deklarowanej tożsamości płciowej lub ekspresji, niezależnie od anatomii osoby (tj. cech widocznych płci) lub oznaczenia płci w dokumentach identyfikacyjnych. Konsekwencją tego jest umieszczanie przestępców zgodnie z ich tożsamością płciową w instytucji męskiej lub żeńskiej, jeśli taka jest ich wola, chyba że istnieją nadrzędne problemy związane ze zdrowiem lub bezpieczeństwem osadzonych, wymagające szczególnego postępowania. Osadzeni mogą również zdecydować, czy przeszukania z rozbieraniem i rewizjami oraz badania moczu mają być przeprowadzane przez mężczyznę czy kobietę. Ponadto pracownicy CSC są zobowiązani do używania preferowanej nazwy i zaimka przestępcy w kontaktach ustnych i pisemnej dokumentacji, pomimo iż informacje o nazwisku w Bazie Danych o Przestępcach (OMS) nie ulegną zmianie, chyba że imię zostanie zmienione zgodnie z procedurą CD 703⁶⁰. Również przypisany „kod płciowy” w bazie OMS nie ulegnie zmianie, chyba że sprawca zmieni swoją anatomiczną płeć.

Ustalono również w tym zakresie procedury mające na celu maksymalizację prywatności i poufności wszelkich informacji związanych z tożsamością płciową przestępcy. Informacje o tożsamości płciowej przestępcy są udostępniane tylko osobom bezpośrednio zaangażowanym w opiekę nad przestępcą i tylko wtedy, gdy jest to uzasadnione ważnymi względami. Wszelkie rozmowy lub konsultacje między personelem lub z osadzonym, w tym wymiana pomiędzy komórkami administracyjnymi i rozmowy wstępne, muszą odbywać się indywidualnie, poza zasięgiem percepcyjnym osób postronnych.

Co do zasady wnioski osadzonych związane z tożsamością płciową lub jej ekspresją są uwzględniane, chyba że zaistnieje sytuacja, gdzie podczas rozmowy z osobą pozbawioną wolności zostanie ustalona i udokumentowana przez Służbę Więzienną Kanady sytuacja występowania przesłanek uzasadniających obawy dotyczące zdrowia lub bezpieczeństwa takich osadzonych. W takich sytuacjach istnieje obowiązek powiadomienia przełożonych, a w razie trudności z podjęciem decyzji można skierować zapytanie do organizacji GEN NHQ Gender-IDE⁶¹.

⁶⁰ Correctional Service Canada, <https://www.csc-scc.gc.ca/005/006/703-cd-eng.shtml> [dostęp: 25.08.2020].

⁶¹ The Canadian Centre for Gender and Sexual Diversity, <https://ccgsd-ccdgs.org/> [dostęp: 24.08.202].

Zgłaszana przez osadzonego potrzeba właściwego osadzenia zgodnego z jego tożsamością płciową lub ekspresją wymaga od administracji więziennej opracowania zindywidualizowanego protokołu obejmującego, m.in. kwestie:

- udziału osadzonego w programach penitencjarnych;
- dostępu do ceremonii religijnych i uczestnictwo w nich, po wcześniejszym uzgodnieniu z liderami duchowymi (księdzem, pastorem, imamem itp.);
- analizy moczu na potrzeby kontroli ochronnych;
- monitoringu pod nadzorem kamer;
- dezynfekcji pomieszczeń sanitarnych, dostępu do prywatnych i bezpiecznych pryszniców i/lub toalet;
- postępowania personelu na dobrowolną nagość osadzonych;
- eskorty medyczne, konwojowanie.

Protokół jest opracowywany w porozumieniu z osadzonym i udokumentowany w notatce załączonej do akt osobopoznawczych i dostępnych w Bazie Danych o Przestępcach. Notatka załączona do akt zawiera również informację, w jaki sposób należy się zwracać do osadzonego. Zasadą jest, że protokół ma być sporządzony z poszanowaniem godności ludzkiej i zgodnie z wartościami właściwymi Służbie Więziennej Kanady⁶² oraz standardami profesjonalnego postępowania. Zawarte w protokole kryteria oceny ryzyka narażenia osadzonego na zagrożenia, implikują wymóg uwzględnienia potrzeb związanych z tożsamością płciową. Dotyczy to m.in. możliwości kupowania artykułów z katalogu przedmiotów dla mężczyzn i/lub kobiet. Jednak głównie są to ograniczenia kwestii bezpieczeństwa osobistego, zdrowia lub bezpieczeństwa jednostki penitencjarnej, określonych przez typ instytucji (przeznaczonej dla mężczyzn lub kobiet) i poziomu ochrony⁶³. Dodatkowe konsultacje ww. kwestiach z psychologiem lub lekarzem nie są już wymagane, wszystko zawarte powinno być w protokole.

W przypadku przenoszenia osadzonych z zakładu karnego określonego typu — męskiego lub żeńskiego — dyrektor jednostki penitencjarnej może na 30 dni zatrzymać rzeczy osobiste osadzonego. Natomiast osadzony może w tym czasie otrzymywać z zewnątrz rzeczy niezbędne, związane z jego tożsamością płciową lub orientacją seksualną⁶⁴. Kryteria związane z operacją zmiany płci w przypadku dysforii płciowej osadzonych są uwzględnione w świadczonych przez Służbę Więzienną usługach zdrowotnych⁶⁵. Odwołano natomiast wytyczne GL 800-5⁶⁶.

⁶² Correctional Service Canada, <https://www.csc-scc.gc.ca/acts-and-regulations/index-en.shtml> [dostęp: 24.08.2020].

⁶³ Zob.: CD 566-12 — Personal Property of Offenders, Annexes B and C. Correctional Service Canada, <https://www.csc-scc.gc.ca/acts-and-regulations/566-12-cd-eng.shtml> [dostęp: 24.08.2020].

⁶⁴ CD 566-12 — Personal Property of Offenders, Correctional Service Canada, <https://www.csc-scc.gc.ca/acts-and-regulations/566-12-cd-eng.shtml> [dostęp: 24.08.2020].

⁶⁵ CD 800 — Health Services, Correctional Service Canada, <https://www.csc-scc.gc.ca/acts-and-regulations/800-cd-eng.shtml> [dostęp: 24.08.2020].

⁶⁶ GL 800-5 — Gender Dysphoria, Correctional Service Canada, <https://www.csc-scc.gc.ca/acts-and-regulations/800-5-gl-eng.shtml> [dostęp: 24.08.2020].

Cofnięcie wskazanych wytycznych oznacza, że nie wymagana jest zgoda komisarza ds. Służby Zdrowia w przypadkach przetransportowywania osadzonego z innego typu jednostki penitencjarnej. Konwoje okręgowe i międzyokręgowe muszą być jednak zgodne z aktualną polityką w zakresie postępowania z osadzonymi o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej i wymagają ścisłych konsultacji między jednostkami penitencjarnymi (wysyłającymi i przyjmującymi), a także z osadzonym. Jeżeli decyzja o przeniesieniu lub umieszczeniu w innym typie instytucji (męskiej lub żeńskiej) nie odpowiada preferencjom osadzonego, zostaje on poinformowany o jej uzasadnieniu na piśmie.

Za kwestie związane ze szkoleniem funkcjonariuszy Kanadyjskiej Służby Więziennej w tym zakresie odpowiada Komisarz ds. Zarządzania Zasobami Ludzkimi. Organizuje on dla wszystkich pracowników ogólnodostępne, powtarzalne i aktualizowane o nową wiedzę szkolenia w zakresie tożsamości płciowej lub ekspresji płciowej. Przedmiotem szkoleń są również nowe lub zaktualizowane dokumenty strategiczne, akty normatywne oraz programy dla osadzonych, mające odzwierciedlać język uwzględniający płeć, a nie język binarny⁶⁷.

Polityka postępowania z osobami osadzonymi o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej została opracowana przez Strategic Policy⁶⁸, po konsultacjach z różnymi sektorami w Centrali Krajowej Kanady oraz na podstawie konsultacji wewnętrznych i zewnętrznych interesariuszy na temat prowadzonej praktyki w omawianym zakresie, co ma niewątpliwy wpływ na osoby uczestniczące w wykonywaniu kary pozbawienia wolności — personel i osadzonych.

Zakończenie — wnioski i dyskusja

W wielu krajach istnieją mechanizmy prawne zabezpieczające sferę praw osób LGBT. Przykładem może być np. Holandia, która już w latach 2011–2014 przyjęła dokument tzw. *Simply Gay*⁶⁹, który reguluje kwestie prawne osób LGBT. Wielka Brytania i Szwecja prowadzą politykę informacyjną na temat praw człowieka oraz walkę z uprzedzeniami w stosunku do osób LGBT. Państwa, takie jak Dania, Belgia, Hiszpania, Portugalia, Francja czy Finlandia również wprowadziły uregulowania prawne, które odnoszą się do osób LGBT.

Z punktu widzenia przeprowadzonej analizy sprawą istotniejszą jest sposób postępowania z osobami osadzonymi o odmiennej orientacji seksualnej lub osób w trakcie zmiany płci. Faktem jest, że nie istnieją konkretne rozwiązania prawne co do sposobu traktowania osób LGBT w polskim systemie penitencjarnym. Nie

⁶⁷ „Binarny” — oznacza mężczyznę lub kobietę.

⁶⁸ Government of Canada, <https://www.ic.gc.ca/eic/site/693.nsf/eng/home> [dostęp: 24.08.2020].

⁶⁹ Zob.: Danish Institute for Human Rights COWI, *The social situation concerning homophobia and discrimination on grounds of sexual orientation in the Netherlands*, https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/386-fra-hdgso-part2-nr_nl.pdf [dostęp: 28.09.2020].

oznacza to jednak, że takich rozwiązań nie ma i Służba Więzienna nie wie, jak sobie z takimi osadzonymi radzić.

Problematyka seksualności więźniów, w tym zagadnienie zwracania uwagi na potrzeby osób należących do mniejszości seksualnych, powinna być szeroko omawiana w procesie kształcenia oficerów Służby Więziennej. Postępowanie z osobą skazaną, bez względu na jej orientację seksualną, zawsze odbywa się w zgodzie z obowiązującymi normami prawnymi. Dbałość o bezpieczeństwo osób osadzonych wynika z ukierunkowanej diagnozy, która jest przydatna m.in. w zindywidualizowanym osadzeniu danej osoby w konkretnej celi mieszkalnej. Dlatego też tak istotną uwagę zwraca się na pozyskanie danych o przyjmowanej osobie (wywiady środowiskowe, orzeczenia i opinie sądowe, notatki).

Poza tym, określenie osoby skazanej jako przynależnej do LGBT może nadmiernie stygmatyzować tę osobę i narazić ją na niebezpieczeństwo ze strony innych współwięźniów. Zapewnienie więźniom LGBT bezpiecznego korzystania z infrastruktury więziennej oraz dostępu do wszystkich czynności wykonywanych w zakładach karnych, mogłoby się okazać bardzo trudne. Według organizacji Human Rights Watch⁷⁰, rzeczywista lub postrzegana orientacja seksualna jest jedną z kategorii, które sprawiają, że więźniowie LGBT stają się bardziej prawdopodobnym celem wykorzystywania seksualnego i przemocy przez innych współwięźniów.

Można mieć zatem przekonanie, że wiedza z zakresu poszanowania praw człowieka oraz sposób traktowania osób LGBT w środowisku Służby Więziennej jest wiedzą powszechnie znaną i stosowaną. Konkludując, należy podkreślić, że niezależnie od odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej, bezpieczeństwo osób osadzonych oraz poszanowanie ich praw są immanentną cechą humanitarnego karnia. Dlatego istnieje konieczność zwrócenia szczególnej uwagi na przebieg procesu oddziaływania penitencjarnego, mimo że efektywność tych działań może w wielu przypadkach ograniczać się do działań pomocowo-urzędowych. Bezsporny jest jednak fakt, że skazani LGBT wyróżniają się spośród innych skazanych, chociażby sposobami funkcjonowania w jednostkach penitencjarnych, a także generowanymi trudnościami w pracy penitencjarnej związanymi m.in. z:

- formalno-urzędowym sposobem pracy penitencjarnej — funkcje i cele instytucji są nieadekwatne do możliwości i potrzeb właściwych dla odmiennych grup osadzonych, a rozwiązania organizacyjne mogą ich wykluczać z przestrzeni penitencjarnej;
- wynikającym bezpośrednio z właściwości osobowych więźniów LGBT — cechy biopsychospołeczne mogą być dynamiczne z uwagi na fakt zamiany płci i korzystania z opieki medycznej;
- relacjami personelu więziennego ze skazanymi LGBT — postawy homofobii i marginalizacji w oddziaływaniach penitencjarnych z uwagi na orientację seksualną;

⁷⁰ Human Rights Watch, <https://www.hrw.org/> [dostęp: 28.09.2020].

- niewłaściwego sposobu pracy penitencjarnej z więźniami LGBT — brak koncepcji pracy z tą grupą skazanych.

Wskazane przestrzenie konfliktu mogą być również przestrzeniami kompromisu w pracy penitencjarnej z więźniami o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej. Dostrzeganie faktu, iż osadzeni LGBT mają za sobą zwykle negatywne doświadczenie utrwalanej socjalizacji (zwykle wbrew ich naturze), gdzie rozumienie przez nich norm, zachowań i relacji społecznych nosi znamiona „konfliktu pokoleń”, może pomóc w rozumieniu ich funkcjonowania w obecnych warunkach społeczno-kulturowych. Dlatego ważne jest rozumienie specyfiki pracy z tą grupą skazanych przez realizatorów oddziaływań penitencjarnych, którzy z jednej strony mogą prezentować postawy nadmiernie punitywne lub z drugiej okazywać permissywność i pobłażanie dla przejawianych przez skazanych LGBT uciążliwości. Przyjęcie takiej perspektywy pozwoli na przygotowanie się na zmiany w obszarze postępowania z osadzonymi o odmiennej orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej i optymalne dostosowanie polityki karnej i penitencjarnej do zachodzących procesów różnicowania się społeczności więziennej.

Bibliografia

- Czerniawska O., *Drogi i bezdroża andragogiki i gerontologii*, Łódź 2000.
- Górska P., Budziszewska M., Knut P., Łada P., *Raport o Polsce. Homofobiczne i transfobiczne przestępstwa z nienawiści a wymiar sprawiedliwości*, Warszawa 2016.
- Hołda Z., Postulski K., *Prawo karne wykonawcze*, Warszawa 2006.
- Hołyst B., *Wiktymologia*, Warszawa 2014.
- Iniewicz G., Mijas M., Grabski B., *Wprowadzenie do psychologii LGB*, Wrocław 2012.
- Knut P., *Metodyka pracy adwokata i radcy prawnego w sprawach o przestępstwa z nienawiści*, Warszawa 2020.
- Konopczyński M., *Pedagogika resocjalizacyjna. W stronę działań kreujących*, Kraków 2014.
- Kowalczyk B., *Kilka uwag o praktycznym znaczeniu komparatystyki prawniczej*, w: J. Korczak, *Cywilizacja administracji publicznej. Księga jubileuszowa z okazji 80-lecia urodzin prof. nadzw. UW dr hab. Jana Jeżewskiego*, Wrocław 2018.
- Krystyan T.M., Jasińska A., *Zachowania homoseksualne kobiet osadzonych w zakładach karnych w kontekście procesu resocjalizacji*, „Państwo i Społeczeństwo” 2015, 2(XV).
- Nikołajew J., *Podstawowe zasady wykonywania kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania*, „Przegląd Prawno-Ekonomiczny” 2017, nr 38.
- Porowski M., Przesławski T. (red.), *Nowe problemy prawa i polityki penitencjarnej*, Warszawa 2016.
- Przybyliński S., *Więźniowie niebezpieczni — ukryty świat penitencjarny*, Kraków 2012.
- Rofee J., *Trans People and Responding to Need: Improving Carceral Management*, in: W.T. Church II, D.W. Springer, *Serving the Stigmatized. Working Withing the Incarcerated Environment*, Oxford University Press, 2018.
- Skowron D., *Odpowiedzialność karna za hejt w Internecie*, w: V. Tanaś, W. Welskop, *Mass media we współczesnym świecie*, Łódź 2019.

- Snopek M., *Sens i nonsens roszczeniowości skazanych. Pedagogiczne i prawne aspekty funkcjonowania instytucji skargowości w realiach polskich więzień*, Kraków 2020.
- Snopek M., *Więżniowie poszkodowani — psychospołeczne funkcjonowanie osób zdegradowanych w przestrzeni penitencjarnej*, Kraków 2019.
- Szerłaż A., *Wielokulturowość w przestrzeni penitencjarnej*, w: D. Kowalczyk, A. Szecówka, S. Grzesia, *Resocjalizacja w kontekstach interdyscyplinarnych*, Wrocław 2015.
- Świder M., Wiśniewski M. (red.), *Sytuacja społeczna osób LBGTA w Polsce. Raport za lata 2015–2016*, Kampania przeciw homofobii, Warszawa 2017.
- Urbanek A., *System penitencjarny wobec wyzwań wielokulturowości. Studium diagnostyczne*, Kraków 2018.
- van Kędzierski D., *Metodologia i paradygmat polskich szczegółowych nauk prawnych*, „Transformacje Prawa Prywatnego” 2018, nr 3.
- Vitelli R., Hochdorn A., Faleiros V., Valerio P., *Transgender inmates and italian penitentiary system: an explorative research*, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5776140/>.
- Wróbel A., *Badania prawnoporównawcze w prawie karnym na przykładzie systemów prawa karnego Polski, Ukrainy oraz Rosji — od teorii po praktykę*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ”, Nauki Społeczne 2016, nr 15 (4).

Netografia

- Biuro Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, <https://www.osce.org/pl/odihhr/326716>.
- CD 566-12 — Personal Property of Offenders, Annexes B and C. Correctional Service Canada, <https://www.csc-scc.gc.ca/acts-and-regulations/566-12-cd-eng.shtml>.
- CD 566-12 –Personal Property of Offenders, Correctional Service Canada, <https://www.csc-scc.gc.ca/acts-and-regulations/566-12-cd-eng.shtml>.
- CD 800 — Health Services, Correctional Service Canada, <https://www.csc-scc.gc.ca/acts-and-regulations/800-cd-eng.shtml>.
- Correctional Service Canada, <https://www.csc-scc.gc.ca/005/006/703-cd-eng.shtml>.
- Correctional Service Canada, <https://www.csc-scc.gc.ca/acts-and-regulations/584-pb-en.shtml>.
- Correctional Service Canada, <https://www.csc-scc.gc.ca/acts-and-regulations/index-en.shtml>.
- Dalia, *Counting the lgbt population: 6% of Europeans identify as LGBT*, <https://daliaresearch.com/blog/counting-the-lgbt-population-6-of-europeans-identify-as-lgbt/>.
- Danish Institute for Human Rights COWI, *The social situation concerning homophobia and discrimination on grounds of sexual orientation in the Netherlands*, https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/386-fra-hdgso-part2-nr_nl.pdf.
- Dóra Görgei, Associazione Antigone, <https://www.vice.com/it/article/3kkmkv/sezioni-gay-carceri-italiane>.
- Enggist S., Møller L., Galea G., Udesen C. (ed.), *Prisons and Health*, https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0005/249188/Prisons-and-Health.pdf.
- GL 800-5 — Gender Dysphoria, Correctional Service Canada, <https://www.csc-scc.gc.ca/acts-and-regulations/800-5-gl-eng.shtml>.
- Government of Canada, <https://www.ic.gc.ca/eic/site/693.nsf/eng/home>.
<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8455191.stm> [dostęp: 24.08.2020].

- <https://kph.org.pl/wp-content/uploads/2017/11/Sytuacja-spoeczna-osob-LGBTa-w-Polsce.pdf>.
- <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5776140/>.
- https://www.researchgate.net/publication/327561080_Transgender_inmates_and_italian_penitentiary_system_an_explorative_research#read.
- <https://www.snopes.com/fact-check/male-rapist-transfer-womens-jail/>.
- <https://www.snopes.com/fact-check/male-rapist-transfer-womens-jail/>.
- <https://www.theguardian.com/uk-news/2018/oct/11/transgender-prisoner-who-sexually-assaulted-inmates-jailed-for-life>.
- Human Rights Watch, <https://www.hrw.org/>.
- Liberties, <https://www.liberties.eu/pl/news/we-wloskim-wiezieniu-otwarto-pierwszy-oficjalny-sektor-dla-homoseksualistow/8152>.
- Marsze i parady równości w Polsce, https://pl.wikipedia.org/wiki/Parady_i_marsze_r%C3%B3wno%C5%9Bci_w_Polsce.
- Mazurczak A., Mrowicki M., Adamczewska-Stachura M., *Sytuacja prawna osób nieheteroseksualnych i transpłciowych w Polsce. Międzynarodowy standard ochrony praw człowieka osób LGBT i stan jego przestrzegania z perspektywy Rzecznika Praw Obywatelskich*, Warszawa 2019, <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Raport%20RPO%20Sytuacja%20prawna%20os%C3%B3b%20LGBT%20w%20Polsce.pdf>.
- Ministry of Justice, *Review on the Care and Management of Transgender Offenders*, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/566828/transgender-review-findings-web.PDF.
- Najwyższa Izba Kontroli, *Informacja o wynikach kontroli BEZPIECZEŃSTWO OSADZONYCH*, <https://www.nik.gov.pl/plik/id,22869,vp,25572.pdf>.
- National Offender Management Service, Instruction (PSI) 17/2016 The Care and Management of Transgender Offenders, www.bentbarsproject.org.
- Piazzonii G., organizacja ARCIGAY, <https://www.arcigay.it/en/#.X0Zd2DUwhEY>.
- Prawa osób LGBT w Polsce. Raporty RPO na sesji 16 III KPO*, <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/panel/sesja-16KPO-prawa-osob-lgbt-w-polsce>.
- Prison Reform Trust, *Information sheet for transgender people in prison*, <http://www.prisonreformtrust.org.uk/Portals/0/Documents/Prisoner%20Information%20Pages/Information%20sheet%20for%20transgender%20people%20in%20prison.pdf>.
- Report to the Italian Government on the visit to Italy carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 12 to 22 March 2019, <https://rm.coe.int/16809986b4>.
- Rzecznik Praw Obywatelskich, *Homofobiczny napis na murze domu w Warszawie. RPO pyta prokuraturę*, <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/rpo-pyta-prokurature-homofobiczny-napis-na-murze-domu-w-warszawie>.
- The Canadian Centre for Gender and Sexual Diversity, <https://ccgsd-ccdgs.org/>.
- The Women and Equalities Committee, <https://publications.parliament.uk/pa/cm201516/cmselect/cmwomeq/390/39002.htm>.
- United Nations Office On Drugs And Crime Vienna, *Handbook on the Management of High-Risk Prisoners*, New York 2016, https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/HB_on_High_Risk_Prisoners_Ebook_appr.pdf.
- Vitelli R., Hochdorn A., Faleiros V., Valerio P., *Transgender inmates and italian penitentiary system: an explorative research*, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5776140/>.

Akty normatywne i orzecznictwo:

- Instrukcja Nr 2 /2016 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 29 sierpnia 2016 r. w sprawie zapobiegania samobójstwom osób pozbawionych wolności.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. 1997 Nr 78, poz. 483 z późn. zm.)
- Regulacje prawne Unii Europejskiej w ochrony praw mniejszości seksualnych: Decyzja ramowa Rady 2008/913/WSiSW z dnia 28.11.2008 r. w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawno-karnych z dnia 28 listopada 2008 r. (Dz. Urz. UE. L Nr 328, s. 55).
- Regulamin Nr 1/2010 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 18 października 2010 r. w sprawie zasad etyki zawodowej funkcjonariuszy i pracowników Służby Więziennej.
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 28 września 2011 r. w sprawie praw człowieka, orientacji seksualnej i tożsamości płciowej w państwach członkowskich Organizacji Narodów Zjednoczonych.
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 października 2016 r. w sprawie sposobów ochrony jednostek organizacyjnych Służby Więziennej (Dz. U. 2016, poz. 1804).
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania tymczasowego aresztowania.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. 2020, poz. 1444).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy (Dz. U. 2020, poz. 523).
- Ustawa z dnia 10 kwietnia 2010 r. o Służbie Więziennej (Dz. U. 2020 r. poz. 848).
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 14 stycznia 2020 r. (41288/15).
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 20 czerwca 2017 r. (67667/09).
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie — II Wydział Karny z dnia 6 czerwca 2011 r., sygn. II AKa 91/1.1
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 23 kwietnia 2020 r. (C-507/18).
- Zalecenie Rady Europy z 2010 r. dotyczące konieczności podjęcia działań antidyskryminacyjnych w stosunku do mniejszości seksualnych w państwach członkowskich.

Rafał Podruczny
Uniwersytet Wrocławski

Skazani niebezpieczni w polskiej rzeczywistości penitencjarnej — bariery i perspektywy korekcyjne

Streszczenie: Obowiązująca doktryna jurydyczna regulująca wykonywanie kary pozbawienia wolności zakłada inicjowanie pożądaných zmian w prezentowanych przez podmiot oddziaływań postawach. Dynamizacja przedsięwzięć korekcyjnych — podejmowanych przez personel penitencjarny — uwzględnia zróżnicowanie osobowościowe osób odbywających karę pozbawienia wolności, które podlegają kategoryzacji w ramach dokonywanych klasyfikacji. Szczególny kolektyw osób inkarcerowanych tworzą osoby stwarzające poważne zagrożenie społeczne albo poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu — skazani niebezpieczni. Celem przedmiotowej publikacji jest analiza zidentyfikowanych utrudnień oraz możliwości implementowania zróżnicowanych zabiegów wychowawczych wobec swoistej grupy skazanych niebezpiecznych. Artykuł ukazuje wyniki badań zrealizowanych w czterech jednostkach penitencjarnych, w których wykonywana jest kara pozbawienia wolności wobec interesującej nas populacji osadzonych. Uzyskane informacje obrazują występowanie ograniczeń podmiotowych (warunki osobowościowe skazanych), kadrowych (związanych z organizacją pracy personelu) oraz instytucjonalnych (wynikających ze struktury jednostek penitencjarnych). Paralelnie — na podstawie podjętego poznania naukowego — wskazano na aspekty eksplorowanej rzeczywistości penitencjarnej, znamionującej się potencjałem korekcyjno-wychowawczym.

Słowa kluczowe: resocjalizacja instytucjonalna, skazani niebezpieczni, jednostki penitencjarne, personel penitencjarny, bezpieczeństwo społeczne

Dangerous convicts in the Polish penitentiary reality — barriers and corrective prospects

Abstract: The current juridical doctrine regulating the execution of the penalty of imprisonment assumes initiating the desired changes in the attitudes presented by the subject of influence. The dynamization of corrective measures — undertaken

by penitentiary personnel — takes into account the personality diversity of persons serving a sentence of imprisonment, which are subject to categorization within the framework of the classifications made. A special collective of incarcerated persons is made up of people who pose a serious social threat or a serious threat to the safety of the plant — dangerous convicts.

The aim of this publication is to analyze the identified difficulties and the possibility of implementing various educational measures in relation to a specific group of dangerous convicts. The article presents the results of research carried out in four penitentiary units where imprisonment is carried out against an interesting population of inmates. The obtained information illustrates the existence of subjective limitations (personality conditions of convicts), staffing (related to the organization of staff work) and institutional (resulting from the structure of penitentiary units). Parallel — on the basis of the undertaken scientific knowledge — aspects of the explored penitentiary reality, characterized by a corrective and educational potential, were indicated.

Keywords: institutional rehabilitation, dangerous convicts, penitentiary units, penitentiary staff, social security

Wprowadzenie

Człowiek jako istota społeczna modeluje własne możliwości intelektualne oraz społeczno-kulturalne wyłącznie za pośrednictwem interakcji z daną społecznością¹. Rozwój cywilizacyjny przyczynił się do wzrostu potencjału ludzkiego, jednocześnie kształtując dewiacyjne modele funkcjonowania socjalnego. Konsekwencją istnienia aberracyjnej aktywności niektórych jednostek było formułowanie stosownych kanonów legislacyjnych. Implementowane dyrektywy prawne ukierunkowane były na przeciwdziałanie procederowi przestępczemu. Opracowywane początkowo środki karne zorientowane były wyłącznie na wyeliminowanie przestępców ze wspólnoty². Współczesne paradygmaty wykonywania kary pozbawienia wolności — występujące w Europie — posiadają dychotomiczny charakter: ochronno-odwetowy oraz readaptacyjny³. Dominującym przymiotem modelu ochronno-odwetowego jest punitowność warunków panujących w jednostkach penitencjarnych, manifestująca się przedmiotowym traktowaniem osób pozbawionych wolności. Antynomicznie readaptacyjny wzorzec systemu penitencjarnego bazuje na humanitaryzmie uwzględniającym podmiotowe właściwości osób pozbawionych wolności.

¹ E. Aronson, *Człowiek jako istota społeczna*, Warszawa 2009, s. 14.

² A. Bałandynowicz, *Filozofia probacji. Podstawy aksjologiczne systemu sprawiedliwego karania*, w: T. Bulenda, R. Musidłowski (red.), *System penitencjarny i postpenitencjarny w Polsce*, Warszawa 2003, s. 13.

³ D. Gajdus, B. Gronowska, *Europejskie standardy traktowania więźniów*, Toruń 1998, s. 22–23.

Rodzima orientacja jurydyczna — regulująca wykonywanie kary pozbawienia wolności — cechuje się intencjonalnym i sformalizowanym dążeniem do kształtowania osobowości i postaw wychowanka, w celu zapewnienia w minimalnym stopniu respektowania przez niego norm prawnych, a maksymalnie determinowania permanentnych zmian jego świadomości⁴. Autorzy Kodeksu karnego wykonawczego cel wykonywania kary izolacyjnej postrzegają jako:

wzbudzenie w skazanym woli współdziałania w kształtowaniu jego społecznie pożądanym postaw, w szczególności poczucia odpowiedzialności oraz potrzeby przestrzegania porządku prawnego i tym samym powstrzymania się od powrotu do przestępstwa⁵.

Podjęmowane przez personel penitencjarny oddziaływania korekcyjno-wychowawcze, posiadają zindywidualizowany profil. Prymarnym utrudnieniem w projektowaniu, a następnie konkretyzacji odpowiednich zabiegów naprawczych, jest wieloaspektowe zróżnicowanie populacji osób pozbawionych wolności⁶. Szczególną kategorią penitentów są jednostki uznane za „stwarzające poważne zagrożenie społeczne albo poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu”⁷ — skazani niebezpieczni.

Skazany niebezpieczny — kontekst definicyjny

Jurisprudencja na początkowym etapie formalnego ustanowienia eksplorowanej grupy badawczej wykorzystywała termin „osadzony niebezpieczny”. Nowelizacja Kodeksu karnego wykonawczego zainicjowana w 2003 r. zmodyfikowała przedmiotową nomenklaturę. Wprowadzono deskryptywne sformułowanie — „skazany stwarzający poważne zagrożenie społeczne albo poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu”⁸. Zdaniem Teodora Bulendy oraz Ryszarda Musidłowskiego określenie „skazany niebezpieczny” precyzyjnie identyfikowało tę specyficzną grupę osadzonych, jednocześnie nie posiadając stygmatyzującego znaczenia⁹. Dodatkową przesłanką uzasadniającą możliwość posługiwania się tym terminem jest jego powszechność w uregulowaniach międzynarodowych. Rada Europy kilkakrotnie rozpatrywała stosowność oraz adekwatność terminologiczną dotyczącą osadzonych niebezpiecznych. Ostatecznie członkowie

⁴ H. Machel, *Więzienie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*, Gdańsk 2003, s. 21.

⁵ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy* (Dz. U. 2020, poz. 523), art. 67 § 1.

⁶ T. Bulenda, *Charakterystyka populacji więziennej*, w: T. Bulenda, R. Musidłowski (red.), *System penitencjarny i postpenitencjarny w Polsce*, Warszawa 2003, s. 233.

⁷ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy*, art. 88a § 1.

⁸ Ibidem, art. 88 § 3, pkt 4.

⁹ T. Bulenda, R. Musidłowski, *O więźniach niebezpiecznych w kontekście ochrony praw człowieka*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2008, nr 60, s. 31.

inicjujący wskazaną polemikę solidarnie zaaprobowali precyzyjny i ścisły termin, jednoznacznie definiujący charakteryzowane osoby¹⁰.

Zrezygnowanie przez ustawodawcę z określenia „skazany niebezpieczny” nie przyczyniło się do generalnego ograniczenia tej pragmatyki językowej. W wybranych imperatywach legislacyjnych¹¹ — regulujących wykonywanie kary pozbawienia wolności — nieustannie występuje pozornie stygmatyzująca nazwa „skazany niebezpieczny”. Ponadto piętnowane językowo nazewnictwo tej społeczności globalnie stosowane jest przez autorów dokonujących kwerend przestrzeni penitencjarnej. W literaturze przedmiotu obserwowalna jest jednak eteryczna niespójność, gdyż niektórzy badacze stosują określenie „skazani niebezpieczni”, inni natomiast zapis — skazani tzw. „niebezpieczni”¹².

Franciszek Kozaczuk słusznie konstatuje, iż obecnie przestępczość — analogicznie również podmioty czynów zabronionych — podlegają pewnym przeobrażeniom determinowanym zmianami cywilizacyjnymi i społecznymi¹³. Autor społeczność skazanych niebezpiecznych postrzega jako „więźniów nowej generacji, terrorystów społecznych”¹⁴. Naukowiec niezwykle trafnie charakteryzuje eksplorowaną zbiorowość pensjonariuszy, eksponując ich naczelny przymiot — stwarzane niebezpieczeństwo.

Podjęte w ramach niniejszej publikacji rozważania oraz refleksje implikują percypowanie osób zakwalifikowanych do kategorii niebezpiecznych jako jednostek szczególnie zdemoralizowanych, których nihilistyczny system wartości determinuje zachowanie — przed umieszczeniem w placówkach karnych bądź w okresie pozbawienia ich wolności — nieustannie zagrażające zdrowiu lub życiu innych osób.

Rzeczywistość penitencjarna skazanych niebezpiecznych

Kanoniczny model penitencjarny organizuje wykonywanie kary pozbawienia wolności, uwzględniając indywidualizację inicjowanych oddziaływań¹⁵. Optymalizacja procedury korekcyjnej realizowana jest poprzez dokonywanie klasyfikacji skazanych — kierowanie osadzonych do właściwego rodzaju i typu zakładu

¹⁰ Projekt Rekomendacji Komitetu Ministrów Rady Europy z dnia 28 marca 2013 r. dotyczącej więźniów niebezpiecznych, http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/cdpc/bureau%20documents/Prelim_draft_Rec%20on%20DO_consolidated%20version_2013_03_28.pdf [dostęp: 28.08.2020].

¹¹ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 października 2016 r. w sprawie ochrony jednostek organizacyjnych Służby Więziennej; Zarządzenie Dyrektora Generalnego SW z dnia 13 sierpnia 2010 r. w sprawie ustalenia metod i form działalności w zakresie ochrony jednostek organizacyjnych Służby Więziennej.

¹² E. Januszkiewicz, *Warunki odbywania kary pozbawienia wolności przez więźniów niebezpiecznych*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2014, nr 84, s. 76.

¹³ F. Kozaczuk, *Dylematy resocjalizacji więźniów niebezpiecznych*, w: F. Kozaczuk (red.), *Optymalizacja oddziaływań resocjalizacyjnych w Polsce i w niektórych krajach europejskich*, Rzeszów 2006, s. 137.

¹⁴ Ibidem, s. 139.

¹⁵ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy*, art. 67 § 2.

karnego oraz systemu wykonywania kary¹⁶. Kazimierz Postulski spostrzega, że klasyfikowanie jest przejawem elastycznego oraz adaptatywnego procesu resocjalizacji¹⁷. Praktyka penitencjarna konkretyzuje również styczną czynność wobec klasyfikacji — kwalifikację. Wskazany proceder polega na grupowaniu osadzonych na podstawie określonych kryteriów i przesłanek. Nadanie osobie pozbawionej wolności statusu osadzonego niebezpiecznego jest przejawem swoistej kwalifikacji poczynionej przez organ wykonawczy.

Komisja penitencjarna za skazanego niebezpiecznego może uznać osobę, która popełniła

przestępstwo o bardzo wysokim stopniu społecznej szkodliwości, w szczególności:

1. Przestępstwo:

a) zamachu na:

- niepodległość lub integralność Rzeczypospolitej Polskiej,
- konstytucyjny ustroj państwa lub konstytucyjne organy Rzeczypospolitej Polskiej,
- życie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej,
- jednostkę Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej.

b) ze szczególnym okrucieństwem,

c) wzięcia lub przetrzymania zakładnika albo w związku z wzięciem zakładnika,

d) uprowadzenia statku wodnego lub powietrznego,

e) z użyciem broni palnej, materiałów wybuchowych albo łatwopalnych,

2. podczas uprzedniego lub obecnego pozbawienia wolności stwarzał zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu karnego lub aresztu śledczego w ten sposób, że:

a) był organizatorem lub aktywnym uczestnikiem zbiorowego wystąpienia w zakładzie karnym lub areszcie śledczym,

b) dopuścił się czynnej napaści na funkcjonariusza publicznego lub inną osobę zatrudnioną w zakładzie karnym lub areszcie śledczym,

c) był sprawcą zgwałcenia, ciężkiego uszczerbku na zdrowiu albo znęcał się nad skazanym, ukaranym lub tymczasowo aresztowanym,

d) uwolnił się lub usiłował uwolnić się z zakładu karnego typu zamkniętego lub aresztu śledczego albo podczas konwojowania poza terenem takiego zakładu lub aresztu,

3. przestępstwo w zorganizowanej grupie albo w związku mającym na celu popełnianie przestępstw, zwłaszcza z uwagi na jego kierowniczą lub znaczącą rolę w grupie lub związku¹⁸.

Weryfikacji symptomatycznej decyzji w zakresie uznania skazanego za stwarzającego poważne zagrożenie społeczne albo poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu karnego, dokonuje się co najmniej raz na 3 miesiące¹⁹.

¹⁶ Ibidem, art. 82 § 1.

¹⁷ K. Postulski, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, wyd. 3, Warszawa 2016, s. 627.

¹⁸ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy*, art. 88a § 1.

¹⁹ Ibidem, art. 76 § 1 pkt 7.

Atrybuty osobowościowe skazanych niebezpiecznych determinują również wykonywanie wobec nich kary pozbawienia wolności w specjalnie wyznaczonych oddziałach mieszkalnych. Stopień generowanego przez tych pensjonariuszy zagrożenia warunkuje stosowanie wyjątkowo restrykcyjnych zabezpieczeń techniczno-ochronnych oraz przedsięwzięć profilaktycznych:

1. Cele mieszkalne oraz miejsca i pomieszczenia wyznaczone do: pracy, nauki, przeprowadzania spacerów, widzeń, odprawiania nabożeństw, spotkań religijnych i nauczania religii oraz zajęć kulturalno-oświatowych, z zakresu kultury fizycznej i sportu wyposaża się w odpowiednie zabezpieczenia techniczno-ochronne.
2. Cele mieszkalne pozostają zamknięte całą dobę i są częściej kontrolowane niż te, w których osadzeni są skazani, wobec których nie podjęto decyzji, o której mowa w art. 76 § 1 pkt 7.
3. Skazani mogą uczyć się, pracować, bezpośrednio uczestniczyć w nabożeństwach, spotkaniach religijnych i nauce religii oraz korzystać z zajęć kulturalno-oświatowych, z zakresu kultury fizycznej i sportu, tylko w oddziale, w którym są osadzeni.
4. Poruszanie się skazanych po terenie zakładu karnego odbywa się pod wzmocnionym dozorem i jest ograniczone tylko do niezbędnych potrzeb.
5. Skazanych poddaje się kontroli osobistej przy każdorazowym wyjściu i powrocie do cel.
6. Spacer skazanych odbywa się w wyznaczonych miejscach pod wzmocnionym dozorem.
7. Sposób osobistego kontaktowania się przedstawicieli podmiotów określonych w art. 38 § 1 ze skazanymi określa każdorazowo dyrektor zakładu karnego.
8. Widzenia skazanych odbywają się w wyznaczonych miejscach pod wzmocnionym dozorem. Skazani nie mogą korzystać z widzeń w obecności skazanych, wobec których nie podjęto decyzji, o której mowa w art. 76 § 1 pkt 7.
9. Widzenia mogą być udzielane w sposób uniemożliwiający bezpośredni kontakt z osobami odwiedzającymi, jeżeli zachodzi poważne zagrożenie bezpieczeństwa osób odwiedzających. Decyzje w tej sprawie podejmuje dyrektor zakładu karnego. Nie dotyczy to osób, o których mowa w art. 8 § 3. Jednak na żądanie tych osób widzeń udziela się w sposób uniemożliwiający bezpośredni kontakt ze skazanymi. W czasie korzystania z widzeń skazani nie mogą spożywać artykułów żywnościowych i napojów.
10. Skazani nie mogą korzystać z własnej odzieży i obuwia²⁰.

Exemplifikacja prymarnych przedsięwzięć ochronnych i prewencyjnych ilustruje warunki wykonywania wobec tych penitentów orzeczonych wyroków sądowych. Restrykcyjne uwarunkowania wykonawcze nie mogą jednak redukować działań Służby Więziennej zmierzających do osiągnięcia celów wykonywania kary izolacyjnej.

²⁰ Ibidem, art. 88b § 1.

Koncepcja metodologiczna przeprowadzonych badań

Penetracja empiryczna podejmowana przez badaczy zorientowana jest na poznanie interesującego wycinka rzeczywistości. Zrealizowane badania naukowe podjęte zostały z zamiarem identyfikacji nierozpoznanej dotychczas rzeczywistości penitencjarnej skazanych niebezpiecznych. Procedura badawcza zrealizowana została w ramach przygotowywania dysertacji doktorskiej w czterech jednostkach penitencjarnych — ZK Racibórz, ZK Goleniów, AŚ Piotrków Trybunalski oraz AŚ Poznań. Badaniem objętych zostało 13 osadzonych niebezpiecznych oraz 3 funkcjonariuszy wykonujących swoje obowiązki służbowe w specjalnie wyznaczonych oddziałach.

Wieloaspektowość tej osobliwej przestrzeni instytucjonalnej przyczyniła się do zrealizowania procedury badawczej o jakościowym charakterze. Wybór studium przypadku jako metody badawczej pozwolił na wszechstronną i wielowymiarową analizę zespolonych czynników badanego obszaru, które przyczyniły się do pozyskania zróżnicowanych informacji. Tego rodzaju strategia poznawcza umożliwiła pozyskanie opinii i poglądów respondentów, a następnie skonstruowanie obrazu badanej rzeczywistości wykreowanej przez jej uczestników. Dominującym narzędziem poznania naukowego był wywiad narracyjny, który podlegał transkrypcji i dokładnej analizie. Newralgiczna technika badawcza współwystępowała z uzupełniającymi narzędziami — obserwacją oraz analizą dokumentacji.

Analiza zgromadzonego materiału badawczego umożliwiła typizację zasadniczych utrudnień i inhibitorów procesu resocjalizacji skazanych niebezpiecznych, wyszczególniając ograniczenia podmiotowe, kadrowe oraz instytucjonalne. Mnogość występujących barier nie przyczyniła się jednak do kompletnej redukcji możliwości i potencjału korekcyjnego tej swoistej zbiorowości penitentów.

Zaprezentowane wypowiedzi respondentów nie zostały poddane neutralizacji semantycznej. Autentyczne sformułowania językowe stanowią źródło wiedzy o prezentowanym przez narratorów poziomie intelektualnym, społecznych, a także stopniu demoralizacji i systemie normatywnym. Z uwagi na konieczność anonimizacji danych imiona respondentów zostały zmienione.

Barriere korekcyjne skazanych niebezpiecznych — analiza wyników badań

1. **Barriere podmiotowe.** Populacja osób pozbawionych wolności cechuje się pluralistycznością w zakresie demograficznym, społecznym, intelektualnym oraz osobowościowym. Status osadzonego niebezpiecznego posiadają między innymi osoby w różnym wieku (młodociani i dorośli), uprzednio karani i niekarani (po raz pierwszy odbywający karę i recydywiści penitencjarni), legitymujący się odmiennym wykształceniem (podstawowe — wyższe), cechujący się różnymi modelami funkcjonowania społecznego oraz posiadający zdywersyfikowane deficyty psychiczne i osobowościowe (osobowość dysocjalna, sadystyczna, narcystyczna itd.). Władysław — starszy wychowawca Działu

Penitencjarnego — znaczne rozbieżności klasyfikacyjne utożsamia z głównymi przeszkodami resocjalizacyjnymi.

...obecnie mam różnych skazanych: młodocianych, petki, erki (petka — po raz pierwszy odbywający karę, erka — recydywista penitencjarny; przyp. R.P.). Jak mam przeprowadzić zajęcia grupowe? Po pierwsze, z racji statusu niebezpiecznego nie mogą oni uczestniczyć w zajęciach powyżej trzech osób. Po drugie, nie mogą robić zajęć dla różnych grup klasyfikacyjnych. Niektóre zajęcia i programy powinny być realizowane w grupie. Tutaj się nie da, czegoś takiego zrobić. (Władysław)

Funkcjonariusz wyszczególnia niezwykle istotne problemy występujące w specjalnie wyznaczonych oddziałach. Niemożność realizowania zajęć grupowych znacznie redukuje możliwości korekcyjne. Wybrane oddziaływania wychowawcze — np. trening zastępowania agresji — bazują na interakcjach społecznych. Wskazana przeszkoda formalna skutecznie pozbawia personel możliwości organizowania zajęć, których istotą są mechanizmy socjalne. Michał, będący wychowawcą w oddziale dla skazanych niebezpiecznych, eksponuje dominującą formę relacji pedagogicznej.

Głównie rozmawiam z osadzonymi przy wizytacji celi mieszkalnej. Często też przeprowadzam z nimi rozmowy wychowawcze na osobności, biorąc oczywiście pod uwagę ograniczenia ochronne. Nie ma tak naprawdę innej możliwości, tak jak na ogół (oddział ogólny — przyp. R.P.), żeby zrobić zajęcia grupowe, żeby skazani mogli wymienić się poglądami i ogólnie uczyć się pracy w grupie. (Michał)

Relacja wychowawcy Michała potwierdza gremialne występowanie indywidualnego kontaktu personelu penitencjarnego z osadzonymi niebezpiecznymi. Dodatkowo narrator polaryzuje kluczową różnicę pomiędzy organizacją oddziałów mieszkalnych dla skazanych niebezpiecznych a przeznaczonymi dla pozostałej populacji osób pozbawionych wolności. Ograniczenia ochronne — wynikające z czynników podmiotowych — determinują konieczność limitowania tych skazanych w ramach podejmowanych przez nich aktywności.

Rozbieżności podmiotowe uwidaczniają się również w zakresie konstrukcji osobowościowej skazanych niebezpiecznych. Posiadane przez nich niedostatki psychiczne — o różnej etiologii — znacząco komplikują inicjowanie stosownych oddziaływań korekcyjno-wychowawczych.

...po prostu nie wytrzymałem i po prostu zabiłem siostrę i jej dziecko. Ja zarząnąłem siostrę i jej trzyletnie dziecko [...] Ja w sumie uważałem w pewnym sensie, że byłem niewinny, bo przecież nie chciałem tego zrobić, bo miałem przecież halucynacje po dragach. (...) Teraz wiem, że jestem sobie w stanie sam z tym poradzić, bo nie muszę brać. Sam do tego doszedłem, bez żadnego psychologa czy wychowka (wychowawcy — przyp. R.P.) (Maciej B.)

Biogram Macieja B. obrazuje implikacje mentalne po wieloletnim zażywaniu środków odurzających. Ponadto wypowiedź badanego ilustruje brak poczucia winy i swoistą racjonalizację swojego postępowania. Skrajne wygaszenie emocji

przez skazanego — popełnienie przestępstwa ze szczególnym okrucieństwem — spowodowane było amokiem narkotycznym. Respondent pomimo pozbawienia życia osób najbliższych nie dostrzega podjęcia z własnej inicjatywy odpowiednich oddziaływań terapeutycznych. Deficyt wewnętrznej motywacji uniemożliwia realizowanie przez personel penitencjarny — nawet w przypadku objęcia osadzonego przymusowym leczeniem²¹ — skutecznych programów redukujących posiadane deficyty.

Kazuistyka formułując frazę, „wzbudzenie w skazanym woli współdziałania”²², definitywnie akcentuje rolę motywacji podmiotu oddziaływań. Efektywność podejmowanych zabiegów naprawczych zdeterminowana jest zatem głównie postawą osadzonego. Mariusz — recydywista penitencjarny — wyraźnie wskazuje czynniki modelujące pożądane postawy.

Przed wszystkim złodziej (osoba pozbawiona wolności — przyp. R.P.) musi chcieć coś ze sobą robić. Przesiedziałem wiele lat, w różnych kryminałach. Na początku jako małolat miałem wyjebane w wychowka (wychowawcę — przyp. R.P.). Później, w sumie po wielu latach spędzonych na zmianę w więzieniu i na wolności, poczułem chęć nauczenia się czegoś. Ale tutaj takich jak ja jest mało. Większość to tylko myśli o tym, jak rozjechać klawiszy (funkcjonariuszy Służby Więziennej — przyp. R.P.). (Mariusz)

Inicjatywa osadzonego — jako podmiotu działalności korekcyjnej — jest kluczowym faktorem intensyfikującym pozytywną modernizację wadliwych postaw. Mariusz potwierdza, iż wieloletni pobyt w warunkach izolacji przestępczej i jednocześnie gromadzenie zróżnicowanych doświadczeń życiowych przyczyniły się do indywidualnego uaktywnienia. Skazany odczuwał potrzebę zdobywania określonej wiedzy oraz kształtowania odpowiednich umiejętności i kompetencji. Respondent defetystycznie wskazuje jednak na znikomą zbiorowość skazanych niebezpiecznych, która posiada paralelny do niego światopogląd. Relacja Rafała K. potwierdza tego rodzaju obserwację.

Nie interesują mnie jakieś programy. Szkoda mi na to czasu. Wolę sobie poleżeć, poglądać telewizor czy poćwiczyć. Poza tym wyjebane mam na administrację, która tylko udaje, że coś robi. (...) Oni mnie zamykają w klatce, to ja z nimi walczę. Proste! (Rafał K.)

Wypowiedź narratora ilustruje opozycyjną postawę wobec funkcjonariuszy Służby Więziennej. Wyartykułowany przez osadzonego pogląd, stanowi przejaw konfrontacyjnego ustosunkowania wobec administracji jednostki penitencjarnej. Rafał K. w organie wykonawczym dostrzega oprawcę, który pozbawił go wolności. Kompletny brak krytycyzmu i nieumiejętność krytycznej refleksji

²¹ W myśl art. 117 k.k.w. — W przypadku braku zgody osadzonego w zakresie podjęcia koniecznych oddziaływań wynikających ze zdiagnozowanych deficytów, sąd penitencjarny orzeka o stosowaniu leczenia.

²² Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy*, art. 67 § 1.

zniekształca jego recepcję społeczną. Osadzony nie jest zdolny do osobliwego przewartościowania, którego efektem byłoby podjęcie zaprojektowanych działań naprawczych.

Selektywnie zaprezentowane inhibitory procesu resocjalizacji uwarunkowane czynnikami podmiotowymi osadzonych znacząco ograniczają skuteczność zabiegów wychowawczych. Personel penitencjarny — na płaszczyźnie tej grupy ograniczeń — swoją aktywność ukierunkowuje na ustawiczne motywowanie skazanych niebezpiecznych do podejmowania adekwatnych inicjatyw korekcyjnych. Kluczowe jest zatem zaprojektowanie stosownych oddziaływań penitencjarnych, bazujących na wnikliwej diagnozie. Fundamentalnym elementem minimalizowania tej kategorii przeszkód jest również pomoc w uświadomieniu skazanym niebezpiecznym posiadanych przez nich problemów i niedoborów osobowościowych.

2. **Bariery kadrowe.** Wskazana grupa trudności i ograniczeń procesu resocjalizacji skazanych niebezpiecznych nie wynika bezpośrednio z podmiotów oddziaływań. Źródłem przedmiotowych barier korekcyjnych jest struktura kadrowa organu wykonawczego. Respondenci objęci badaniem — funkcjonariusze oraz skazani — niejednokrotnie typowali wadliwe rozwiązania systemowe, które negatywnie wpływały na wykonywanie kary pozbawienia wolności. Andrzej — funkcjonariusz Działu Ochrony — wskazywał na powszechnie występujące braki pracownicze w jednostkach penitencjarnych.

(...) tak jest wszędzie. Wszędzie brakuje ludzi do pracy. W tym momencie mamy sporo wolnych wakatów, około dwudziestu pięciu etatów w samej ochronie. Wiadomo, że praca na ence (oddział dla skazanych niebezpiecznych — przyp. R.P.) polega przecież głównie na działaniu ochrony i zabezpieczeniu kryminału. (Andrzej)

Narrator klarownie identyfikuje dominujący problem personalny dotyczący większości jednostek penitencjarnych w naszym kraju. Specjalnie wyznaczone oddziały dla skazanych niebezpiecznych wymagają podejmowania wzmoczonych przedsięwzięć i działań ochronnych. Niedostatek kadrowy może realnie wpływać na zagrożenie bezpieczeństwa placówki karnej, a tym samym całego społeczeństwa. Współmierne przekonanie prezentuje również wychowawca Działu Penitencjarnego Michał.

Prowadzenie oddziaływań na enkach (oddział dla skazanych niebezpiecznych — przyp. R.P.) nie jest moim jedynym obowiązkiem. Oprócz skazanych niebezpiecznych muszę zajmować się jeszcze innymi kwestiami: K-O, zajęciami sportowymi, a na dodatek niekiedy dostaję jeszcze w bonusie opiekę nad kursami. Wszystko dlatego, że nie ma komu pracować. Młodzi nie zostają na długo, a doświadczeni mają różny stosunek do pracy. (Michał)

Wypowiedź Michała potwierdza występowanie deficytów pracowniczych, również w Dziale Penitencjarnym. Konstytutywną rolę wskazanej komórki Służby Więziennej jest modelowanie pożądanych postaw u skazanych, które

umożliwią im prawidłowe funkcjonowanie społeczne. Niewystarczająca liczba wykwalifikowanych realizatorów procesu resocjalizacji znacząco ogranicza jego skuteczność. Stanowisko starszego wychowawcy zawiera również niezwykle interesującą obserwację. Interlokutor sygnalizuje bowiem posiadane przez obecnych funkcjonariuszy dylematy zawodowe. Michał eksponuje zniechęcenie początkujących funkcjonariuszy wobec wykonywania powierzonych im obowiązków służbowych. Przekonanie rozmówcy uwidacznia również zachwiane kwestie motywacyjne doświadczonych członków przedmiotowej formacji. Pełnienie służby w specyficznym środowisku osób inkarcerowanych wymaga odznaczania się przez funkcjonariusza stosownymi predyspozycjami osobowościowymi. Henryk Machel²³ uważa, że pożądanymi przymiotami osobowymi osób pracujących w jednostkach penitencjarnych jest głównie odporność na stres, umiejętność kontrolowania własnego zachowania i emocji, odpowiedzialność, asertywność, rozważa w działaniu, empatia, a także niewrażliwość na proces prizonizacji²⁴. Wyszukane właściwości personalne nie korespondują — zdaniem Andrzeja — z mechanizmem gratyfikacyjnym obowiązującym w jednostkach penitencjarnych.

Teraz mamy rynek pracownika. Można znaleźć dobrą pracę, bez takich obciążeń jak tutaj mamy. Można zarobić tyle samo, a nawet znacznie więcej w jakiś korporacjach, nie bojąc się o swoje życie. Dodatkowo nie ma się ciągle w głowie, że za wszystko można mieć postępowanie, a nawet prokuratora. (Andrzej)

Rekapitulacja narratora bazuje na swoistej analizie rynku pracy. Andrzej eksponuje w swojej konstatacji niewspółmierność otrzymywanego wynagrodzenia z występującą presją psychiczną, generowaną przez populację osadzonych oraz przełożonych. Współczesne możliwości pracownicze pozwalają na otrzymanie intratnego zatrudnienia, które nie wpływa tak negatywnie na stan psychofizyczny człowieka.

Analiza pozyskanego materiału empirycznego wskazuje na jednocześnie występujące zależności pomiędzy konkretnymi elementami sytuacji kadrowej. Bezsprzeczne jest oddziaływanie niedoborów pracowniczych na stopień przemęczenia funkcjonariuszy Służby Więziennej. Jednostki penitencjarne — stanowiące newralgiczny element bezpieczeństwa wewnętrznego państwa — funkcjonują na zasadzie cyklicznie podejmowanych czynności. Administracja poszczególnych placówek resocjalizacyjnych zobowiązana jest do bezwzględnego zapewnienia realizacji wymaganych działań. Niedostatki personalne przyczyniają się do konieczności delegowania zróżnicowanych obowiązków na funkcjonariuszy realnie pełniących służbę. Ustawiczny nadmiar powinności

²³ H. Machel, *Psychospołeczne uwarunkowania pracy resocjalizacyjnej personelu więziennego*, Gdańsk 2001, s. 62.

²⁴ Ibidem, s. 86. Termin „prizonizacja” oznacza proces przystosowania się do warunków panujących w placówce karnej — recepcja wartości, norm i wzorów postępowania (zob. M. Kuć, *Leksykon kryminologii. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2015).

zawodowych nieuchronnie przyczynia się do stanu permanentnego przemęczenia, a finalnie wypalenia zawodowego. Skazani niebezpieczni — objęci procedurą poznania naukowego — dostrzegają kryzys pracowniczy powstały w Służbie Więziennej.

Byłem w różnych kryminalach. Ogólnie mam teraz do odsiedzenia 25 lat, a w kryminalach jestem od małego. Widziałem dużo rzeczy. Kiedyś nie chciało się nikomu robić programów, zajęć sportowych itd. Teraz po prostu nie mają na to czasu, bo wychowek (wychowawca — przyp. R.P.) oprócz enki (oddziału dla skazanych niebezpiecznych — przyp. R.P.) musi jeszcze robić kursy z Unii. Widać po nich, że są wkurwieni (...) (Bartosz)

Rozważając poglądy Bartosza, konstruuje się niepokojący obraz polskiej rzeczywistości penitencjarnej. Osadzeni niebezpieczni — jak wielokrotnie podkreślano — stanowią niewielką populację osób szczególnie zdemoralizowanych. Indyferencja korekcyjna wobec tej kategorii osób inkarcerowanych bezpośrednio warunkuje przyszłe zagrożenie społeczne. Konieczne jest podejmowanie trudu wychowawczego oraz psychologicznego wobec tych pensjonariuszy. Redukcja posiadanych przez nich deficytów może warunkować ich przyszłe prawidłowe funkcjonowanie społeczne. Świadomość osób pozbawionych wolności w zakresie deficytów kadrowych i związanego z tym syndromu wypalenia zawodowego funkcjonariuszy stanowi wskaźnik skali charakteryzowanego zjawiska.

Praca na ence (oddziale dla skazanych niebezpiecznych — przyp. R.P.) jest specyficzna, inna niż gdziekolwiek indziej. Zrobienie czegokolwiek ze skazanym wymaga przeważnie indywidualnego kontaktu. Wszystko trzeba robić pojedynczo, a nie w grupie, dlatego pochłania to mnóstwo czasu, którego w natłoku pracy nie ma. (Władysław)

Funkcjonariusz Działu Penitencjarnego — Władysław — paralelnie do innych rozmówców identyfikuje dominujące problemy w pracy penitencjarnej. Eksponuje odrębność i charakterystyczność czynności, które należy wykonywać w tym szczególnym środowisku inkryminowanym. Możliwość implementowania właściwego i nieskrępowanego procesu korekcyjnego wobec skazanych niebezpiecznych powinna być priorytetowa, gdyż wpływa na protekcję ogółu.

Uzyskane dane empiryczne potwierdzają powszechnie występujące deficyty kadrowe w jednostkach penitencjarnych. Alarmująca jest jednak tendencja zobowiązywania funkcjonariuszy pracujących w oddziałach dla skazanych niebezpiecznych do wykonywania innych obowiązków służbowych. Reglamentacja czasu koniecznego na inicjowanie stosownych oddziaływań restrukturyzacyjnych determinować może kolejne następstwa. Dodatkowo nadmiar posiadanych obowiązków służbowych nieuchronnie wpływa na postępujący kompleks wypalenia zawodowego.

3. Bariery instytucjonalne. Jednostki penitencjarne — zakłady karne oraz areszty śledcze — są instytucjami totalnymi, w których codzienna egzystencja

penitentów regulowana jest przez obowiązujące imperatywy jurydyczne. Zdaniem Wiesława Ambrozika celem tego rodzaju placówki resocjalizacyjnej jest modelowanie u wychowanka optymalnych umiejętności, które umożliwią mu prawidłowe odgrywanie akceptowalnych powszechnie ról społecznych²⁵. Precyzyjne, a zarazem niepodlegające negacji reguły organizacyjne instytucji karnych, generują mnogie ograniczenia w procesie resocjalizacji. Osobliwą przestrzenią penitencjarną cechującą się spotęgowaną izolacją są specjalnie wyznaczone oddziały dla skazanych niebezpiecznych.

W tych szczególnych warunkach zintensyfikowaniu podlegają negatywne implikacje wynikające z umieszczenia osoby w instytucji totalnej. Ta symptomatyczna struktura organizacyjna — według Władysława — istotnie utrudnia nawiązania właściwej relacji wychowawczej.

(...) wszystko co robimy (funkcjonariusze — przyp. R.P.) ściśle określone jest odrębnymi przepisami. Moje spotkania ze skazanymi odbywają się głównie w pomieszczeniu przedzielonym kratą, w którym są wyłącznie dwa stoliki i taborety. Takie warunki nie sprzyjają nawiązaniu szczerzej więzi wychowawczej. (Władysław)

Zastosowane przedsięwzięcia ochronne oraz zabezpieczenia techniczno-ochronne zasadniczo generują zdystansowanie pomiędzy wychowankiem a pedagogiem. Restrykcyjne realia penitencjarne dodatkowo mogą wzbudzać w skazanych animozje wobec personelu penitencjarnego. Uwzględniając jednak dotychczasowe zachowanie tych pensjonariuszy — pozainstytucjonalne oraz wewnątrzinstytucjonalne — nie występuje obecnie alternatywny model procedury korekcyjnej. Wdrożone zabiegi i zabezpieczenia profilaktyczne stanowią adekwatną reakcję Służby Więziennej na stwarzane przez te osoby zagrożenie. Rafał S. — osadzony niebezpieczny — pomimo artykułowanej bezradności wobec warunków odbywania przez niego kary pozbawienia wolności, wskazuje na słuszność wprowadzonych zabezpieczeń.

(...) warunki są nieludzkie, trzymają nas tutaj jak zwierzęta. Pojedynczo, jak w klatkach. Idąc do wychowka (wychowawca — przyp. R.P.) to też jesteśmy jak w zoo, bo siedzimy za kratą, żeby nie zrobić mu przypadkiem żadnej krzywdy. W sumie nie dziwię się im (funkcjonariuszom — przyp. R.P.), bo niektórzy wykorzystaliby okazję, żeby komuś zajeść. (Rafał S.)

Narrator eksponuje dehumanizujące dla niego rozwiązania, głównie ochronne, wpływające na jego poczucie niesprawiedliwości i krzywdy. Osadzony dokonuje paraleli, wskazując degrengoladę człowieczeństwa. Wypowiedź skazanego — pomimo obserwowalnej frustracji — zawiera konstatacje aprobujące przyjęte rozstrzygnięcia prewencyjne. Interlokutor w pełni świadomy uosobienia zdecydowanej większości tych pensjonariuszy, manifestuje generowany przez nich

²⁵ W. Ambrozik, *Totalny, stygmatyzujący i wykluczający charakter oddziaływań resocjalizacyjnych*, „Resocjalizacja Polska” 2013, nr 5, s. 16.

stopień zagrożenia. Niezwykle ważne w procesie resocjalizacji osadzonych niebezpiecznych są pejoratywne konsekwencje umieszczenia w tych punitywnych oddziałach mieszkalnych. Prelegenci zorganizowanej w 1999 r. konferencji wymienili w szczególności wzmocnienie postaw agresywnych, automatyzację zachowania oraz proliferację barier komunikacyjnych²⁶. Selektywnie zaprezentowane implikacje długotrwałego zakwalifikowania do skazanych niebezpiecznych niebagatelnie redukują możliwości resocjalizacyjne.

Funkcjonowanie oddziałów dla skazanych niebezpiecznych podporządkowane zostało głównie względom ochronnym. W jednostkach penitencjarnych, w których eksplorowano interesującą rzeczywistość, dominowało pojedyncze zakwaterowanie w celach mieszkalnych. Tego rodzaju praktyka warunkowana była niejednorodnymi czynnikami. Znaczne zróżnicowanie klasyfikacyjne tych skazanych oraz skrajnie odmienne konstrukcje osobowościowe były nadrzędnymi kryteriami samodzielnego zakwaterowania. Michał — wychowawca Działu Penitencjarnego — polaryzuje efekty wskazanego rozmieszczenia osadzonych niebezpiecznych.

Przeważnie rozmieszczamy pojedynczo enki (skazani niebezpieczni — przyp. R.P.), bo tak jest bezpieczniej. Dzięki temu zapobiegamy pobiciom, znętom (znęcaniu się psychicznemu i fizycznemu — przyp. R.P.). Ma to też swoje minusy. Nie widzimy zmian u osadzonych w funkcjonowaniu z innymi, a także widać po nich regres intelektualny, bo nie mają się nawet do kogo odezwać w celi. (Michał)

Funkcjonariusz Służby Więziennej demonstrowa bardzo istotne zagadnienia związane z rozmieszczeniem osadzonych niebezpiecznych. Priorytetowo respektowany obowiązek zapewnienia bezpieczeństwa społecznego uzasadnia tego rodzaju kwaterowanie. Pobyt jednego skazanego niebezpiecznego w celi mieszkalnej minimalizuje ryzyko eskalacji notorycznych konfliktów i sprzeciwów. Ponadto redukuje się występowanie zdarzeń z użyciem przemocy pomiędzy osobami pozbawionymi wolności. Antynomicznie jednak pozbawia się człowieka kontaktów interpersonalnych, które stwarzają możliwości rozwojowe. Michał dostrzega profity, a jednocześnie skutki pojedynczego umieszczenia w celi mieszkalnej. Wskazana bariera instytucjonalna ponownie jest przejawem dążenia do konsensusu działań ochronnych i korekcyjnych. Narrator manifestuje obserwowalny regres poznawczy u skazanych, którego występowanie potwierdza również badany skazany niebezpieczny.

(...) początkowo było spoko, cela tylko dla mnie. Mogłem oglądać, czytać i ćwiczyć w spokoju. Po kilku miesiącach zaczyna jednak siadać na banię. Nie masz się do kogo odezwać. Widzisz tylko klawiszy (funkcjonariuszy — przyp. R.P.). W tym przypadku, tak jak w innych, masz plusy i minusy. Są tacy, którzy siedzą sami kilka lat i pasuje im to. Ja już mam dość takiego siedzenia, ale niby nie ma nikogo innego do mnie. (Rafał O.)

²⁶ Konferencja „Postępowanie ze skazanymi na karę dożywotniego pozbawienia wolności oraz karę 25 lat pozbawienia wolności w polskim systemie penitencjarnym”; Ustka 1999; za: S. Przybyliński, *Więźniowie niebezpieczni...*, s. 77.

Rozmówca wskazuje na krótkotrwałe korzyści wynikające z samotności. Początkowa swoboda egzystencjalna w celi mieszkalnej przyczynia się do degeneracji społecznej i intelektualnej. Człowiek jako jednostka społeczna wymaga nawiązywania i podtrzymywania relacji socjalnych w celu zachowania właściwego poziomu uspołecznienia. Pojedyncze zakwaterowanie negatywnie — w długotrwałej perspektywie — promieniuje na stan psychosomatyczny osadzonych niebezpiecznych. Rafał O. zaznacza, iż występują jednak jednostki preferujące samotne przebywanie na znacznie ograniczonej przestrzeni życiowej.

Sumarycznie zaakcentowane bariery instytucjonalne ograniczają możliwości korekcyjne skazanych niebezpiecznych. Zdecydowana większość utrudnień systemowych determinowana jest jednak koniecznością zapewnienia bezpieczeństwa społecznego. Personel penitencjarny. Obecnie nie występuje równorzędny schemat wykonywania kary pozbawienia wolności wobec skazanych niebezpiecznych, który gwarantowałby efektywniejsze oddziaływanie na tych penitentów.

Perspektywy korekcyjne skazanych niebezpiecznych — analiza wyników badań

Mnogość ograniczeń i barier resocjalizacyjnych w interesującym wycinku rzeczywistości penitencjarnej nie pozbawia jej potencjału wychowawczego. Zrealizowana penetracja empiryczna dokumentuje istnienie czynników, które umożliwiają osiągnięcie intencji ustawodawcy. Zważając na przeglądowy charakter niniejszej publikacji, zaakcentowane zostaną wyłącznie najistotniejsze perspektywy korekcyjne zidentyfikowane w ramach przeprowadzonych badań.

Populacja skazanych uznanych za stwarzających poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa społecznego lub zakładu karnego — jak wielokrotnie podkreślano — jest niebywale zróżnicowana. Wyeksponowane rozbieżności występują między innymi w zakresie osobowościowym. W wybranych przypadkach, również eksplorowanych, kryteria podmiotowe utrudniają inicjowanie stosownych zabiegów korekcyjnych. Odnotowano jednak jednostki, które przejawiają motywację — początkowo zewnętrzną — w zakresie podejmowania aktywności wychowawczej. Władysław, funkcjonariusz Służby Więziennej, obrazuje występowanie swoistego cyklu bodźcowego.

Po przyjeździe do naszego oddziału skazani przeważnie nastawieni są wrogo wobec wszystkiego, co jest im proponowane. Następnie, głównie po upływie pewnego samotnego czasu w celi zaczynają podpytywać o posiadane możliwości. Ostatecznie część z nich wyraża zgodę na udział w różnych programach i zajęciach. (Władysław)

Wychowawca pełniący służbę w oddziale dla skazanych niebezpiecznych opisuje mechanizm motywacyjny u tych penitentów. Pierwotna antypatia wobec administracji zakładu karnego poddana zostaje modyfikacji proporcjonalnie do

okresu pobytu w tych szczególnych warunkach. Następnie podjęte sondowanie w rodzajach dostępnych programów, zajęć oraz aktywności pozwala na autonomiczny, ograniczony do dostępnych opcji, wybór interesującej działalności. Źródła motywacji osadzonych niebezpiecznych posiadają odmienny charakter, jednak partycypacja w projektowanych przez personel aktywnościach przyczynia się do jej reorientacji. Władysław dostrzega strategiczne korzyści o poprawczym charakterze.

Tego rodzaju zajęcia pozwalają im rozładować napięcie i frustracje, i że tak powiem z tego są bardzo pozytywne efekty. Osadzeni sami na koniec programu o tym mówią, że jeżeli będą umieszczeni jeszcze tutaj na dłuższy czas, to ponownie proszą o udział w kolejnych edycjach tego programu, bo, że tak powiem, wkręcili się do uczestnictwa w tym programie. (Władysław)

Przekształcenie początkowych pobudek skazanych niebezpiecznych obserwowalne jest w artykułowanych przez nich deklaracjach po zakończonych oddziaływaniach w ramach konkretnego programu resocjalizacji. Realizowane przez personel penitencjarny aktywności korekcyjne przyczyniają się bowiem do zapoczątkowywania pozytywnych zmian w poglądach i postawach tej kategorii osadzonych. Działania pedagogiczne i psychologiczne inaugurujące pożądaną inicjatywę u osadzonego uwiarygodniają osiągnięcie — przynajmniej w minimalnym stopniu — celu wykonywania kary pozbawienia wolności.

Osadzeni niebezpieczni posiadają możliwość, uwzględniając ograniczenia ochronne, udziału w konwencjonalnych aktywnościach korekcyjnych. Eksploatacja empiryczna wskazuje, że w oddziałach mieszkalnych dla skazanych niebezpiecznych — głównie w AŚ w Piotrkowie Trybunalskim — cyklicznie realizowano programy resocjalizacji, zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe oraz inicjowano proces autoedukacji osadzonych. Zaobserwowana tendencja, pomimo jej partykularności, potwierdza profesjonalizm wykonywania obowiązków przez danych funkcjonariuszy Służby Więziennej.

(...) wiem, że istnieje pogląd, że takich to trzeba tylko izolować, bo oni się nie zmieniają. Uważam, że nie mi to oceniać. Po to zdecydowałem się wykonywać tę pracę i te obowiązki, żeby nie przekreślać nikogo z góry. (Michał)

Prezentowany stosunek do więźniów oraz nastawienie narratora stanowią jedną z fundamentalnych perspektyw korekcyjnych. Motywacja funkcjonariuszy Służby Więziennej w zakresie prawidłowego realizowania przez nich powierzonych zadań jest fundamentem dążenia do osiągnięcia nadrzędnej intencji kary izolacyjnej. Niewłaściwe lub niekompletne zaangażowanie personelu jednostki penitencjarnej w proces resocjalizacji uniemożliwia jego zainicjowanie. Michał, proklamując własne poglądy, wskazuje na nadzwyczajnie doniosły element realizacji obowiązków — wyzbycie się skłonności do ostracyzmu.

Poszerzanie horyzontów poznawczych oraz społecznych osadzonych jest asumptem do skutecznej modernizacji ich wadliwych postaw. Prawidłowe

zaprojektowanie oddziaływań korekcyjnych możliwe jest na podstawie trafnej diagnozy penitencjarnej. Kompetencje diagnostyczne i specjalistyczne funkcjonariuszy Służby Więziennej niezbędne są szczególnie w pracy z osadzonymi niebezpiecznymi. Władysław — wychowawca skazanych niebezpiecznych — podkreśla konieczność ustawicznej edukacji.

W tej pracy nie można usiąść na laurach. My pracujemy z ludźmi, którzy pod względem psychologicznym są bardzo różni. Zrozumienie motywów działania, a przede wszystkim przyczyn ich zachowania, jest kluczowe w sporządzeniu dobrze dopasowanego programu oddziaływania. Do tego potrzebna jest nam wiedza, dlatego ciągle zaczynamy jakieś studia podyplomowe albo kursy i szkolenia. (Władysław)

Warunkiem kompetentnego planowania i wdrażania adekwatnych zabiegów korekcyjnych — zdaniem Władysława — jest ustawiczne kształcenie. Stagnacja dydaktyczna komplikuje konkretyzowanie uregulowań teoretycznych, zaburzając jednocześnie przedsięwzięcia naprawcze. Ambicje edukacyjne funkcjonariuszy dostrzegane są również przez skazanych niebezpiecznych.

(...) od razu widać, z kim się ma do czynienia. (...) Po niektórych od razu widać, że są wykształceni. Sposób, w jaki mówią i tłumaczą, od razu pokazuje, że są po studiach. (Sebastian)

Profesjonalizm i kompetencja funkcjonariuszy zauważalna jest przez skazanych niebezpiecznych podczas nawiązywanych interakcji. Te przymioty personelu penitencjarnego dodatkowo wpływają na stosunek osób inkarcerowanych wobec aktywności korekcyjnej. Ponadto wyszczególnione atrybuty osobowe znacząco wzmacniają nawiązywaną więź wychowawczą.

Rygorystyczność i surowość organizacyjna oddziałów dla skazanych niebezpiecznych nie przekreśla perspektyw i możliwości korekcyjnych. Przeprowadzone badania potwierdzają występowanie czynników, które odpowiednio rozwijane i modernizowane mogą realnie wpływać na powodzenie działalności penitencjarnej.

Refleksje końcowe

Elementem rodzimej przestrzeni penitencjarnej jest społeczność osób szczególnie zdemoralizowanych i bezwzględnych — skazanych niebezpiecznych. Wskazana populacja jest niebywale zróżnicowana pod wieloma aspektami. Sformalizowane systemy instytucjonalne cechują się występowaniem pewnych utrudnień i możliwości w zakresie implementowania koniecznych rozwiązań oraz przedsięwzięć.

Specyficzna przestrzeń penitencjarna, w której karę pozbawienia wolności odbywają skazani niebezpieczni, generuje mnogie bariery korekcyjne. Zrealizowane badania umożliwiły kategoryzację dominujących przeszkód resocjalizacyjnych

o charakterze podmiotowym, kadrowym oraz instytucjonalnym. Bariery podmiotowe bezpośrednio wynikają z konstrukcji osobowościowej osadzonych niebezpiecznych. Problematyczne i wymagające staje się niwelowanie tego rodzaju przeszkód w procesie korekcyjnym, które modyfikowane mogą być głównie we współpracy z osadzonym. Pozostałe kategorie inhibitorów — kadrowe i instytucjonalne — wynikają z założeń organizacyjnych jednostek penitencjarnych. Wskazane grupy utrudnień zredukowane powinny być poprzez stosowną restrukturyzację systemową.

Istnieją również możliwości i perspektywy naprawcze osadzonych niebezpiecznych. Eksploracja empiryczna potwierdza występowanie pożądanej motywacji bipolarnych podmiotów wykonywania kary pozbawienia wolności — osadzonych oraz funkcjonariuszy Służby Więziennej. Analiza uzyskanych informacji potwierdza początkową apatyczność osadzonych w zakresie podejmowania właściwej aktywności naprawczej. Okres pobytu w warunkach spotęgowanej izolacji przyczynia się jednak do swoistej reorientacji motywacyjnej. Część skazanych niebezpiecznych finalnie angażuje się w projektowane oddziaływania wychowawcze. Niezmiernie istotna jest jednocześnie motywacja personelu. Wybrani funkcjonariusze motywowani etycznymi i racjonalnymi pobudkami rzetelnie i sumiennie wykonują swoje obowiązki.

Zaprezentowane w ramach niniejszej publikacji poglądy stanowią prezentację wyników badań, dotyczących niekompletnie poznanego wycinka rzeczywistości penitencjarnej. Intencją zgłębnionych problemów było dążenie do przeniknięcia tego świata i próba zrozumienia zależności regulujących jego istnienie. Podejmowanie tego rodzaju trudu poznawczego, a następnie konstruktywnych polemik, warunkować mogą zwiększenie poziomu wielopłaszczyznowo postrzeganego bezpieczeństwa społecznego.

Bibliografia

- Ambrozik W., *Totalny, stygmatyzujący i wykluczający charakter oddziaływań resocjalizacyjnych*, „Resocjalizacja Polska” 2013, nr 5.
- Aronson E., *Człowiek jako istota społeczna*, Warszawa 2009.
- Bałandynowicz A., *Filozofia probacji. Podstawy aksjologiczne systemu sprawiedliwego karania*, w: T. Bulenda, R. Musidłowski (red.), *System penitencjarny i postpenitencjarny w Polsce*, Warszawa 2003.
- Bulenda T., *Charakterystyka populacji więziennej*, w: T. Bulenda, R. Musidłowski (red.), *System penitencjarny i postpenitencjarny w Polsce*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2003.
- Bulenda T., Musidłowski R., *O więźniach niebezpiecznych w kontekście ochrony praw człowieka*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2008, nr 60.
- Gajdus D., Gronowska B., *Europejskie Standardy Traktowania Więźniów*, Toruń 1998.
- Januszkiewicz E., *Warunki odbywania kary pozbawienia wolności przez więźniów niebezpiecznych*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2014, nr 84.
- Kozaczuk F., *Dylematy resocjalizacji więźniów niebezpiecznych*, w: F. Kozaczuk (red.), *Optymalizacja oddziaływań resocjalizacyjnych w Polsce i w niektórych krajach europejskich*, Rzeszów 2006.

Machel H., *Psychospołeczne uwarunkowania pracy resocjalizacyjnej personelu więziennego*, Gdańsk 2001.

Machel H., *Więzienie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*, Gdańsk 2003.

Postulski K., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, wyd. 3, Warszawa 2016.

Przybyliński S., *Więźniowie niebezpieczni — ukryty świat penitencjarny*, Kraków 2012.

Akty normatywne

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 17 października 2016 r. w sprawie ochrony jednostek organizacyjnych Służby Więziennej.

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy (Dz. U. 1997 Nr 90, poz. 557 z późn. zm.).

Zarządzenie Dyrektora Generalnego SW z dnia 13 sierpnia 2010 r. w sprawie ustalenia metod i form działalności w zakresie ochrony jednostek organizacyjnych Służby Więziennej.

Źródła internetowe

Projekt Rekomendacji Komitetu Ministrów Rady Europy z dnia 28 marca 2013 r. dotyczącej więźniów niebezpiecznych — http://www.coe.int/t/gdhl/standardsetting/cdpc/bureau%20documents/Prelim_draft_Rec%20on%DO_consolidated%20version_2013_03_28.pdf [dostęp: 16.09.2020].

Mateusz Lewandowski

Wyższa Szkoła Kryminologii i Penitencjarystyki w Warszawie

Postawy patriotyczne osób skazanych na karę pozbawienia wolności w kontekście implementacji programów penitencjarnych o treściach patriotycznych

Streszczenie: Celem przeprowadzonych badań było oszacowanie ewentualnych deficytów społecznych w obszarze wychowania patriotycznego u osób skazanych na karę pozbawienia wolności poprzez diagnozę skali ich poparcia dla postaw o charakterze patriotycznym. Przeprowadzenie tego typu badań uzasadnia występująca w ostatnich latach rosnąca tendencja do oddziaływania na osadzonych, stosując programy kształtujące postawy obywatelskie i patriotyczne, przy braku rozstrzygnięcia naukowego co do istnienia takiej potrzeby. Rozwiązaniu problemu badań posłużyły badania sondażowe, których wyniki zostały zaprezentowane w niniejszym artykule. Na ich podstawie autor argumentuje, iż deklarowane poparcie dla postaw o charakterze patriotycznym jest silne u respondentów, co pozornie mogłoby świadczyć o braku konieczności prowadzenia w jednostkach penitencjarnych programów resocjalizacyjnych dotyczących tego obszaru. Jednakże specyficzny sposób rozumienia kwestii związanych z patriotyzmem (patriotyzm ślepy) przez skazanych przemawia za istnieniem takiej potrzeby. Programy resocjalizacyjne powinny dotyczyć przede wszystkim kwestii pomocy w zrozumieniu osobom skazanym swoistości patriotyzmu.

Słowa kluczowe: resocjalizacja penitencjarna, patriotyzm, Służba Więzienna, jednostka penitencjarna, osadzony.

Patriotic attitudes of prisoners in the context of the implementation of penitentiary programs with patriotic content

Abstract: The aim of the research was to estimate possible social deficits in the field of patriotic education among prisoners by diagnosing their scale of support for patriotic attitudes. The reason for conducting such research may be the fact that the trend towards influencing prisoners through programmes

which shape civic and patriotic attitudes has been growing in recent years; however, there is no scientific decision as to the necessity of conducting such programmes. The research problem was solved by survey research, the results of which are presented in this article. On the basis of the results, the author argues that the declared support for patriotic attitudes is strong among the respondents, which could seemingly indicate that there is no need to run social rehabilitation programmes related to patriotism in penitentiary units. Nevertheless, a characteristic way in which persons sentenced to imprisonment understand issues related to patriotism (blind patriotism) suggests that such programmes may be necessary. Rehabilitation programs should focus on helping convicted persons to understand the uniqueness of patriotism.

Keywords: social rehabilitation in prisons, patriotism, Prison Service, penitentiary unit, convicted.

Wprowadzenie

Służba Więzienna jest umundurowaną i uzbrojoną formacją apolityczną, podległą Ministrowi Sprawiedliwości, posiadającą własną strukturę organizacyjną¹. Stanowi element systemu bezpieczeństwa państwa², który jednak nie jest przeznaczony do bezpośredniej walki zbrojnej, lecz do wspomagania działań sił zbrojnych i zapewnienia bezpieczeństwa wewnętrznego państwa³. Wśród jej wielu zadań, które mogą stanowić przedmiot odrębnych publikacji naukowych⁴, wymienia się m.in. prowadzenie oddziaływań penitencjarnych i resocjalizacyjnych wobec osób skazanych na karę pozbawienia wolności, przede wszystkim przez organizowanie pracy sprzyjającej zdobywaniu kwalifikacji zawodowych, nauczania, zajęć kulturalno-oświatowych, zajęć z zakresu kultury fizycznej i sportu oraz specjalistycznych oddziaływań terapeutycznych⁵. Powinno to być realizowane w sposób gwarantujący poprawę zachowania skazanego, w stopniu umożliwiającym jego funkcjonowanie, w sposób społecznie akceptowany po opuszczeniu zakładu karnego. Dokonuje się tego, prowadząc oddziaływania penitencjarne i resocjalizacyjne w sposób pozwalający zniwelować deficyty w zachowaniu osób pozbawionych wolności, które determinowały ich konflikty z prawem.

¹ Art. 1. Ustawa z dnia 10 kwietnia 2010 r. o Służbie Więziennej (Dz. U. 2020, poz. 848).

² B. Zdrodowski, J. Kaczmarek, W. Łepkowski, *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2008, s. 137.

³ A. Misiuk, M. Kalaman, *Kierunki zmian organizacyjno-technicznych w Służbie Więziennej*, Warszawa 2016, s. 13–14.

⁴ Zob.: M. Lewandowski, *Zadania Służby Więziennej na rzecz bezpieczeństwa państwa — kierunki zmian*, „Wiedza Obronna” 2019, nr 1–2 (s. 266–267).

⁵ Art. 2 ust. 2, Ustawa z dnia 10 kwietnia 2010 r. o Służbie Więziennej (Dz. U. 2020, poz. 848).

Resocjalizacja penitencjarna⁶ jest zatem procesem bardzo ważnym dla społeczeństwa, gdyż nie tylko pozwala na utrzymanie równowagi pomiędzy osobami nieprzystosowanymi a resztą społeczeństwa, ale także uniemożliwia całkowitą destrukcję istoty ludzkiej, jaką może wywołać długotrwały pobyt w instytucji totalnej⁷. Stanowi pewną nadzieję, że system wymiaru sprawiedliwości nie będzie tylko surowym narzędziem wymierzonym w społecznie nieprzystosowane jednostki, lecz również będzie budować w tych jednostkach odpowiednią skalę wartości i norm. Zgodnie z obowiązującymi przepisami prawa w zakładach karnych prowadzi się⁸: 1) programy resocjalizacyjne w zakresie: przeciwdziałania agresji i przemocy; przeciwdziałania uzależnieniom oraz nadużywaniu alkoholu lub używaniu narkotyków; przeciwdziałania prokryminalnym postawom; aktywizacji zawodowej i promocji zatrudnienia; kształtowania umiejętności społecznych i poznawczych; integracji rodzin; zapobiegania negatywnym skutkom izolacji, zwłaszcza wobec skazanych odbywających długoterminowe kary pozbawienia wolności; 2) zajęcia kulturalno-oświatowe, w tym kształtujące postawy obywatelskie i patriotyczne oraz zajęcia z zakresu wychowania fizycznego i sportu. W kontekście punktu drugiego uznano za stosowne zdiagnozowanie poczucia patriotyzmu w świadomości osób skazanych na karę pozbawienia wolności.

Patriotyzm nie jest pojęciem nowym, najstarszych źródeł kultury patriotycznej należy szukać w starożytnej Grecji (przemowy nad grobami bohaterów poległych w bitwach za ojczyznę)⁹ i w późnorepublikańskim Rzymie. Prawozorem cnót patriotycznych była bowiem grecka *arete* i rzymska *virtus*. Oracje i dialogi napisane przez Marcusa Tulliusa Cicerona (106–43 p.n.e) stworzyły podstawy europejskiej myśli patriotycznej. Istotą tej myśli było pojęcie ojczyzny (*patria*) definiujące obiekt uczuć i działań patriotycznych¹⁰. Jego znaczenie pojęciowe

⁶ Termin *resocjalizacja penitencjarna* oznacza „ogół działań zamierzonych i zaprogramowanych przez personel pedagogiczno-psychologiczny adresowanych do przestępców odbywających karę pozbawienia wolności w zakładach karnych. Jej celem jest uzyskanie takich zmian w obszarze osobowości tych osób, które uchronią je od powrotu do zachowań przestępczych po odbyciu kary i umożliwią poprawne funkcjonowanie społeczne”. Cyt. za: B. Hołyst, *Kryminologia*, Warszawa 2007, s. 1138.

⁷ Termin *instytucja totalna* oznacza „organizację społeczną, która stwarza dla osób z nią związanych rodzaj odrębnego świata, rządzącego się własnymi prawami i odseparowanego od reszty społeczeństwa mniej lub bardziej szczelnymi barierami”; cyt. za: E. Goffman, *Charakterystyka instytucji totalnych*, w: W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki (red.), *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, Warszawa 1975, s. 150.

⁸ Zarządzenie nr 19/16 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 14 kwietnia 2016 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych oraz oddziałów penitencjarnych.

⁹ Tukidydes, *Wojna peloponeska*, tłum. K. Kumaniecki, Warszawa 2003, s. 104–105.

¹⁰ A.W. Jabłoński, *Nacjonalizm, patriotyzm i kosmopolityzm — ujęcie teoretyczne i historyczne*, w: D. Drałus, M. Wichłacz (red.), *Nowoczesne formy patriotyzmu i nacjonalizmu*

w ciągu wieków uległo zmianie, poszerzyło się. Nie straciło jednak na ważności. Gary Johnson uważa, że „obecność patriotyzmu jest nie mniej widoczna dzisiaj niż za czasów Peryklesa w starożytnych Atenach”¹¹. Współcześnie jednoznaczne zdefiniowanie tego pojęcia jest niezwykle trudne ze względu na jego wielowymiarowy charakter, wymagający interdyscyplinarnych studiów¹². Po pierwsze, jest to fenomen psychologiczny mający poznawcze, afektywne i behawioralne składowe. Po drugie, patriotyzm jest fenomenem społecznym. Choć jego nośnikami są jednostki, rozwija się w grupach, przydając sensu ich trwaniu. Po trzecie, patriotyzm pojawia się niezwykle często jako element ideologii politycznej¹³. Daniel Bar-Tal¹⁴ i Ervin Staub¹⁵ uważają, że jest to zjawisko będące pochodną pozytywnego wartościowania i afektu, do którego nieodłącznych składników należą poczucie przynależności, miłość, lojalność, duma i troska o grupę i kraj. Podobnego zdania jest Stephen Nathanson¹⁶, który dodaje do katalogu cech dystynktywnych troskę o dobrobyt kraju/państwa/narodu i gotowość do poświęceń dla jego dobra¹⁷.

Badania nad patriotyzmem wśród osób skazanych na karę pozbawienia wolności były prowadzone w kontekście koncepcji patriotyzmu ślepego i konstruktywnego opracowanej przez Roberta T. Schatza, Ervina Stauba i Howarda Levine’a¹⁸, która zostanie omówiona w dalszej części artykułu.

Metodologia badań

Celem przeprowadzonych badań było oszacowanie ewentualnych deficytów społecznych w obszarze wychowania patriotycznego u osób skazanych na karę pozbawienia wolności przez diagnozę ich skali poparcia dla postaw o charakterze patriotycznym. Podjęto się realizacji niniejszych badań, ponieważ w jednostkach penitencjarnych wzrasta liczba programów resocjalizacyjnych, które mają na celu budowanie i wzmacnianie postaw obywatelskich i patriotycznych wśród

w kontekście przemian współczesnych systemów społeczno-politycznych, Wrocław 2014, s. 32.

¹¹ G.R. Johnson, *The evolutionary roots of patriotism*, w: D. Bar-Tal, E. Staub (red.), *Patriotism: In the lives of individuals and nations*, Chicago 1996, s. 85.

¹² D. Bar-Tal, *Patriotism as fundamental beliefs of group members*, „Politics and Individual” 1999, nr 3, s. 45–62; H. Kelman, *Nationalism, patriotism and national identity: Social-psychological dimensions*, w: D. Bar-Tal, E. Staub (red.), op. cit., s. 165–189; S. Nathanson, *In defense of “moderate patriotism”*, „Ethics” nr 99, s. 535–552.

¹³ P. Radkiewicz, *Patriotyzm, etnocentryzm, nacjonalizm. Perspektywa makropsychologiczna*, Warszawa 2019, s. 11.

¹⁴ D. Bar-Tal, *Patriotism as fundamental...*, s. 45–62.

¹⁵ E. Staub, *Blind versus constructive patriotism. Moving from embeddedness in the group to critical loyalty and action*, w: D. Bar-Tal, E. Staub (red.), op. cit., s. 213–228.

¹⁶ S. Nathanson, op. cit., s. 535–552.

¹⁷ P. Radkiewicz, op. cit., s. 10.

¹⁸ Zob.: R.T. Schatz, E. Staub, H. Lavine, *On the varieties of national attachment: Blind versus constructive patriotism*, „Political Psychology” nr 20, s. 151–174.

osadzonych, przy jednoczesnym braku badań naukowych, dotyczących występowania u nich takich niedoborów społecznych oraz ewentualnych ich rozmiarów. Należy bowiem pamiętać, że zgodnie z obowiązującymi uregulowaniami prawnymi w prowadzonych wobec osadzonych oddziaływaniach penitencjarnych i terapeutycznych uwzględnia się w szczególności wymagające korekcji deficyty, które stanowiły przyczyny popełnianych przestępstw¹⁹. Prawdopodobnie takie deficyty oraz potrzeby występują, i zakłada się istnienie potrzeby wykorzystywania programów o charakterze patriotycznym w procesie resocjalizacji osób skazanych na karę pozbawienia wolności, w zakresie zależnym od stopnia ich demoralizacji. Brak badań nad tym zagadnieniem skłania jednak do refleksji oraz podjęcia tego zagadnienia w sposób naukowy i rozwiązania problemu badawczego, który brzmi: jakie postawy patriotyczne cechują osoby pozbawione wolności? Aby odpowiedzieć na to pytanie, konieczne było rozstrzygnięcie, czy deficyty związane z wychowaniem w duchu patriotyzmu występują w zachowaniu osób skazanych na karę pozbawienia wolności. Do osiągnięcia celu badań zastosowano metodę sondażu diagnostycznego, a w ramach tej metody technikę badań ankietowych. Próbę badawczą stanowiły osoby pozbawione wolności, przebywające w Oddziale Zewnętrznym w Płońsku Zakładu Karnego w Płocku. Są oni reprezentatywni dla całej społeczności więziennej ze względu na zróżnicowanie pod względem dwóch kryteriów. Badani reprezentują podgrupy klasyfikacyjne P-2, R-1, R-2 oraz są zróżnicowani pod względem deklarowanej przynależności do podkultury więziennej. W okresie przeprowadzenia badań ankietowych, tj. w listopadzie 2018 r. w jednostce penitencjarnej przebywało 155 osadzonych, jednakże tylko 82 zadeklarowało chęć wzięcia udziału w badaniach. Dokonano doboru celowego. Zdecydowano się na takie rozwiązanie z uwagi na niewielką populację.

Wyniki i wnioski z przeprowadzonych badań

1. Deklarowane poparcie dla postaw o charakterze patriotycznym

Wyniki przeprowadzonych badań wskazują na to, iż zdecydowana większość osób skazanych na karę pozbawienia wolności (79%) czuje się patriotami, w tym prawie połowa z nich (46% ogółu) deklaruje to w sposób zdecydowany. Pozostali ankietowani nie potrafią jednoznacznie odpowiedzieć na to pytanie (11%) lub nie określają się tym mianem (10%).

Deklaracje patriotyzmu niemal powszechnie notuje się wśród skazanych deklarujących przynależność do podkultury więziennej (93%) oraz osób pierwszy raz odbywających karę pozbawienia wolności (94%). Z kolei za patriotów

¹⁹ § 3.1, Zarządzenie nr 19/16 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 14 kwietnia 2016 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych oraz oddziałów penitencjarnych.

najczęściej nie uważają się skazani recydywiści odbywający karę pozbawienia wolności w warunkach zakładu karnego typu półotwartego (18%).

Przypuszcza się, że występuje zależność pomiędzy wiekiem badanych a ich poczuciem patriotyzmu. Poparcie dla postaw o charakterze patriotycznym wśród osób inkarcerowanych spada wraz z wiekiem. Za patriotów uważa się aż 92% osób poniżej 30. r.ż., a w każdej kolejnej grupie wiekowej wartości te maleją, aż do poziomu 69% wśród osób powyżej 50. r.ż. Może to wyjaśniać bardzo wysokie deklarowane poparcie dla postaw o charakterze patriotycznym wśród osób po raz pierwszy odbywających karę pozbawienia wolności oraz należących do podkultury więziennej, są to zazwyczaj ludzie młodzi. Jeżeli chodzi natomiast o skazanych recydywistów penitencjarnych odbywających karę pozbawienia wolności w warunkach zakładu karnego typu półotwartego, to są nimi w większości osoby starsze, które wielokrotnie wracają do zakładów karnych w związku z popełnianiem występów.

2. Odczuwanie dumy i wstydu z powodu bycia Polakiem

Dla większości ankietowanych (69%) przynależność narodowa jest powodem do dumy. Ponad jedna trzecia (35%) twierdzi, że dumę z bycia Polakiem odczuwa bardzo często, a zbliżony odsetek osób (34%) — dość często. Co szósty respondent (16%) przyznaje, że utożsamianie się z narodem polskim raczej rzadko napawa go dumą (13%) lub praktycznie nigdy się to nie zdarza (3%).

Deklaracje odczuwania dumy z bycia Polakiem są bardziej powszechne wśród skazanych identyfikujących się z podkulturą więzienną (80%), niż wśród osadzonych nie identyfikujących się z nią (68%). Najmniej respondentów odczuwających dumę z tego powodu jest wśród recydywistów odbywających karę pozbawienia wolności w warunkach zakładu karnego typu półotwartego (58%).

Ponad trzy piąte ankietowanych (64%) deklaruje, że praktycznie nigdy nie wstydzi się swojej narodowości (40%) lub że sytuacje takie zdarzają się raczej rzadko (24%). Co piąty badany (20%) przyznaje, że często wstydzi się tego, że jest Polakiem. Częściej niż inni poczucie wstydu z powodu przynależności do narodu polskiego deklarują osoby identyfikujące się z podkulturą więzienną (27%) oraz recydywiści penitencjarni (22%).

Rozpatrując łącznie uczucia dumy i wstydu, okazuje się, że większość respondentów (65%) przyznaje, iż często bądź bardzo często odczuwa dumę z bycia Polakiem, jednocześnie nigdy lub prawie nigdy nie odczuwając z tego powodu wstydu. Co piąty badany (22%) wykazuje obojętność wobec swojej tożsamości narodowej, twierdząc że nie jest ona dla niego źródłem ani dumy, ani wstydu. Relatywnie niewiele osób (9%) przyznaje, że bycie Polakiem jest dla nich źródłem zarówno dumy, jak i wstydu, a o połowę mniejszą grupę (4%) stanowią ci, którzy twierdzą, że często wstydzą się swojej narodowości, jednocześnie nigdy lub prawie nigdy nie odczuwają z tego powodu dumy.

Prawdopodobnie występuje zależność pomiędzy wielkością miejscowości zamieszkania a deklarowanym poczuciem dumy oraz wstydu z powodu bycia

Polakiem. Wraz ze wzrostem liczby mieszkańców miejscowości, w której mieszkał przed osadzeniem badany, rośnie jego łącznie rozpatrywane poczucie dumy oraz wstydu z powodu bycia Polakiem. W przypadku osób inkarcerowanych, pochodzących z miejscowości poniżej 1 tys. mieszkańców, 58% deklaruje odczuwanie dumy z bycia Polakiem, jednocześnie nigdy lub prawie nigdy nie odczuwając z tego powodu wstydu. W każdej kolejnej grupie wydzielonej ze względu na kryterium wielkości miejscowości zamieszkania wartości procentowe wzrastają, aż do poziomu 70% w miejscowościach powyżej 100 tys. mieszkańców. Być może wynika to z bogatszej oferty wydarzeń o charakterze państwowym oraz patriotycznym w środowisku wielkomiejskim, które mogą wpływać na budowanie poczucia dumy narodowej.

3. Sposób rozumienia pojęcia patriotyzmu

W toku prowadzonych badań podjęto próbę wyjaśnienia sposobu rozumienia pojęcia patriotyzmu przez osoby skazane na karę pozbawienia wolności. Wykorzystano w tym celu listę dziesięciu stwierdzeń, do których respondenci mieli się ustosunkować i określić, w jakim stopniu odpowiadają one ich pojmowaniu tego pojęcia. Wyniki przeprowadzonych badań wskazują na to, że zdaniem osób skazanych na karę pozbawienia wolności najistotniejszymi elementami postawy patriotycznej są: okazywanie szacunku symbolom narodowym (91% tak sądzi, w tym 72% zdecydowanie), znajomość historii Polski (odpowiednio: 89% i 56%) oraz pielęgnowanie tradycji narodowych (88% i 66%). Większość spośród nich zgodziła się także z tym, iż patriotyzm to gotowość do walki za ojczyznę (75% tak sądzi, w tym 51% zdecydowanie), gotowość do odbycia służby wojskowej lub przeszkolenia wojskowego (odpowiednio: 75% i 41%), podejmowanie działań na rzecz swojej społeczności lokalnej (70% i 30%). Relatywnie najmniej respondentów, choć nadal większość uważa, że patriotyzm polega między innymi na dbałości o chrześcijańskie wychowanie potomstwa (66% tak sądzi, w tym 38% zdecydowanie), braniu udziału w wyborach (odpowiednio 66% i 34%), poszanowaniu i przestrzeganiu prawa (59% i 30%) oraz płaceniu podatków (59% i 22%). Wyniki badań wskazują na to, że osoby nieuwzględniające się za patriotów częściej niż zadeklarowani patrioci kwestionują twierdzenia będące przejawami postawy patriotycznej. Szczególnie uwidacznia się to w odniesieniu do płacenia podatków oraz poszanowania i przestrzegania prawa (różnica w obu przypadkach wynosi 40 punktów procentowych).

Prawdopodobnie osoby skazane na karę pozbawienia wolności mają tendencję do reprezentowania patriotyzmu ślepego, czyli niezachowującego krytycyzmu myślenia i niewykazującego wychodzących poza samo przywiązanie i potrzebę przynależności potrzeb poszerzania pozytywnej tożsamości grupy o szereg demokratycznych wartości²⁰. Mogą o tym świadczyć m.in. wskazane powyżej stwierdzenia, którym udzielano najwyższego poparcia, a także te postawy,

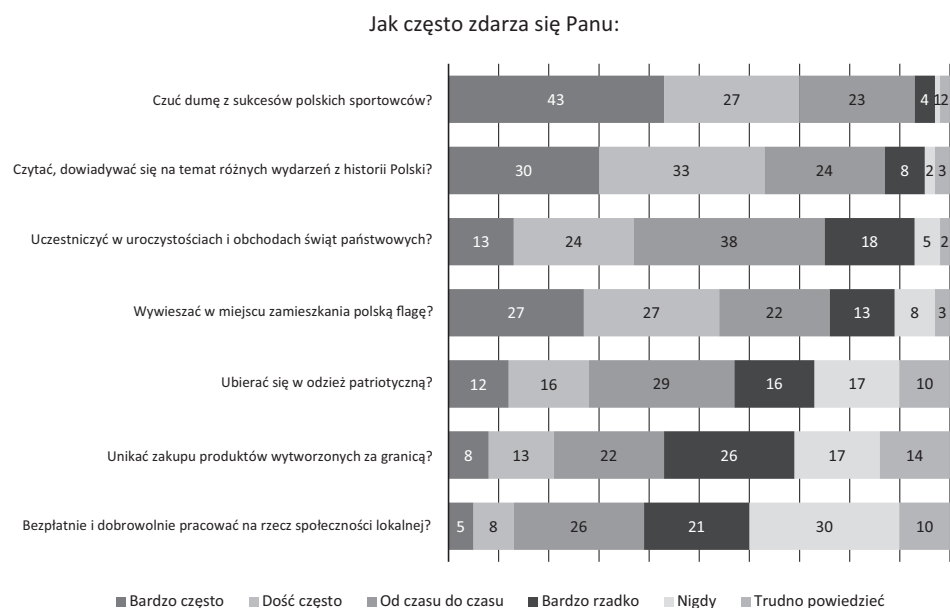
²⁰ P. Radkiewicz, op. cit., s. 121.

których osadzeni nie utożsamiają z patriotyzmem. Co piąty (19%) ankietowany nie uważa bowiem płacenia podatków czy poszanowania i przestrzegania prawa za przejawy patriotyzmu.

4. Aktywności mogące świadczyć o patriotyzmie

Osobom badanym zaprezentowano również listę aktywności, które mogą stanowić przejawy patriotyzmu, prosząc, aby stwierdzili, jak często bywają one ich udziałem. Niemal wszyscy ankietowani deklarują poczucie dumy z sukcesów polskich sportowców (97%), w tym siedmiu na dziesięciu (70%) bardzo często (43%) lub dość często (27%). Zdecydowanej większości z nich zdarzyło się także czytać i dowiadywać się na temat różnych wydarzeń z historii Polski (95%), w tym dwóm trzecim (63%) bardzo często (30%) lub dość często (33%). Niemal równie często deklarują, iż co najmniej raz w życiu uczestniczyli w uroczystościach i obchodach świąt państwowych (93%), w tym ponad jednej trzeciej (37%) bardzo często (13%) lub dość często (24%). Dziewięciu na dziesięciu ankietowanym (89%) zdarzyło się wywieszać w miejscu zamieszkania polską flagę, w tym ponad połowie (54%) bardzo często (27%) lub dość często (27%). Trzy czwarte ankietowanych deklaruje noszenie odzieży patriotycznej (73%), w tym prawie jedna trzecia (28%) bardzo często (12%) lub dość często (16%). Do unikania zakupu produktów wytworzonych za granicą przyznaje się 69% respondentów, przy czym w miarę regularną aktywność w tym zakresie wykazuje co piąty

Wykres 1. Aktywności wpływające na poczucie patriotyzmu wśród osadzonych

Źródło: opracowanie własne.

(21%). Najmniej skazanych twierdzi, że zdarzyło się bezpłatnie i dobrowolnie pracować na rzecz społeczności lokalnej (60%) w tym 5% bardzo często i 8% dość często.

Podsumowanie

Wyniki przeprowadzonych badań wskazują na to, że aż cztery piąte (79%) respondentów uważa się za patriotów. Prawie trzy czwarte spośród nich (69%) odczuwa dumę z bycia Polakiem, co piąty (20%) się tego wstydzi, a co dziesiąty (9%) odczuwa jednocześnie dumę i wstyd z tego faktu. Szczególnie interesujące pod tym względem są wyniki dotyczące skazanych deklarujących przynależność do podkultury więziennej, ponieważ są one zdecydowanie bardziej bezkompromisowe. Czterech na pięciu (80%) spośród nich czuje dumę z bycia Polakiem, a co czwarty (27%) wstydzi się tego faktu. Uwidacznia to istnienie pewnego fenomenu społecznego, mianowicie osoby, które są pozbawione wolności w związku z nieprzestrzeganiem przepisów powszechnie obowiązującego prawa, deklarują wysokie poczucie patriotyzmu. Należy się zatem zastanowić, czy jest to związane z błędnym rozumieniem patriotyzmu przez te osoby, czy może jest to sposób ich autoprezentacji. Wyniki przeprowadzonych badań wskazują raczej na złe rozumienie tego pojęcia przez respondentów. Osoby pozbawione wolności prawdopodobnie, o czym już wspomniano, mają tendencję do reprezentowania patriotyzmu ślepego.

Przeprowadzone badania dostarczają argumentów za tym, że występują obszary deficytowe, jeżeli chodzi o odsetek osób, którym postawy patriotyczne są obce, ale przede wszystkim, jeżeli chodzi o sposób rozumienia patriotyzmu przez osoby skazane na karę pozbawienia wolności. Wskazane jest prowadzenie programów resocjalizacyjnych pomagających osadzonym w lepszym poznaniu tego pojęcia oraz kształtujących u tych osób patriotyzm konstruktywny, zakładający pewien poznawczy dystans, który pozwala uniknąć nadmiernej idealizacji i daje możliwość krytycznego osądu oraz w większym stopniu uwzględnia demokratyczne wartości.

Warto wziąć pod uwagę również to, że prowadzone zarówno w Polsce, jak i za granicą badania mające na celu zbadanie efektywności programów resocjalizacyjnych, terapeutycznych i leczniczych realizowanych w zakładach karnych i aresztach śledczych nie dają jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, które spośród nich są najskuteczniejsze. W związku z tym wydaje się, że resocjalizację osób pozbawionych wolności należałoby prowadzić wielopłaszczyznowo, w tym również w wymiarze patriotycznym.

Bibliografia

- Bar-Tal D., *Patriotism as fundamental beliefs of group members*, w: „Politics and the Individual” 1993, nr 2 (3), s. 45–62.
- Goffman E., *Charakterystyka instytucji totalnych*, w: W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki (red.), *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, Warszawa 1975.
- Hołyst B., *Kryminologia*, Warszawa 2007.
- Jabłoński A.W., *Nacjonalizm, patriotyzm i kosmopolityzm — ujęcie teoretyczne i historyczne*, w: D. Drałus, M. Wichłacz (red.), *Nowoczesne formy patriotyzmu i nacjonalizmu w kontekście przemian współczesnych systemów społeczno-politycznych*, Wrocław 2014.
- Johnson G.H., *The evolutionary roots of patriotism*, w: D. Bar-Tal, E. Staub (red.), *Patriotism: In the lives of individuals and nations*, Nelson Hall Publishers, Chicago 1997.
- Kelman H., *Nationalism, patriotism and national identity: Social-psychological dimensions*, w: D. Bar-Tal, Staub E. (red.), *Patriotism: In the lives of individuals and nations*, Nelson Hall Publishers, Chicago 1997.
- Lewandowski M., *Zadania Służby Więziennej na rzecz bezpieczeństwa państwa — kierunki zmian*, „Wiedza Obronna” 2019, nr 1–2 (266–267).
- Misiuk A., Kalaman M., *Kierunki zmian organizacyjno-technicznych w Służbie Więziennej*, Warszawa 2016.
- Nathanson S., *In defense of „moderate patriotism”*, „Ethics” 1989, nr 3 (99).
- Radkiewicz P., *Patriotyzm, etnocentryzm, nacjonalizm. Perspektywa makropsychologiczna*, Warszawa 2019.
- Schatz R.T., Staub E., Lavine H., *On the varieties of national attachment: Blind versus constructive patriotism*, „Political Psychology” 1999, nr 1 (20).
- Staub E., *Blind versus constructive patriotism. Moving from embeddedness in the group to critical loyalty and action*, w: D. Bar-Tal, E. Staub (ed.), *Patriotism: In the lives of individuals and nations*, Nelson Hall Publishers, Chicago 1997.
- Tukidydes, *Wojna peloponeska*, tłum. K. Kumaniecki, Warszawa 2003.
- Ustawa z dnia 9 kwietnia 2010 r. o Służbie Więziennej (Dz. U. 2010 Nr 79, poz. 523).
- Zarządzenie nr 19/16 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 14 kwietnia 2016 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych oraz oddziałów penitencjarnych.
- Zdrodowski B., Kaczmarek J., Łepkowski W., *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2008.

Hubert Skrzyński

Centrum Kształcenia Ustawicznego przy Zakładzie Karnym w Płocku

Wsparcie działań penitencyjnych przez organizacje pozarządowe

Streszczenie: Niniejszy artykuł przybliży czytelnikowi problematykę instytucji pozarządowych w kontekście ich wsparcia dla działań penitencyjnych. Opisano w nim najczęstsze formy działania organizacji nienastawionych na zysk. Poruszono zagadnienie zaangażowania się w działania penitencjarne tychże instytucji. Zaprezentowano przykładowe organizacje z trzeciego sektora działające na rzecz wsparcia systemów penitencyjnych w Polsce i za granicą. Przedstawiono, w jaki sposób NGO współpracują z jednostkami penitencyjnymi oraz jak działają na rzecz skazanych. Dzięki zaprezentowaniu kilku przykładów dobrych praktyk, pragnę ukazać, że takie działania mają bardzo pozytywny wpływ na wszystkie zaangażowane strony. Jednocześnie chciałbym zainteresować i zainspirować czytelnika do podobnych starań w celu wsparcia działań penitencyjnych w Polsce. W artykule przybliżona została także instytucja EPEA — Europejskie Stowarzyszenie na Rzecz Edukacji Więziennej.

Słowa kluczowe: trzeci sektor, system penitencjarny, stowarzyszenie, fundacja, EPEA

Support for penitentiary activities by non-governmental organizations

Abstract: The article brings closer to the reader the topic of what non-governmental organizations are and what they do. It has been described what the most common forms of actions of non-profit institutions are. There have been presented some examples of third sector organizations working for the sake of supporting penitentiary systems in Poland and abroad. It has been shown how NGOs cooperate with penal units and how they work in favour of prisoners. Thanks to presenting some examples of good practices, the author would like to demonstrate that these actions have a very positive influence on all involved parties. At the same time, the author would like to catch the reader's interest and to inspire

the reader to undertake similar actions in order to support penitentiary activities in Poland. The article also brings closer an NGO called the EPEA — European Prison Education Association.

Keywords: third sector, penitentiary system, association, foundation, EPEA

Więzienie może deprawować ludzi, rozbudzając najgorsze skłonności ludzkiej natury. Więzienia w większym stopniu rodzą przemoc i przestępczość, niż przyczyniają się do konstruktywnej resocjalizacji. Wynoszące ponad 60% wskaźniki recydywy wskazują, że więzienia stały się drzwiami obrotowymi dla osób skazanych za przestępstwa kryminalne¹

Philip G. Zimbardo

Wstęp

Cytat ten został wybrany nieprzypadkowo. Jego znaczenie jest dość drastyczne, lecz niestety ogół społeczeństwa, nie tylko w naszym kraju (i chodzi zarówno o osoby, które są pracownikami systemów penitencjarnych, jak i cywili, którzy z więzieniami i więźniami nie mają wiele wspólnego), ma taki obraz więzennictwa. Bardzo często słyszy się opinie, że nie ma na świecie systemu penitencjarnego, który jest wydajny. Uważa się, że nakłady finansowe, które rządy większości państw łożą na utrzymanie więźniów, są nieproporcjonalne do korzyści, jakie społeczeństwa w efekcie otrzymują. Należy założyć, że każdy system więzienny z założenia jest deficytowy i nie powinno się oczekiwać, że utrzymując zakłady karne, otrzymamy jakiegokolwiek profity finansowe z tego tytułu. Mimo wszystko każdy cywilizowany kraj powinien zadbać o to, aby resocjalizacja była jak najbardziej optymalna. By taki efekt uzyskać, na pewno trzeba włożyć w to wiele pracy. Jednakże w wielu przypadkach państwo jest wspierane w tej pracy przez instytucje zewnętrzne, które należą do tzw. trzeciego sektora. Moim zdaniem jest to właściwa tendencja i każda organizacja, która chce wesprzeć działania resocjalizacyjne, powinna być wspierana w swoich działaniach i to aparatowi państwa powinno zależeć na tym, by instytucje te otrzymały jak największą pomoc w swoich poczynaniach.

Według danych dostępnych za rok 2018, szacuje się, że w całej Unii Europejskiej obecnie jest około 584 tys. 485 osób pozbawionych wolności. Krajami z najwyższą liczbą skazanych są Zjednoczone Królestwo i Polska (odpowiednio ponad 93 tys. i 73 tys. osadzonych)². Wielu więźniów nie podejmuje żadnych

¹ P.G. Zimbardo, *Efekt Lucyfera. Dlaczego dobrzy ludzie czynią zło?*, Warszawa 2008, s. 301.

² European Prison Observatory, *Prisons in Europe. 2019 report on European prisons and penitentiary systems*, s. 5, <https://www.antigone.it/upload2/uploads/docs/Prisonsineurope2019.pdf> [dostęp: 15.07.2020].

aktywności powodujących zwiększenie ich kompetencji, zarówno twardych, jak i miękkich. Jeśli chodzi o kompetencje twarde, to większość systemów penitencjarnych zapewnia ich zdobycie, umożliwiając naukę w szkołach bądź na różnego rodzaju kursach (np. w Polsce obecnie bardzo popularne są tzw. kursy POWER-owskie). W przypadku kompetencji miękkich (takich jak, np. praca w grupach, asertywność, samodyscyplina, właściwa etyka pracy) pojawia się problem, ponieważ ich zdobycie wiąże się z mozolną pracą polegającą na, w wielu przypadkach, samodzielnym ich wypracowaniu. To z kolei powoduje brak chęci do ich osiągnięcia oraz niechęć do zaangażowania się w taki wysiłek. Oczywiście jest, że niskie kwalifikacje nie ułatwiają zdobycia pracy po zakończeniu odbywania kary pozbawienia wolności, co jednocześnie jest jednym z głównych czynników powodujących powrót za mury więzienia w przyszłości. W świetle tych ustaleń bardzo łatwo jest dojść do wniosku, że zapewnienie skazanym właściwego wykształcenia, w tym przede wszystkim wykształcenia zawodowego, odgrywa niebagatelną rolę w szeroko pojętym procesie resocjalizacji. Badania przeprowadzone w USA w 2013 r. wykazały, że powrotność do zakładów karnych jest ściśle powiązana z podejmowaniem nauki przez osadzonych. Wykazano, że osadzeni, którzy podjęli trud edukacyjny, rzadziej powracają do więzienia³. Niestety, w zdecydowanej większości krajów UE, wśród osób skazanych, odnotowuje się relatywnie niskie zainteresowanie podjęciem nauki formalnej. W Polsce 31 grudnia 2019 r. w więzieniach przebywało 73 tys. 364 osadzonych⁴. W roku szkolnym 2018/2019 nauczaniem formalnym w szkołach przywieziennych objętych było 4 tys. 575 więźniów⁵, czyli 6,23% populacji skazanych. Jeśli włączyć do tego osadzonych, którzy uczęszczali na kursy (zaliczane do nieformalnych form kształcenia) w liczbie 14 tys. 545⁶, to sumarycznie naukę pobierało ok. 26% skazanych przebywających w polskich jednostkach penitencjarnych.

Bardzo często skazani napotykać na różnego rodzaju bariery, które zniechęcają ich do udziału w procesie kształcenia. Powszechna jest wiedza, że zapobieganie niepożądanym zjawiskom jest tańsze niż naprawianie ich skutków, dlatego w przypadku edukacji więziennej warto inwestować w proces nauczania skazanych, gdyż inwestycja taka może się zwrócić w dwójnasób — skazany będąc lepiej wykwalifikowanym obywatelem, będzie miał większe szanse znalezienia pracy po wyjściu na wolność, dzięki czemu przyczyni się do wzrostu PKB, a jednocześnie nie będzie dalej „drenował kieszeni podatnika” w związku

³ L.M. Davis, R. Bozick, J.L. Steele, J. Saunders, J.N. V. Miles, *Evaluating the effectiveness of correctional education. A meta-analysis of programs that provide education to incarcerated adults*, tab. 3.2, s. 33, https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR266.html [dostęp: 8.09.2020].

⁴ Centralny Zarząd Służby Więziennej, *Roczna informacja statystyczna za rok 2019*, <https://www.sw.gov.pl/assets/95/70/75/c1cee7d03200820a03cdaa2c6afe897c482422ca.pdf>, s. 1, tab. 1 [dostęp: 08.09.2020].

⁵ Ibidem, tab. 4, s. 24.

⁶ Ibidem, tab. 45, s. 24.

z kosztami, jakie by należało ponieść, utrzymując go w zakładzie karnym⁷. Dane Centralnego Zarządu Służby Więziennej za rok 2019 ukazują, że miesięczny koszt utrzymania jednego skazanego w Polsce jest dość wysoki. Obecnie wynosi ponad 3 tys. 600 zł⁸. Jednocześnie nie jest tajemnicą fakt, że coraz mniej osób zgłasza się do pracy w polskich zakładach karnych. Według statystyk CZSW na przestrzeni ostatnich 10 lat zanotowano spadek liczby zatrudnionych pracowników i funkcjonariuszy Służby Więziennej — 29 tys. 512 w 2010 r. wobec 28 tys. 883 w 2019 r.⁹ Nie jest to duży spadek, ale to jednak stała tendencja. Mniejsza liczba funkcjonariuszy przy wszechobecnej, zwiększającej się biurokracji, może z kolei mieć wpływ na jakość pracy penitencjarnej ze skazanymi. W takiej sytuacji organizacje pozarządowe mogą okazać się pomocne, ponieważ ich obecność w systemie penitencjarnym wspomaga wysiłki Służby Więziennej na rzecz osób pozbawionych wolności.

Organizacje pozarządowe i ich działania

W nowoczesnym, dobrze działającym społeczeństwie możemy wyodrębnić trzy niezależne od siebie sektory, które funkcjonują oddzielnie, ale w rzeczywistości uzupełniają się wzajemnie. Sektory, o których mowa to:

1. Sektor publiczny, do którego zalicza się przede wszystkim organy władzy publicznej i wszystkie podległe jej jednostki.
2. Sektor rynkowy, czyli przedsiębiorstwa, które świadczą działalność gospodarczą.
3. Sektor obywatelski, czyli wyżej wspomniane organizacje pozarządowe.

Organizacje pozarządowe potocznie nazywane są III sektorem. Nazwa ta została zaczerpnięta z języka angielskiego (*third sector*) i bezpośrednio odnosi się do faktu, iż organizacje te nie należą do organów administracji państwa (czyli do sektora I), ani do organizacji prowadzących działalność gospodarczą, które są nastawione na zysk (chodzi o sektor II). Są instytucjami nienastawionymi na zysk, a więc należą właśnie do sektora III — stąd ich nazwa. Czasami w odniesieniu do organizacji pozarządowych można również odnieść termin *'non-profit organisations'* (NGO), czyli w dosłownym tłumaczeniu właśnie organizacje nienastawione na zysk. Jeszcze jeden termin, który funkcjonuje w potocznym nazewnictwie, to NGO. Jest to skrót również zaczerpnięty z języka angielskiego, który można odczytać jako Non-Governmental Organisations, czyli w dosłownym tłumaczeniu organizacje pozarządowe właśnie¹⁰.

⁷ H. Skrzyński, https://epale.ec.europa.eu/sites/default/files/czy_wykluczeni_spolecznie_musza_byc_wykluczeni_cyfrowo.pdf [dostęp: 15.07.2020].

⁸ *Roczna informacja statystyczna...*, tab. 84, s. 62, <https://www.sw.gov.pl/assets/95/70/75/c1cee7d03200820a03cdaa2c6afe897c482422ca.pdf> [dostęp: 15.07.2020].

⁹ Zob.: Centralny Zarząd Służby Więziennej, <https://sw.gov.pl/strona/statystyka-roczna> [dostęp: 15.07.2020].

¹⁰ Portal Organizacji Pozarządowych, <https://fakty.ngo.pl/faq/co-to-jest-trzeci-sektor> [dostęp: 27.08.2020].

Wbrew pozorom trzeci sektor odgrywa dość istotną rolę w społeczeństwie obywatelskim, ponieważ regularnie wspiera działania instytucjonalne. W przeciwieństwie do pierwszych dwóch sektorów, które opierają się na podporządkowaniu administracyjnemu (sektor I) oraz konieczności zwiększania własnych korzyści finansowych (sektor II), działalność sektora trzeciego opiera się w głównej mierze na nieprzymusowym i wynikającym z własnej woli zaangażowaniu w działania zmierzające do poprawy warunków, w jakich całe społeczeństwo funkcjonuje na co dzień¹¹. Organizacje III sektora podejmują się wielu działań na rzecz rozwoju społeczeństwa obywatelskiego. Dwie najistotniejsze konstytucyjne idee, które umożliwiają działalność III sektorowi, to decentralizacja i pomocniczość. Decentralizacja to przekazywanie zadań publicznych jednostkom administracyjnym i organizacjom działającym na coraz niższym szczeblu władzy, w tym właśnie między innymi organizacjom pozarządowym. Fakt przekazywania tego typu zadań organizacjom pozarządowym wynika stąd, że są one po prostu bliżej ludzi i lepiej wiedzą, jakie są potrzeby w środowisku lokalnym. Decentralizacja polega także na tym, że organizacje pozarządowe wspierają władze na szczeblu samorządowym w działaniach na rzecz obywateli. Pomocniczość natomiast to cecha państwa polegająca na tym, że aparat państwowy nie ingeruje w aktywność obywateli, jeśli istnieje możliwość i przesłanki do tego, by obywatele sami dokonali pewnych rozwiązań w kwestii działalności obywatelskiej.

Biorąc pod uwagę obydwie wyżej opisane czynniki, można wywnioskować, że rola III sektora jest bardzo istotna, jeśli chodzi o rozwój społeczeństwa. Dzięki możliwości zrzeszania się obywateli (np. w formie stowarzyszeń), są oni w stanie wiele osiągnąć poprzez zaspokajanie własnych potrzeb na poziomie obywatelskim (właśnie dzięki ich lepszej znajomości) bez udziału państwa¹². Organizacje pozarządowe mogą spełniać rozmaite funkcje w państwie:

- polityczne, np. spełniają funkcje opiniotwórcze, kształcą liderów;
- społeczne, np. prowadzą działania na rzecz integracji społecznej czy też na rzecz interesów mniejszości;
- ekonomiczne, np. powodują zmniejszanie wydatków państwa na świadczenia społeczne poprzez organizowanie działań wspierających funkcjonowanie państwa, dostarczają usługi itp.¹³

Najczęściej spotykane i najpopularniejsze formy organizacji pozarządowych to bezsprzecznie stowarzyszenia i fundacje — stanowią one ok. 95% wszystkich zarejestrowanych instytucji NGO. Według danych Głównego Urzędu

¹¹ Główny Urząd Statystyczny, *Trzeci sektor w Polsce. Stowarzyszenia, fundacje, społeczne podmioty wyznaniowe, organizacje samorządu zawodowego, gospodarczego i pracodawców w 2012 r.*, <https://niw.gov.pl/wp-content/uploads/2018/07/GUS-Trzeci-sektor-w-Polsce-2014.pdf>, s. 15 [dostęp: 15.07.2020].

¹² A. Niżyńska, *Trzeci sektor* https://www.prezydent.pl/download/gfx/prezydent/pl/defaultopisy/2467/4/1/trzeci_sektor.pdf, s. 4 [dostęp: 15.07.2020].

¹³ Portal Organizacji Pozarządowych, <https://fakty.ngo.pl/faq/po-co-sa-organizacje-pozarządowe-ngo> [dostęp: 15.07.2020].

Statystycznego (GUS) w roku 2018, w Polsce działało w sumie blisko 90 tys. organizacji non-profit¹⁴. Oprócz rzeczonych stowarzyszeń i fundacji w ramach III sektora można wyszczególnić także np. związki sportowe, związki zawodowe, organizacje pracodawców, organizacje samorządów, koła (np. łowieckie, rolnicze), organizacje kościelne itp.

W Polsce działalność organizacji pozarządowych reguluje Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. *o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie*. Jest to dokument, który w sposób dokładny ustala zasady prowadzenia działalności pożytku publicznego. W artykule 4 Ustawy wyszczególniono wiele obszarów, w ramach których można organizować pracę w organizacjach pozarządowych. Są to:

- pomoc społeczna;
- działalność charytatywna;
- podtrzymywanie tradycji narodowej;
- ochrona i promocja zdrowia;
- nauka, edukacja, oświata i wychowanie;
- upowszechnianie kultury fizycznej i sportu¹⁵.

Według danych GUS wyżej wymienione kategorie stanowią ponad 80% dziedzin działalności statutowej wszystkich zarejestrowanych organizacji non-profit w Polsce.

Działania na rzecz osób pozbawionych wolności to na tyle szeroka tematyka, że może się ona mieścić we wszystkich wyżej wymienionych kategoriach, a także w kilku innych, które nie zostały wyszczególnione. Należy stwierdzić, że organizacje pozarządowe są obecne w większości systemów penitencjarnych i ich rola jest nie do przecenienia. Czy w polskim więziennictwie funkcjonują jakiegokolwiek stowarzyszenia bądź fundacje, które z powodzeniem działają na rzecz osób pozbawionych wolności? Brakuje opracowań, które jednoznacznie stwierdzają zaangażowanie organizacji NGO w polskich zakładach karnych, oraz które podają dokładną liczbę tego typu instytucji czy chociażby ewaluują ich działalność.

Z uwagi na dość wysoki odsetek powrotności do zakładów karnych¹⁶, każdy rodzaj pomocy skazanym jest bardzo istotny. Najczęściej spotykana forma pomocy więźniom dotyczy pomocy postpenitencjarnej¹⁷. W zakres takiego

¹⁴ Główny Urząd Statystyczny, https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5490/3/8/1/dzialalnosc_stowarzyszen_i_podobnych_organizacji_spoecznych_w_2018.pdf, s. 1 [dostęp: 15.07.2020].

¹⁵ Art. 4 § 1 Ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. *o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie* (Dz. U. 2020, poz. 1057).

¹⁶ S. Grzesiak, *Prewencja recydywy przestępczej jako proces zarządzania zmianą w warunkach izolacji więziennej*, w: T. Komśmider, L. Kołtun (red.), *Współczesny wymiar bezpieczeństwa publicznego. Kształtowanie bezpiecznych przestrzeni. Działania profilaktyczne*, Warszawa 2019, s. 110–111.

¹⁷ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 13 września 2017 r. *w sprawie Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym oraz Pomocy Postpenitencjarnej — Funduszu Sprawiedliwości* (Dz. U. 2019, poz. 683).

wsparcia wchodzi przede wszystkim: pomoc w znalezieniu zakwaterowania po wyjściu na wolność, ewentualne wsparcie finansowe (dopłaty do bieżących zobowiązań związanych z utrzymaniem miejsca zamieszkania), poradnictwo prawne, aktywizacja zawodowa, pomoc rzeczowa i wiele innych. Wydaje się, że zdecydowana większość stowarzyszeń i fundacji działających na rzecz skazanych jest aktywna w omawianej kwestii (pomoc postpenitencyjna) i angażuje się w pomoc więźniom i byłym więźniom. Dodatkową zachętą i mobilizacją do jeszcze większej aktywności w tym zakresie jest *Program Pomocy Postpenitencyjnej udzielanej przez organizacje pozarządowe z Funduszu Sprawiedliwości* ogłoszony przez Ministra Sprawiedliwości na lata 2020–2022. W sumie Minister Sprawiedliwości przewidział do rozdysponowania organizacjom pozarządowym 30 mln zł¹⁸. Głównym celem programu jest przeciwdziałanie zjawisku bezdomności oraz ograniczanie powrotności na ścieżkę przestępczą — wydaje się, że są to najistotniejsze problemy, z jakimi borykają się osoby opuszczające jednostki penitencjarne po odbyciu kary pozbawienia wolności. Można domniemywać, że pieniądze te zostaną spożytkowane w sposób właściwy, choć oczywiście najlepiej by było, gdyby pomoc ta była faktyczna i materialna, a strumień finansowy skierowany do osób rzeczywiście najbardziej potrzebujących wsparcia, a nie skupiająca się jedynie na doradztwie czy też pomocy prawnej (nie negując istoty i znaczenia tego rodzaju rozwiązań).

Jeśli chodzi o prowadzenie działań na rzecz skazanych, którzy jeszcze przebywają w izolacji penitencyjnej, najczęściej spotykane formy to różnego rodzaju doradztwo (prawne, zawodowe, itp.), szkolenia (np. z umiejętności społecznych), przewodnictwo duchowe i religijne, coraz bardziej popularny ostatnio mentoring (czyli znalezienie osoby, która chce dzielić się swą wiedzą z kimś o mniejszym doświadczeniu) czy rozmaite działania artystyczne. Zdarzają się także przypadki prowadzenia zajęć edukacyjnych w postaci nieformalnej bądź pozaformalnej. Praca ta opiera się w głównej mierze na zaangażowaniu wolontariuszy, którzy przychodzą do zakładów karnych i prowadzą swoje działania ze skazanymi, przygotowując ich do wyjścia na wolność¹⁹. W Stanach Zjednoczonych przeprowadzono badania, które wykazały jednoznacznie, że istnieje związek pomiędzy czynnym udziałem w procesie edukacji w warunkach więziennych, a odsetkiem recydywy penitencyjnej. Wykazano, że podejmowanie nauki przez skazanych (w różnych formach) może powodować spadek recydywy przestępczej nawet o 29%²⁰. Mimo że na powodzenie niepowrotności przestępczej ma wpływ wiele czynników, można z pełną świadomością i odpowiedzialnością stwierdzić, że brak wykształcenia jest jednym z nich. Dlatego też wszelkiego rodzaju

¹⁸ <https://www.gov.pl/attachment/98e29d78-2abc-4222-9ac1-d127bab0b2de> [dostęp: 20.07.2020].

¹⁹ R. Meek, D. Gojkovic, A. Mills, *The role of the third sector in work with offenders: the perceptions of criminal justice and third sector stakeholders*, Third Sector Research Centre, 2010, s. 3

²⁰ S. Steurer, L. Smith, A. Tracy, *Three State Recidivism Study*, Correctional Education Association, 2001, s. 49.

działalności edukacyjne²¹ czy to formalna w szkole (ogólna, bądź zawodowa), czy też nieformalna i pozaformalna, mają elementarne znaczenie w odniesieniu sukcesu w pracy ze skazanymi.

„Busola” na rzecz edukacji wykluczonych z edukacji

Przykładem stowarzyszenia, które ukierunkowane jest na działania ściśle edukacyjne, i które działa na rzecz osób pozbawionych wolności to Stowarzyszenie na rzecz edukacji osób wykluczonych społecznie o nazwie „Busola”²². Jest to stowarzyszenie lokalne, relatywnie nowe (działa od marca 2016 r.), założone przez autora niniejszego tekstu. Głównym powodem założenia stowarzyszenia była chęć prowadzenia działalności edukacyjnej, wychowawczej, kulturalnej, sportowo-rekreacyjnej oraz szkoleniowej na rzecz uczniów szkół przywiezionych, oraz osób zagrożonych wykluczeniem społecznym w różnych zakładach karnych w Polsce. Działania stowarzyszenia polegają w głównej mierze na organizowaniu dodatkowych zajęć edukacyjnych dla wyżej wspomnianych grup, które są naturalnym uzupełnieniem procesu resocjalizacyjnego, jakim są poddawani beneficjenci w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności. Działalność ta prowadzona jest także poza zakładem karnym. Stowarzyszenie zrealizowało dotychczas kilka projektów edukacyjnych, w których więźniowie brali czynny udział i mieli duży wkład w odniesieniu sukcesu. Warto przedstawić dwa przykłady zaangażowania skazanych w działaniach stowarzyszenia.

Pierwszym z nich jest projekt *Głos zza krat*²³, który polega na tym, że wyselekcjonowani przez kierownictwo zakładu karnego skazani prowadzą (jakkolwiek przewrotnie może to zabrzmieć) lekcje wychowawcze dla młodzieży szkolnej. Projekt bardzo dobrze się przyjął i już od czterech lat sprawdza się w lokalnych szkołach. Celem głównym projektu było uzupełnienie oferty edukacyjnej szkół, w których organizowane są spotkania ze skazanymi dzięki innowacyjnej i dotychczas niespotykanej propozycji przeprowadzenia lekcji wychowawczych przeznaczonych dla młodzieży, a prowadzonych przez więźniów. Celami szczegółowymi projektu było natomiast zmotywowanie młodych ludzi do refleksji nad własnym postępowaniem, a także zapoznanie ze zgubnymi efektami, do których mogą prowadzić błędne wybory w życiu. Z uwagi na swój ciężar gatunkowy projekt wywoływał emocje (pozytywne i negatywne), które zmuszały do zastanowienia się nad niewłaściwymi wyborami w życiu. To z kolei może pomóc w ukształtowaniu pozytywnej postawy społecznej i obywatelskiej oraz postawy

²¹ Zob.: S. Grzesiak, *Edukacyjne konteksty resocjalizacji skazanych*, w: A. Haratyk, N. Zayachkivska (red.), *Rozwój polskiej i ukraińskiej teorii i praktyki pedagogicznej na przestrzeni XIX–XXI wieku*, t. 5, Wrocław 2015, s. 159–169.

²² Zob.: Stowarzyszenie na rzecz edukacji osób wykluczonych społecznie o nazwie „Busola”, <http://www.busola.edu.pl> [dostęp: 14.09.2020].

²³ Zob.: Fundusz Grantowy dla Płocka, <http://fundusz-grantowy.pl/glos-zza-krat-kontynuacja/> [dostęp: 8.09.2020].

człowieka odpowiedzialnego. Dodatkowo, stowarzyszenie przygotowało film edukacyjny, którego najważniejszą częścią są świadectwa skazanych, którzy opowiadają o tym, w jaki sposób złe wybory doprowadziły do negatywnych zmian w ich życiu i do miejsca, w którym się znajdują. Blisko półgodzinny film jest przeznaczony do samodzielnego wykorzystania przez nauczycieli/wychowawców/psychologów bądź pedagogów podczas lekcji wychowawczych. Do filmu przygotowano cykl zajęć wychowawczych, który składa się z pomysłów na lekcje (arkusze dla uczniów, scenariusz oraz skrypt dla nauczyciela prowadzącego). Całość oscyluje wokół kwestii poruszanych w filmie.

Innym pomysłem zaangażowania skazanych w działania edukacyjne był projekt *Resocjalizacja przez historię*²⁴. Dzięki temu projektowi więźniowie mieli możliwość uczestniczenia w pracach społecznych. Projekt polegał na odnawianiu mogił zbiorowych i indywidualnych znajdujących się na Cmentarzu Garnizonowym w Płocku. Celem projektu było doprowadzenie do właściwego wyglądu mogił polskich żołnierzy, którzy brali udział w walkach o wolność Ojczyzny w 1920 r. Cel ten udało się zrealizować, ponieważ więźniowie uzupełnili wszelkie ubytki w elementach betonowych, po czym je zaimpregnowali (chodzi o krzyże oraz betonowe obrzeża mogił). Krzyże znajdujące się przy mogiłach zbiorowych zostały odmalowane białą farbą. Wykonano prace ziemne polegające na przekopaniu ziemi, usunięciu zalegających w niej niepotrzebnych elementów (np. kamieni, patyków, gałęzi, kasztanów) oraz uzupełnieniu podłoża gruntowego. Zadbano także o pamięć pochowanych żołnierzy, zapalając znicze po przeprowadzeniu prac, co również miało charakter edukacyjny. Co więcej, udało się zorganizować lekcję historii dla tych skazanych, którzy nie brali czynnego udziału w pracach na cmentarzu. Lekcja bezpośrednio nawiązywała do wydarzeń związanych z walkami o wolność naszego kraju z 1920 r. z naciskiem na wydarzenia, które doprowadziły do powstania Cmentarza Garnizonowego w Płocku. Działania te były istotne z punktu widzenia społecznego, ponieważ zyskała na tym zarówno społeczność lokalna (odnowione zostały groby, o które mało kto dba), a dodatkowo lekcja historii spowodowała, że pamięć o wydarzeniach z 1920 r. została przywołana i kultywowana. Zyskały na tym także osoby pozbawione wolności, które były zaangażowane w działania. Mieli poczucie sprawstwa oraz być może udzieliła się im chęć uczestnictwa w podobnych przedsięwzięciach w przyszłości. Pomysł i wykonanie na tyle spodobały się osobom przyznającym grant (stowarzyszenie permanentnie stara się pozyskiwać środki finansowe ze źródeł zewnętrznych na swoje działania statutowe), iż planowane są kolejne edycje programu. Jest to dobry przykład na to, w jaki sposób można rozwijać wiedzę o historii wśród skazanych, kształtować postawę szacunku wobec (płockiej i polskiej) historii i formować postawy patriotyczne i prospołeczne.

²⁴ Zob.: Centralny Zarząd Służby Więziennej, <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/zaklad-karny-w-plocku-projekt-pamietamy-czuwamy-z-udzialem-sluchaczy-cku-przy-zakladzie-karnym-w-plocku> [dostęp: 8.09.2020].

W Polsce mimo sporej liczby aktywnych organizacji pozarządowych działających na rzecz skazanych, III sektor nie jest jeszcze tak bardzo rozbudowany i skuteczny, jak dzieje się to i jest bardzo widoczne w krajach zachodnich. Dla przykładu, w 2015 r. w Zjednoczonym Królestwie zarejestrowanych było blisko 166 tys. organizacji III sektora²⁵.

Dobre praktyki — PRT, EPEA, CEA

Doskonałym przykładem tego rodzaju organizacji charytatywnej jest Prison Reform Trust (PRT)²⁶. Jest to brytyjska instytucja z blisko czterdziestoletnim stażem, z siedzibą w Londynie. Mimo że PRT bardzo ściśle współpracuje z agendami rządowymi, w tym z ministerstwem sprawiedliwości, nie otrzymuje żadnego finansowego wsparcia ze strony rządowej w celu uniknięcia jakiegokolwiek zależności i podległości. Powodem założenia tej instytucji w 1981 r. była chęć wszczęcia debaty społecznej na temat warunków w więzieniach oraz traktowania osób pozbawionych wolności w warunkach izolacji penitencjarnej. Dziś, głównymi celami PRT jest praca na rzecz ograniczania niepotrzebnej inkarceracji. Filozofia PRT opiera się na przekonaniu, że tylko najcięższe przestępstwa powinny kończyć się osadzaniem w więzieniu, a czas spędzony za kratami powinien być wykorzystany w sposób jak najbardziej konstruktywny i efektywny. PRT dąży także do poprawy warunków odbywania kary pozbawienia wolności, a także coraz lepszego traktowania więźniów i ich rodzin. Dla PRT ważne jest także to, by przestępcy rekompensowali wyrządzone straty swoim ofiarom oraz wzięli pełną odpowiedzialność za stworzenie lepszej przyszłości dla siebie. Wreszcie, PRT promuje równość i prawa człowieka w systemie sprawiedliwości. Jednym ze sposobów dążenia do wyznaczonych celów jest wyżej wspomniane lobbowanie w parlamencie oraz wpływ na ustawodawców, by zmieniać prawo na lepsze. Obecnie Prison Reform Trust prowadzi pięcioletni plan strategiczny, którego czterema filarami są:

- zmiany dotyczące tego, kto i na jak długo powinien trafiać do więzienia;
- poprawa warunków życia w więzieniu;
- rozpowszechnianie prawdziwych informacji na temat zakładów karnych i osób pozbawionych wolności;
- promowanie równości oraz aktywnego obywatelstwa²⁷.

Na przestrzeni kilkudziesięcioletniej działalności The Prison Reform Trust opublikowało ponad 100 różnego rodzaju opracowań naukowych, które w sposób dogłębny analizowały sytuację systemów penitencjarnych w Zjednoczonym

²⁵ Zob.: R. Keen, L. Audickas, *Charities and the voluntary sector: statistics*, London 2017, <http://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN05428/SN05428.pdf>, tab. 2.1, s. 5 [dostęp: 27.08.2020].

²⁶ Zob.: Prison Reform Trust, <http://www.prisonreformtrust.org.uk/> [dostęp: 14.09.2020].

²⁷ Zob.: Prison Reform Trust, <http://www.prisonreformtrust.org.uk/Portals/0/Documents/PRT%20Plan%202018-2023.pdf>, s. 3 [dostęp: 20.07.2020].

Królestwie i na świecie. Dokumenty te niejednokrotnie były inspiracją dla badaczy naukowych z całego świata. Największym sukcesem jest jednak realny wpływ na politykę penitencyjną w Wielkiej Brytanii przez aktywne zaangażowanie się w zmiany systemu więziennictwa.

Inną, bardzo prężnie działającą międzynarodową instytucją NGO, która jest ściśle związana z penitencjarystyką, jest EPEA — European Prison Education Association, czyli Europejskie Stowarzyszenie na Rzecz Edukacji Więziennej²⁸. Jest to stowarzyszenie zarejestrowane w Norwegii, ale w rzeczywistości jest bardzo paneuropejskie. Fakt zarejestrowania stowarzyszenia w Norwegii wynika z tego, że edukacja więzienna w tym kraju ma bardzo silne fundamenty i ponad połowa wszystkich członków tej organizacji pochodzi właśnie z Norwegii. EPEA powstało w 1991 r. Pierwsze spotkanie założycieli odbyło się w Holandii, a pomysł na założenie europejskiego stowarzyszenia został zaczerpnięty z USA, gdzie dużo wcześniej istniało amerykańskie stowarzyszenie CEA — Correctional Education Association, czyli Stowarzyszenie na Rzecz Edukacji Więziennej²⁹.

EPEA w swoim statucie ma cztery główne cele, które definiują powód powołania stowarzyszenia do istnienia:

- promowanie i wspieranie edukacji więziennej na podstawie Zalecenia Rec (2006)2 Komitetu Ministrów do państw członkowskich Rady Europy w sprawie Europejskich Reguł Więziennych;
- wspieranie i pomoc w rozwoju zawodowym osób zaangażowanych w edukację więzienną, poprzez współpracę na poziomie europejskim;
- nawiązywanie współpracy z podobnymi organizacjami;
- wspieranie badań w dziedzinie edukacji więziennej³⁰.

EPEA działa w sposób odmienny od wyżej opisanej The Prison Reform Trust. Głównym kapitałem tego stowarzyszenia są jego członkowie. Obecnie jest ich 572. Zdecydowana większość (555) to osoby indywidualne, a 17 to członkowie instytucjonalni. To właśnie oni stanowią o sile EPEA, ponieważ jednym z kluczowych działań Europejskiego Stowarzyszenia na Rzecz Edukacji Więziennej jest networking oraz dzielenie się dobrymi praktykami i wszelkiego rodzaju pomysłami, które usprawniają edukację skazanych. Dzięki nawiązywaniu kontaktów pomiędzy członkami (które w większości odbywają się poza wiedzą i zaangażowaniem kierownictwa EPEA), możliwych jest wiele różnych, ciekawych inicjatyw, które dzieją się w świecie edukacji więziennej, m.in. projekty partnerskie, w które zaangażowane są albo instytucje, w których pracują członkowie stowarzyszenia, albo bezpośrednio członkowie. EPEA mocno wspiera takie działania, pomaga w nawiązywaniu tego rodzaju kontaktów, a niejednokrotnie bierze udział w projektach jako partner. Przykładami zaangażowania członków

²⁸ Zob.: European Prison Education Association, <https://www.epea.org/> [dostęp: 30.07.2020].

²⁹ Zob.: Correctional Education Association, <https://ceanational.org/> [dostęp: 30.07.2020].

³⁰ Zob.: European Prison Education Association, <https://www.epea.org/constitution-dublin-2007> [dostęp: 30.07.2020].

stowarzyszenia w projekty indywidualne mogą być staże (tzw. *job-shadowing*), które dzięki ww. networkingowi edukatorzy więzienni mogą odbywać w innych jednostkach penitencjarnych w Europie. Są to z reguły kilku- kilkunastodniowe wizyty studyjne, ale ich wartość jest nie do przecenienia, gdyż doświadczenie zdobyte w innym środowisku i w innych realiach często przekłada się na wdrożenie zupełnie nowych, często wcześniej niewidzianych, pomysłów w pierwotnym miejscu pracy osoby biorącej udział w takim wydarzeniu.

Stowarzyszenie EPEA angażuje się także w rozpowszechnianie wyników badań, prowadzonych przez osoby ściśle związane z edukacją więzienną oraz najnowszych informacji i ciekawostek ze świata edukatorów osób pozbawionych wolności. Odbywa się to między innymi poprzez dystrybucję comiesięcznego biuletynu, który jest rozsyłany do członków stowarzyszenia. Dodatkowo, stowarzyszenie pomaga w dystrybuowaniu publikacji na temat edukacji więziennej pomiędzy zainteresowanymi podmiotami.

Jednym z najistotniejszych działań EPEA jest organizowanie konferencji dla wszystkich zainteresowanych tematyką podmiotów, która odbywa się co dwa lata. Każda konferencja ma swój motyw przewodni. Ostatnia z nich, osiemnasta w historii stowarzyszenia, która odbyła się w czerwcu 2019 r. w Dublinie miała tytuł *Przeszłość, terażniejszość i przyszłość edukacji więziennej*³¹. Każdorazowo w wydarzeniu EPEA bierze udział kilkaset osób z wielu stron świata, nie tylko z Europy. Spoza Europy członkami EPEA są przedstawiciele z Brazylii, Nowej Zelandii oraz USA. Są to członkowie, wykładowcy, naukowcy, instytucje, agencje itd., które w jakikolwiek sposób są związane z edukacją więźniów. Każda konferencja jest doskonałą okazją dla wszystkich uczestników, by wymienić się doświadczeniem, nawiązać nowe kontakty czy też zbudować swoją pozycję w świecie edukatorów osób pozbawionych wolności. Następna konferencja planowo ma się odbyć w 2021 r., lecz jeszcze nie wiadomo, w którym kraju i mieście to nastąpi.

Ostatnia organizacja pozarządowa, którą chciałbym wspomnieć, to wcześniej wymieniona CEA — Correctional Educational Association. Jest to północnoamerykańskie stowarzyszenie zrzeszające członków i instytucje działające w USA oraz Kanadzie. Cele działań tego stowarzyszenia są w zasadzie tożsame z opisywanym EPEA — jak już wspomniano EPEA wzorowało się na CEA w momencie powoływania go do istnienia. Statut CEA stanowi, że działalność stowarzyszenia dąży do:

- wspierania rozwoju zawodowego edukatorów więziennych;
- pomocy w rozwoju, aktywizowaniu i wspieraniu edukacji więziennej;
- rozwoju współpracy pomiędzy zainteresowanymi organizacjami;
- wsparcia badań w dziedzinie edukacji więziennej;
- publicznego wspierania i promowania dążenia do perfekcji w kwestii edukacji więziennej;

³¹ Zob.: European Prison Education Association, <https://happening.eventsair.com/epea2019> [dostęp: 30.07.2020].

- zachęcania do większych wysiłków systemu sprawiedliwości na rzecz edukacji więziennej przez pomoc w nawiązywaniu kontaktów z organizacjami zawodowymi działającymi na rzecz edukacji więziennej³².

CEA jest organizacją bardzo dużą (choćbyżby z uwagi na uwarunkowania geograficzne), ale profil działalności jest mocno zbliżony do jej europejskiego odpowiednika.

Zakończenie

Działania III sektora na rzecz więźniów i systemów penitencjarnych w szerszym aspekcie są bardzo istotne. Edukacja osób pozbawionych wolności powinna być, moim zdaniem, jednym z priorytetów polityki rządu każdego państwa. Przedstawione powyżej zagadnienia na pewno nie wyczerpują tematu działania III sektora w systemach penitencjarnych, który został opisany pobieżnie. Jednak chodziło mi o zasygnalizowanie i bliższe przedstawienie możliwości, jakie daje współpraca Służby Więziennej z III sektorem na rzecz rozwoju więziennictwa. Jednocześnie należy zauważyć, że III sektor jest w zasadzie obecny w systemie penitencjarnym każdego kraju, gdzie społeczeństwo obywatelskie ma dość mocne fundamenty. Bez względu na to, w którym kraju organizacje pozarządowe wspierają działania resocjalizacyjne w bezpośredniej pracy ze skazanymi, taka aktywność ma bardzo duże znaczenie dla kształtowania polityki penitencjarnej. Kilka wyżej opisanych przykładów ukazuje, że w zasadzie wszystkie strony korzystają na zaangażowaniu III sektora w oddziaływania resocjalizacyjne — instytucja penitencjarna, ponieważ otrzymuje pomoc z zewnątrz i w rzeczywistości może zaproponować skazanym szerszy wachlarz różnego rodzaju wsparcia, nie tylko edukacyjnego, którego w danej chwili mogą potrzebować. Organizacje NGO, ponieważ mogą realizować swoje zadania statutowe i misję, do której zostały powołane. Wreszcie, co najważniejsze, korzystają na tym sami skazani, gdyż otrzymują dodatkowe szanse, by się rozwijać. Tylko od nich zależy, czy rzeczywiście wykorzystają nadarżającą się okazję. Wartością dla skazanych (ale i dla systemu) korzystających ze wsparcia III sektora jest to, że osoby przychodzące z zewnątrz mogą mieć lepszy, bardziej pozytywny, wpływ na skazanych niż administracja jednostki. Wynika to z faktu, że osoby pozbawione wolności są negatywnie nastawione do funkcjonariuszy, traktując ich z założenia jako swoich wrogów systemowych — przedstawicieli aparatu opresyjnego. Dzięki zaangażowaniu się osób z zewnątrz istnieje możliwość wyzwolenia większej motywacji w skazanych, nawiązania z nimi bardziej pozytywnych relacji. Więźniowie są wówczas bardziej chętni do współpracy oraz otwarci na eksperymenty i innowacje, które mogą doprowadzić do podjęcia refleksji nad swoim życiem.

Philip Zimbardo twierdzi, że więzienie może deprawować ludzi w nim przebywających. Być może jest to prawdziwe stwierdzenie, ale to samo można

³² Zob.: Correctional Education Association, <https://ceanational.org/constitution> [dostęp: 30.07.2020].

powiedzieć o każdej innej instytucji. Może deprawować, ale nie musi. Wszystko zależy od tego, w jaki sposób podejmuje się pracę z więźniami. Jeśli stworzy się im właściwe warunki i włoży w pracę z nimi minimum wysiłku, to na pewno można wiele osiągnąć. Oczywiście obydwie strony muszą chcieć tej współpracy, co jest naturalne, aby móc osiągnąć sukces w dowolnej dziedzinie życia. Tym bardziej należy docenić rolę III sektora w pracy penitencjarnej i fakt, że są grupy ludzi, które chcą się poświęcić i pracować ze skazanymi niejednokrotnie skreślonymi przez większą część społeczeństwa. Organizacje NGO to bardzo silny element w całej układance procesu resocjalizacyjnego. Wiele inicjatyw jest bardzo skutecznych i przynosi wymierne rezultaty. W efekcie przecież to my wszyscy stanowimy swego rodzaju wspólnotę (obywatele, więźniowie, III sektor, pracownicy Służby Więziennej) i chcąc nie chcąc, żyjemy w symbiozie. W związku z tym powinno nam wszystkim zależeć na tym, by ta współpraca przebiegała w sposób jak najbardziej optymalny.

Bibliografia

- Davis L.M., Bozick R., Steele J.L., Saunders J., Miles J.N. V., *Evaluating the effectiveness of correctional education. A meta-analysis of programs that provide education to incarcerated adults*, tab. 3.2, s. 33.
- Grzesiak S., *Edukacyjne konteksty resocjalizacji skazanych*, w: A. Haratyk, N. Zayachkivska (red.), *Rozwój polskiej i ukraińskiej teorii i praktyki pedagogicznej na przestrzeni XIX–XXI wieku*, t. 5, Wrocław 2015.
- Grzesiak S., *Prewencja recydywy przestępczej jako proces zarządzania zmianą w warunkach izolacji więziennej*, w: T. Komśmider, L. Kołtun, *Współczesny wymiar bezpieczeństwa publicznego. Kształtowanie bezpiecznych przestrzeni. Działania profilaktyczne*, Warszawa 2019.
- Meek R., Gojkovic D., Mills A., *The role of the third sector in work with offenders: the perceptions of criminal justice and third sector stakeholders*, Third Sector Research Centre, 2010, s. 3.
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 13 września 2017 r. w sprawie Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym oraz Pomocy Postpenitencjarnej — Funduszu Sprawiedliwości (Dz. U. 2017, poz. 1760).
- Steurer S., Smith L., Tracy A., *Three State Recidivism Study*, Correctional Education Association, 2001, s. 49
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz. U. 2003 nr 96, poz. 873), art. 4, § 1.
- Zimbardo P.G., *Efekt Lucyfera. Dlaczego dobrzy ludzie czynią zło?*, Warszawa 2008, s. 301.

Netografia

- Centralny Zarząd Służby Więziennej, <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/zaklad-karny-w-plocku-projekt-pamietamy-czuwamy-z-udzialem-sluchaczy-cku-przy-zakladzie-karnym-w-plocku>.
- Centralny Zarząd Służby Więziennej, *Roczna informacja statystyczna za rok 2019*.

- Correctional Educational Association, <https://ceanational.org/>.
- Correctional Educational Association, <https://ceanational.org/constitution>.
- European Prison Education Association, <https://happening.eventsair.com/epea2019>.
- European Prison Education Association, <https://www.epea.org/>.
- European Prison Education Association, <https://www.epea.org/constitution-dublin-2007>.
- European Prison Observatory, *Prisons in Europe. 2019 report on European prisons and penitentiary systems*, s. 5 <https://www.antigone.it/upload2/uploads/docs/Prison-sineurope2019.pdf> [dostęp: 15.07.2020].
- Fundusz Grantowy dla Płocka, <http://fundusz-grantowy.pl/glos-zza-krat-kontynuacja/>.
- Główny Urząd Statystyczny *Trzeci sektor w Polsce. Stowarzyszenia, fundacje, społeczne podmioty wyznaniowe, organizacje samorządu zawodowego, gospodarczego i pracodawców w 2012 r.*, <https://niw.gov.pl/wp-content/uploads/2018/07/GUS-Trzeci-sektor-w-Polsce-2014.pdf>.
- Główny Urząd Statystyczny, *Działalność stowarzyszeń i podobnych organizacji społecznych, fundacji, społecznych podmiotów wyznaniowych oraz samorządu gospodarczego i zawodowego w 2018 r. — wyniki wstępne*, https://stat.gov.pl/download/gfx/portalin-formacyjny/pl/defaultaktualnosci/5490/3/8/1/dzialalnosc_stowarzyszen_i_podobnych_organizacji_spoecznych_w_2018.pdf, s. 1, [dostęp: 15.07.2020].
- <https://www.sw.gov.pl/assets/95/70/75/c1cee7d03200820a03cdaa2c6afe897c482422ca.pdf>.
- Keen R., Audickas L., *Charities and the voluntary sector: statistics*, London 2017, <http://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN05428/SN05428.pdf>.
- Ministerstwo Sprawiedliwości, *Program Pomocy Postpenitencjarnej udzielanej przez organizacje pozarządowe z Funduszu Sprawiedliwości*, <https://www.gov.pl/attachment/98e29d78-2abc-4222-9ac1-d127bab0b2de>.
- Niżyńska A., https://www.prezydent.pl/download/gfx/prezydent/pl/defaultopisy/2467/4/1/trzeci_sektor.pdf.
- Portal Organizacji Pozarządowych, <https://fakty.ngo.pl/faq/po-co-sa-organizacje-pozarządowe-ngo>.
- Portal Organizacji Pozarządowych, <https://fakty.ngo.pl/faq/co-to-jest-trzeci-sektor>; <http://fundusz-grantowy.pl/glos-zza-krat-kontynuacja/>.
- Prison Reform Trust, [http://www.prisonreformtrust.org.uk/Prison Reform Trust](http://www.prisonreformtrust.org.uk/Prison%20Reform%20Trust), <http://www.prisonreformtrust.org.uk/Portals/0/Documents/PRT%20Plan%202018-2023.pdf>.
- Serwis EPALE, https://epale.ec.europa.eu/sites/default/files/czy_wykluczeni_spoecznie_musza_byc_wykluczeni_cyfrowo.pdf.
- Skrzyński H., https://epale.ec.europa.eu/sites/default/files/czy_wykluczeni_spoecznie_musza_byc_wykluczeni_cyfrowo.pdf.

Część II
PSYCHOSPOŁECZNE NASTĘPSTWA
IZOLACJI WIĘZIENNEJ

Sławomir Grzesiak
Wyższa Szkoła
Kryminologii i Penitencjarystyki

Edyta Mituła-Grzesiak
Uniwersytet Wrocławski

Czytanie przestrzeni penitencjarnej z listów więziennych¹

Streszczenie: Autorzy artykułu poddają refleksji imponowalbilne elementy przestrzeni penitencjarnej odczytane z korespondencji osób pozbawionych wolności. Dokonują interpretatywnej analizy treści listów skazanych w pięciu wyłonionych, kluczowych obszarach: relacji korespondencyjnej, fizyczności więzienia, uczuć i emocji towarzyszących relacji miejsca i człowieka, reedukacji oraz temporalności więziennej. Wyodrębnione obszary analizy autorzy traktują jako nośnik i źródło informacji o przestrzeni penitencjarnej, doświadczanej i opisywanej przez skazanych, którzy w swoich narracjach korespondencyjnych wpływają na sposób postrzegania Służby Więziennej poza murami więzienia, w środowisku wolnościowym, w przypadku listów adresowanych do rodzin skazanych, a także stają się komparatystyczną oceną Służby Więziennej w przypadku korespondencji wzajemnej skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w różnych jednostkach penitencjarnych.

Słowa kluczowe: izolacja penitencjarna, praca penitencjarna, prizonizacja, sytuacja trudna, kara pozbawienia wolności, resocjalizacja penitencjarna, reedukacja, Służba Więzienna

Reading penitentiary space from prison letters

Abstract: The authors of the article reflect on the imponderable elements of penitentiary space, which were read from the correspondence of persons deprived of their liberty. They undertook an interpretative analysis of the content of sentenced prisoners' letters in areas related to the physicality of the prison, conducted re-educational activities, undertaking the content of letters in areas related to prison problems experiencing by sentenced people, feelings and emotions

¹ Wkład każdego z autorów w przygotowywany tekst kształtuje się na poziomie pięćdziesięciu procent.

accompanying the relationship between the place and man and prison temporality. The chosen field of analysis are considered as a carrier and source of information about penitentiary space, experienced and described by sentenced persons, who through their correspondence narration impact on the perception of Prison Service in environment outside the prison walls and make a comparative assessment of the Prison Service in the case of sentenced prisoners' mutual correspondence, in relation to those serving the sentence imprisonment in various penitentiary units.

Keywords: penitentiary isolation, penitentiary work, prizonization, difficult situation, imprisonment, penitentiary rehabilitation, re-education, Prison Service

Wprowadzenie

Status prawny osób pozbawionych wolności określają ich prawa i obowiązki. Jednym z praw osadzonych, istotnym z reedukacyjnego punktu widzenia, są wszelkiego rodzaju sposoby kontaktu ze światem zewnętrznym². W zależności od sposobu izolacji penitencjarnej³ katalog możliwości utrzymania wzajemnych interakcji jednostki i nawiązywania kontaktów i więzi społecznych ze środowiskiem zewnętrznym jest ograniczony. Pomimo utrudnień wynikających z ograniczeń sposobów kontaktowania się skazanych ze środowiskiem wolnościowym, wszelkiego rodzaju formy pisane — prośby, skargi, wnioski, listy, pamiętniki, literatura więzienna i inne rękopisy — są wśród nich bardzo popularne. W kontekście prowadzenia badań osobopoznawczych zarówno w warunkach izolacji więziennej⁴, jak i bezpieczeństwa jednostki penitencjarnej, a w szerszym ujęciu również bezpieczeństwa publicznego⁵, wytwory pisane osób pozbawionych wolności stanowią niedoceniane poznawczo źródło wiedzy o przestrzeni penitencjarnej.

² Art. 67 § 3 k.k.w. określa środki oddziaływania penitencjarnego, wśród których znajdują się działania ukierunkowane na podtrzymywanie kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym. W dalszych częściach Ustawy wskazane są m.in. takie formy realizacji tego środka, jak: przepustki, widzenia, rozmowy telefoniczne i teledokumentacyjne czy korespondencja. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy* (Dz. U. 2020, poz. 523).

³ Osoby pozbawione wolności po uwzględnieniu kryteriów klasyfikacyjnych (art. 82 k.k.w.) kierowane są przez komisję penitencjarną do określonego rodzaju i typu zakładu karnego oraz odbywają karę pozbawienia wolności w jednym z systemów. Prowadzone wobec nich indywidualizowane oddziaływania uzależnione są od tej klasyfikacji osadzonego (art. 67 § 2, 105 § 3 k.k.w.). Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy* (Dz. U. 2020, poz. 523). Zob.: T. Kalisz, *Decyzja klasyfikacyjna. Charakter prawny oraz tryby kontroli i weryfikacji*, „Nowa kodyfikacja prawa karnego”, t. XXXVI/2015, s. 67–82.

⁴ Zob.: R. Poklek, *Badania osobopoznawcze w penitencjarystyce*, „Resocjalizacja Polska” 2017, nr 14, s. 41–57.

⁵ Zob.: L. Kołtun, T. Kośmider (red.), *Współczesny wymiar bezpieczeństwa publicznego. Kształtowania bezpiecznych przestrzeni, działania profilaktyczna*, Warszawa 2019.

Naukowy ogląd korespondencji skazanych wymaga uważności badawczej i wrażliwości etycznej właściwych badaniom społecznym w tym zakresie⁶. W literaturze przedmiotu odnaleźć można nieliczne publikacje, będące analizą treści źródeł pisanych, których autorami są osoby pozbawione wolności⁷. Regulacje prawne dotyczące tajemnicy korespondencji są rozproszone w polskim ustawodawstwie, a odniesienia do tego prawa odnaleźć można w Konstytucji, Kodeksie cywilnym, Kodeksie karnym wykonawczym oraz w Prawie autorskim. Z kolei Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości określają w szczególności postępowanie z korespondencją osadzonych, co także regulowane jest zarządzeniami porządków wewnętrznych poszczególnych jednostek penitencjarnych⁸. W przypadku osób pozbawionych wolności Kodeks karny wykonawczy różnicuje sposoby postępowania z korespondencją ze względu na status osadzonego (procedury związane z nadzorem korespondencji są odmienne w przypadku osoby skazanej i osoby, wobec której zastosowano środek zapobiegawczy w postaci tymczasowego aresztowania). Ponadto w art. 8a Kodeksu karnego wykonawczego można odnaleźć dyspozycje postępowania z korespondencją skazanych, która co do zasady podlega cenzurze i nadzorowi⁹. Kodeks karny wykonawczy w art. 242 § 6 i 7 wskazuje również na rozróżnienie pojęć: cenzura korespondencji i nadzór nad korespondencją. I tak „nadzór nad korespondencją” — dotyczy otwarcia listu i sprawdzenia jego zawartości — a „cenzurę korespondencji” należy rozumieć jako zapoznawanie się z treścią pisma oraz usunięcie części jego tekstu lub uczynienie go nieczytelnym. Ponadto zakres i sposób kontaktów listownych oraz cenzura korespondencji są uzależnione od tego, do jakiej grupy klasyfikacyjnej przyporządkowano skazanego¹⁰. I tak np. art. 90 pkt 8 wskazuje, że w zakładzie karnym typu zamkniętego korespondencja skazanych podlega cenzurze administracji zakładu karnego, w zakładzie karnym typu półotwartego może podlegać cenzurze, a w zakładzie karnym typu otwartego nie podlega cenzurze (art. 91 pkt 10). Wobec tego można zauważyć, że

⁶ Zob.: E. Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa 2005, s. 336–337, 513–537; F. Znaniecki, *Metoda socjologii*, Warszawa 2008; J. Włodarek, M. Ziółkowski (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Warszawa–Poznań 1990; K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Kraków 201; E. Hałas, *Biografia a orientacja symbolicznego interakcjonizmu*, w: J. Włodarek, M. Ziółkowski (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Warszawa–Poznań 1990, s. 197–208.

⁷ Zob.: M. Rogalski, *Kontrola korespondencji*, Warszawa 2016.

⁸ Zob. Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości: z dnia 21 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. U. 2016, poz. 2231); z dnia 22 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania tymczasowego aresztowania (Dz. U. 2016, poz. 2290); z dnia 23 czerwca 2015 r. w sprawie czynności administracyjnych związanych z wykonywaniem tymczasowego aresztowania oraz kar i środków przymusu skutkujących pozbawieniem wolności oraz dokumentowania tych czynności (Dz. U. 2015, poz. 927).

⁹ Art. 8a § 2 i 3 Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy* (Dz. U. 2020, poz. 523).

¹⁰ *Ibidem*, art. 105 § 3.

w postępowaniu z korespondencją skazanych kluczowe znaczenie mają uwarunkowania związane z bezpieczeństwem jednostek penitencjarnych.

Listy osób pozbawionych wolności są szczególnie ważnym źródłem wiedzy. Materiały pisane skazanych mogą być przydatne w aspekcie diagnozy klimatu społecznego instytucji¹¹ i prowadzenia badań społecznie zaangażowanych, dotyczących warunkowanej przestrzennie sprawczości podmiotu¹², jego gotowości do zmiany, a także wszystkich tych imponderabilnych elementów przestrzeni penitencjarnej, które można zamknąć w stwierdzeniu „teatr życia społecznego”¹³. W konsekwencji podejmowanie tego typu badań naukowych oraz korzystanie z epistolografii¹⁴ w deskrypcji przestrzeni penitencjarnej, która w swojej wielowymiarowości jest trudno uchwytna, nie tylko rozwija naukową refleksję, ale może skutkować optymalizacją dotychczasowych sposobów prowadzenia pracy penitencjarnej.

Miejsce jako przestrzeń reedukacji — ramy analizy teoretycznej

Praca penitencjarna¹⁵, a szczególnie jej wąski aspekt, odnoszący się do działań reedukacyjnych podejmowanych wobec skazanych i mających przystosować ich do życia w społeczeństwie po odbyciu kary pozbawienia wolności, realizowana jest z różnym skutkiem, o czym m.in. świadczyć może rosnący współczynnik recydywy przestępczej¹⁶. Jednostka penitencjarna jest miejscem odbywania kary

¹¹ Klimat społeczny to „zbiór subiektywnie postrzeganych przez wychowanków oraz wychowawców charakterystycznych cech, sytuacji, zdarzeń, będących względnie trwałymi skutkami jego funkcjonowania w ramach przyjętego systemu organizacyjnego i pedagogicznego, kształtujący motywacje i zachowania jednostek i grup społecznych tej instytucji”, L. Pytka, *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Warszawa 2005, s. 164. Zob.: B. Nowak, *Klimat społeczny instytucjonalnego i rodzinnego środowiska wychowawczego*, „Polish Journal of Social Rehabilitation” 2017, nr 12, s. 105–117, <https://doi.org/10.22432/pjsr.2016.12.08> [dostęp: 30.04.2020].

¹² O znaczeniu miejsca w swoich publikacjach szeroko pisze prof. Maria Mendel autorka koncepcji pedagogiki miejsca, rozwijanej w formule badań społecznie zaangażowanych, pytających o warunkowaną przestrzennie sprawczość podmiotu.

¹³ Zob.: E. Goffman, *Człowiek w teatrze życia codziennego*, Warszawa 2011; R. Szczepanik, *Stawianie się recydywistą. Kariery instytucjonalne osób powracających do przestępczości*, Łódź 2015.

¹⁴ Zob.: A. Całek, *Nowa teoria listu*, Kraków 2019; A.M. Adamus, *Listy i korespondencja do władz jako źródło do badań dziejów PRL*, Warszawa 2020; D. Lalak, A. Ostaszewska, *Źródła do badań biograficznych. Listy — dzienniki — pamiętniki — blogi — materiały wizualne*, Warszawa 2016; A. Koryciak, „Psychologowie listy piszą...” — analiza dyskursu porad psychologicznych udzielanych przez psychologów online, Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa, Kraków 2013; G. Banasik, *List więzienny w świetle rygorów cenzury. Rekonesans*, „Konteksty Kultury” 2018, nr 15, z. 4, s. 514–531.

¹⁵ Praca penitencjarna rozumiana jest jako „całokształt oddziaływań administracji zakładu karnego na więźniów, którego celem jest utrzymywanie zdrowia, dyscypliny, zabezpieczenia przed demoralizacją, bezpieczeństwa oraz ich resocjalizacji”, H. Machel, *Więzienie jako instytucja...*, s. 23.

¹⁶ S. Grzesiak, *Prewencja recydywy przestępczej jako proces zarządzania zmianą w warunkach izolacji więziennej*, w: L. Kołtun, T. Kośmider (red.), *Współczesny wymiar*

pozbawienia wolności przez skazanych, w którym różnego rodzaju oddziaływania nie zawsze wpływają na skazanych zgodnie z założeniem i intencjami ich autorów. Ten „ukryty program reedukacyjny”¹⁷ jest jednym z czynników utrudniających proces resocjalizacji penitencjarnej. Ponadto, staje się zagadnieniem coraz częściej odkrywaniem i demaskowaniem przez badaczy więziennictwa¹⁸. Dlatego poza analizą źródeł wiedzy dotyczących uwarunkowań i celów wykonywania kary pozbawienia wolności¹⁹, wynikających zarówno z zewnętrznych, jak i wewnętrznych aktów normatywnych, coraz częściej bierze się pod uwagę źródła informacji wskazujące na przestrzeń penitencjarną i panujący w niej klimat społeczny, kulturę organizacyjną, atmosferę wychowawczą. Wyszczególnienie wskaźników tych wymiarów przestrzeni penitencjarnej wymaga precyzyjnej operacjonalizacji pojęć oraz wytypowania źródeł wiedzy, które są mało podatne na manipulację ze strony uczestników świata penitencjarnego. W takim ujęciu jednostka penitencjarna jest i staje się przestrzenią do dialogu²⁰,

bezpieczeństwa publicznego. Kształtowania bezpiecznych przestrzeni, działania profilaktyczne, Warszawa 2019.

¹⁷ Ukryty program reedukacyjny rozumiany jest jako to, czego uczy przebywanie w jednostce penitencjarnej, oraz czego mimowolnie uczy personel więzienny. Są to także nieuświadomione oczekiwania personelu penitencjarnego wobec osób pozbawionych wolności, nieujęte w oficjalnym programie oddziaływań penitencjarnych czy w celach wykonywania kary pozbawienia wolności. Ukryty program reedukacyjny jest nieodłącznym elementem każdej instytucji resocjalizacyjnej, nie zawsze uświadamianym przez jej personel. Przejawia się on w programach oddziaływań indywidualnych, komunikacji interpersonalnej, rozkładzie dnia, systemie nagradzania i karania, oczekiwaniach wychowawców i psychologów, rytuale więziennym. W swej skrajnej postaci jest socjalizacją więzienną, ugruntowującą proces prizonizacji — wychowującą skazanych do życia w więzieniu, a nie społeczeństwie. Czyni on z osadzonych „ludzi instytucji”, wymusza u nich wypracowanie strategii zachowań nastawionych na przetrwanie, doświadczając jednocześnie ciągłej selekcji ze względu na różne kryteria. Zob.: A. Przybysz, *Ukryty program — zakres treści i przegląd wybranych badań empirycznych*, „Przegląd Pedagogiczny” 2011, nr 1, s. 180–192; R. Szczepanik, *Stawanie się recydywistą...*

¹⁸ Zob.: H. Machel, *Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej — casus polski*, Kraków 2008; M. Konopczyński, *Kryzys resocjalizacji czy(li) sukces działań pozornych. Refleksje wokół polskiej rzeczywistości resocjalizacyjnej*, Warszawa 2013; M. Sztuka, *Anachronizm i aktualność. Idea resocjalizacji w sporze o nowoczesność*, Kraków 2013; P. Stępnia, T. Kalisz, W. Zalewski (red.), *Czy i jakie więzienia są potrzebne? Rozważania na tle zagadnień współczesności*, Poznań–Gdańsk–Wrocław–Kalisz 2016; P. Stępnia, *Resocjalizacja (nie)urojona. O zawłaszczeniu przestrzeni penitencjarnej*, Warszawa 2017.

¹⁹ Zob.: T. Kalisz, *Uwagi o celach kary pozbawienia wolności w perspektywie art. 67 k.k.w.*, w: A. Szerląg (red.), *Kara pozbawienia wolności a readaptacja społeczna skazanych*, Wrocław 2011, s. 39–51; A. Kwieciński, T. Kalisz, *Cele izolacji penitencjarnej w perspektywie odrzucenia idei przymusowej resocjalizacji*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2013, nr 95, s. 117–129.

²⁰ Zob.: M. Mendel, *Pedagogika miejsca wspólnego. Miasto i szkoła*, Warszawa 2018; I. Copik, *Pedagogika miejsca — kultura lokalna a kształtowanie się tożsamości współczesnego człowieka*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 2013, t. XXII, s. 179–189.

przestrzenią kształtowania się tożsamości, kultury organizacji oraz jej lokalnego usytuowania.

Zważywszy, że podejmowana problematyka skupia się na doświadczaniu miejsca przez skazanych i opowiadaniu o więzieniu osobom im najbliższym za pośrednictwem listów, przyjęto optykę naukową Władimira Tuporowa, który wskazuje na dwubiegunową korelację pomiędzy tekstem a przestrzenią.

Tekst jest przestrzenny (czyli ma cechę przestrzenności, mieści się w „realnej” przestrzeni, jak to jest właściwe dla większości komunikatów, składających się na podstawowy korpus kultury ludzkiej), a przestrzeń jest tekstem (czyli przestrzeń jako taką można pojmować jako komunikat)²¹.

Takie ujęcie stanowi kontekst rozważań i wyznacza ich horyzont, osadzony w teorii interakcjonizmu symbolicznego oraz koncepcji pedagogiki miejsca.

W przyjętej perspektywie teorii interakcjonizmu symbolicznego²² istotne jest zrozumienie motywów, działań, relacji i definicji sytuacji, w jakiej znajdują się skazani, a także zwrócenie uwagi na subiektywne znaczenia, jakie nadawcy przypisują rzeczywistości oraz w jaki sposób ją rekonstruują²³. Skazanych — autorów listów — traktowano jako aktywne podmioty, nadające znaczenia swoim narracjom, które przekazują za pośrednictwem listów poza mury więzienia. Tym samym skazani kształtują wyobrażenie przestrzeni penitencjarnej w świadomości adresatów ich korespondencji.

Z kolei w koncepcji pedagogiki miejsca Maria Mendel ukazuje istnienie wzajemnej relacji człowieka i miejsca, w których przestrzeń jest obszarem ciągłej wymiany doświadczeń i informacji, znaczącym dla procesów uczenia się miejsca i jego rozwoju oraz kształtowania tożsamości i relacji społecznych pomiędzy jednostkami, grupami czy instytucjami²⁴. Czynione w tej koncepcji rozważania odnoszą się do analizy przestrzeni penitencjarnej, jaką jest instytucja izolacji całkowitej oraz procesów zachodzących u beneficjentów tych instytucji, tj. przyjmowanych technik adaptacyjnych, sposobów nadawania znaczenia, czynienia miejsc zrozumiałymi, tworzenia więzi społecznych, rozumienia miejsca jako przestrzeni do zmiany.

Uzasadnienie takich ram teoretycznych związane jest z określeniem wymiarów interpretacyjnych wyłonionych ze zgromadzonego materiału badawczego oraz sposobu nadawania znaczeń przez autorów listów różnym aspektom przestrzeni penitencjarnej, których subiektywna ocena może mieć wpływ na ich gotowość do zmiany. Jednocześnie odczytanie zakładu karnego, opisanego przez skazanych za pomocą nadawanych mu znaczeń, pozwala na dostrzeżenie w tej swoistego rodzaju narracji ukrytego programu penitencjarnego.

²¹ W. Toporow, *Przestrzeń i rzecz*, Kraków 2003, s. 15.

²² Zob.: A. Siemaszko, *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, Warszawa 1993, s. 265–272; M. Bernasiewicz, *Interakcjonizm symboliczny w teorii i praktyce resocjalizacyjnej*, Kraków 2011; E. Hałas, *Interakcjonizm symboliczny*, Warszawa 2006.

²³ Zob.: H. Blumer, *Interakcjonizm symboliczny. Perspektywa i metoda*, Kraków 2009.

²⁴ Zob.: M. Mendel, *Pedagogika miejsca*, Wrocław 2006.

Ramowanie przestrzeni penitencjarnej — perspektywa metodologiczna

Opis przestrzeni penitencjarnej jako zespołu elementów imponderabilnych, w odniesieniu do zgromadzonego materiału empirycznego, wymaga określenia warunków brzegowych, tzw. ram odniesienia. Na potrzeby opracowywania materiału badawczego wykorzystano koncepcję analizy ramowej Ervinga Goffmana, która odnosi ją m.in. do badania doświadczeń w relacjach interakcyjnych. Według autora koncepcji „to, jak ludzie określają, co jest w danej chwili istotne i nieistotne, określa ramę, przez którą konstytuują się dane okoliczności”²⁵. Dlatego rama stanowi określoną perspektywę, którą przyjmuje się nie w pełni świadomie, a która organizuje ludzkie doświadczenie, będąc jednocześnie schematem interpretacyjnym i schematem działania²⁶. Z tego powodu w procesie ramowania dobrano wątki i zaakcentowano tylko niektóre aspekty przedstawianej w listach przestrzeni penitencjarnej. Uwypuklono również określony sposób jej definiowania, określoną interpretację, ocenę moralną, pojawiające się emocje, a czasami również sugestie, co do dalszych działań w odniesieniu do kształtowania tej przestrzeni.

Problematyka badań własnych została osadzona w kontekście sytuacji, w jakiej znalazły się osoby pozbawione wolności oraz w kontekście relacji społecznych, jakie podejmują za pomocą formy pisanej — listu do osób najbliższych²⁷. Zastosowana metodologia, właściwa jest dla metod teorii ugruntowanej, osadzonej w nurcie symbolicznego-interakcjonizmu. W ramach dociekań pedagogicznych zastosowano metodę analizy dokumentów, zawężając ją do wykorzystania techniki analizy treści, właściwej dla ujęcia interpretatywnego badań. W tym kontekście zgromadzony materiał empiryczny w postaci listów skazanych może być cennym źródłem wiedzy o ich emocjach, poglądach, opiniach i miejscu, w którym odbywają karę pozbawienia wolności, a także procesie ich reedukacji. Przyjęta orientacja badawcza analizy korespondencji skazanych pozwoliła na wyraźnie jakościowy intersubiektywny charakter interpretacji zgromadzonego materiału oraz umożliwiła dostrzeżenie złożoności i wielości różnorodnych wątków z niej wynikających, oczywiście w ramach przyjętych procedur i metodologicznych obwarowań²⁸.

²⁵ D. Silverman, *Interpretacja danych jakościowych. Metody analizy rozmowy, tekstu i interpretacji*, Warszawa 2007, s. 88.

²⁶ Zob. E. Goffman, *Analiza ramowa. Esej z organizacji doświadczenia*, Kraków 2010.

²⁷ Określenie osoba najbliższa, będzie tu szeroko rozumiane, to taka osoba, z którą autor listu chce utrzymywać kontakt korespondencyjny, która w jedyne znany autorowi listu sposób jest bliska. W kodyfikacji karnej, w rozdziale dotyczącym objaśnień ustawowych, w art. 115 § 11 jest zawężające określenie osoby najbliższej — „jest to małżonek, wstępny, zstępny, rodzeństwo, powinowaty w tej samej linii lub stopniu, osoba pozostająca w stosunku przysposobienia oraz jej małżonek, a także osoba pozostająca we wspólnym pożyciu”. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny* (Dz. U. 2019, poz. 1950).

²⁸ K. Szczepaniak, *Zastosowanie analizy treści w badaniach artykułów prasowych — refleksje metodologiczne*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica” 2012, nr 42, s. 110.

Korpus epistolarny stanowił uzupełnienie dla faktycznego pokazania percepcji zjawiska czasoprzestrzeni penitencjarnej przy wykorzystaniu metodologii właściwej do badań „w działaniu”. Prowadzenie tego typu badań *ex post* (analiza wytworów własnych) jest typowe zarówno dla epistemologii, jak i badań społecznych, odnoszących się do analizy dokumentów. Skazanych (nadawców listów) uznano za twórców dzieła, a efektem ich twórczości uczyniono korespondencję. Przyjęcie takiego założenia jest zasadne w badaniu zjawisk, które pomimo że występują, tworzą i kreują rzeczywistość, są trudno uchwytnie i nie są powszechnie dostrzegalne, przez co wymagają prowadzenia naukowej eksploatacji w sposób niezwykle delikatny, by już poprzez samo prowadzenie badań nie zniekształcić badanego zjawiska²⁹.

Słowo pisane w warunkach izolacji całkowitej nabiera szczególnego znaczenia, ponieważ inne formy kontaktu ze światem zewnętrznym są z oczywistych powodów ograniczone³⁰, zarówno dla skazanych, jak i ich bliskich. Dla adresatów listy od skazanych są podstawowym i często, w ich odczuciu, niepodważalnie wiarygodnym źródłem wiedzy o świecie penitencjarnym, dostarczającym im informacje na podstawie, których kształtują swoje wyobrażenia na temat inkarceracji. Stanowi to o sugestywności ich przekazu, dlatego też treść i charakter tekstów pisanych przez skazanych³¹ powinny być przedmiotem pogłębionej refleksji. Analiza treści zbioru listów pozwala na uzyskanie wyników w intersubiektywnym wymiarze. Ponadto odnosi się do gotowego, spisane materiału, poddanego usystematyzowaniu i planowanej analizie percepcji przekazu. Nie wymaga ona bezpośredniej interakcji badacza z badanym, z uwagi na fakt, że analizowane są pewne specyficzne, istniejące już treści. Tym niemniej konieczne jest zachowanie świadomości, że zewnętrzne warunki społeczno-kulturowe, wewnętrzne przekonania i hierarchia wartości, a nawet sam cel badań i motywacje do ich podjęcia (każdorazowo zindywidualizowane) mogą mieć, i zazwyczaj mają, wpływ na samego badacza i wyniki jego analiz³². Dotyczy to również skazanych, którzy w swojej korespondencji poruszają tematy dla nich ważne, zwłaszcza w ich bieżącej sytuacji, jaką stanowi izolacja więzienna.

Analiza treści zgromadzonego materiału empirycznego dotyczyła opisu zawartości listów, zarówno jawnej, jak i niejawnej, gdyż uwzględnienie tylko jednej perspektywy miałoby wymiar powierzchowny i małowartościowy.

²⁹ E. Babbie, *op. cit.*, s. 515–516.

³⁰ Zapewnienie bezpieczeństwa publicznego oraz instytucjonalnego wymaga organizacji tych obszarów w zakresie przestrzegania praw i obowiązków osób pozbawionych wolności. Dlatego takie formy kontaktów ze światem zewnętrznym, jak: widzenia, przepustki, rozmowy telefoniczne i teleinformatyczne, paczki, przekazy pieniężne, zajęcia wolnościowe są reglamentowane i wyspecyfikowane w zależności od sytuacji prawno-osobistej osadzonego.

³¹ Źródła pisane wytwarzane przez skazanych mogą stanowić: skargi, prośby, wnioski, listy, grypsy, napisane książki i wiersze, teksty napisane na potrzeby zajęć, itp. Mogą to być interesujące źródła wiedzy o świecie penitencjarnym.

³² K. Szczepaniak, *Zastosowanie analizy treści...*, s. 84–85.

Właściwym postępowaniem badacza jest umieszczenie badanego materiału w szerokim kontekście, co jednocześnie stwarza możliwość wysnuwania błędnych wniosków wychodzących poza jawną zawartość przekazu. Dlatego proces wyciągania wniosków powinien być jasny i przejrzysty³³, bowiem metoda analizy treści nie jest prostym wnioskowaniem na temat badanego materiału, odczytaniem zawartych w nim przez autora treści i ich interpretacją. Jest to raczej wielopłaszczyznowa interakcja między: zbiorem wiedzy na dany temat, dotychczasowymi przekonaniem i doświadczeniami autora oraz jego intencjami prowadzącymi do powstania tekstu; wiedzą, doświadczeniami i przekonaniem badacza; silnie wpływającym na proces tworzenia przekazu i jego późniejszej interpretacji w kontekście społecznym³⁴.

Obrotą procedurą badań miała charakter sekwencyjny. Na pierwszym etapie prac dokonano wyboru materiału badawczego. Materiał badawczy stanowiła zanonimizowana korespondencja skazanych, pierwszy raz odbywających karę pozbawienia wolności, osadzonych w zakładzie karnym typu zamkniętego, którzy byli przetransportowywani pomiędzy jednostkami penitencjarnymi w ramach odbywania kary pozbawienia wolności. Badania przeprowadzono w latach 2015–2016, a swym zakresem obejmowały one analizę jakościową 26 listów skazanych.

Następnie wyłonioną korespondencję poddano wielokrotnemu czytaniu, a w prowadzonej analizie materiału empirycznego skoncentrowano się na tym, o czym, i w jaki sposób skazani pisali w swojej korespondencji do osób im najbliższych. Pozwoliło to dostrzec intencje autorów listów, dostrzec elementy zawołowane, co jest typowe dla skazanych, mających świadomość cenzury i kontroli korespondencji. Stąd odkrywanie przedstawianego w listach świata penitencjarnego wymagało „zanurzenia się” w tym świecie, by móc dokonać strukturyzacji poruszanych w nich tematów i prezentowanych treści.

Kolejnym etapem analizy treści listów było opracowanie klucza kategoryzacyjnego rozumianego jako system elementów posiadających wspólne cechy, ze względu na które możliwe jest połączenie ich w określone grupy³⁵. Analiza jakościowa listów pozwoliła na określenie charakterystycznych treści oraz badanie intencji nadawcy, co wymagało uwzględnienia kontekstu i okoliczności powstania danej treści³⁶. Proces tworzenia klucza kategoryzacyjnego polegał na łączeniu podobnych wątków przy jednoczesnych próbach uchwycenia maksymalnej różnorodności tematycznej, co wymagało tworzenia kategorii i pojęć, o jakich traktują

³³ M. Lisowska-Magdżiarz, *Analiza zawartości mediów. Przewodnik dla studentów*, Kraków 2004, s. 14–15.

³⁴ K. Szczepaniak, *Zastosowanie analizy treści...*, s. 86. Zob.: J. Fiske, *Wprowadzenie do badań nad komunikowaniem*, Wrocław 2009, s. 182; T. Goban-Klas, *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji, Internetu*, Warszawa 2009, s. 131–132.

³⁵ M. Lisowska-Magdżiarz, op. cit., s. 54–55.

³⁶ Zob.: H. Pałska, *Badacz społeczny wobec tekstu. Niektóre problemy analizy jakościowej w socjologii i teorii literatury*, w: H. Domański, K. Lutyńska, W. Rostocki, *Spojrzenie na metodę. Studia z metodologii badań socjologicznych*, Warszawa 1999, s. 166.

analizowane treści. Posłużyła do tego technika emergentna, w której to tworzenie klucza odbywa się wyłącznie na podstawie zebranego materiału empirycznego.

Konieczne było również zdefiniowanie kategorii w kluczu, w celu przybliżenia sposobu, w jaki je wydzielono, i w jaki są one rozumiane przez badacza. Sporządzenie definicji poszczególnych kategorii klucza zawężyło zakresowo skład danej kategorii, jednocześnie doprecyzowało i uzasadniło, co w danym obszarze ma się znaleźć, a co należy odrzucić. W efekcie klucz kategoryzacyjny wraz z definicjami kategorii tworzą:

1. Relacje korespondencyjne — w tym aspekcie analizy dokonano podziału zgromadzonego materiału na listy skazanych adresowane do osób przebywających na wolności, które najczęściej były członkami rodzin osadzonych oraz korespondencję międzyzakładową z innymi skazanymi, poznanymi w warunkach izolacji więziennej. Skupiono się na różnicach pomiędzy treściami zawartymi w korespondencjach, zwracając uwagę na jakość przekazu w zależności od adresatów. Fragmenty listów dotyczą więzi i zaspokajania potrzeb dotyczących kontaktu z bliskimi dla skazanych osobami.
2. Miejsce — w tym obszarze analizy zwrócono uwagę na fragmenty listów dotyczące opisu miejsca, warunków socjalno-bytowych, ogólnego wrażenia związanego z organizacją miejsca i jego oceną oraz tym wszystkim, co tworzy przestrzeń penitencjarną.
3. Uczucia i emocje towarzyszące relacji miejsca z człowiekiem — fragmenty listów tej części klucza dotyczą emocjonalności przekazu związanego z różnymi sytuacjami typowymi dla izolacji więziennej, postaw przyjmowanych względem nich oraz stosowanych technik adaptacyjnych.
4. Działania reedukacyjne — w tym obszarze analizowano treści korespondencji odnoszące się do kadry i prowadzonych przez nią oddziaływań penitencjarnych.
5. Temporalność — w tym aspekcie analizy korespondencji interesujące były treści związane z postrzeganiem upływu czasu przez osoby osadzone. Fragmenty listów z tego obszaru związane są z refleksją nad dotychczasowym życiem, oceną rzeczywistości i odniesieniami do planów po zwolnieniu.

Na ostatnim etapie połączono obszary analizy z fragmentami korespondencji skazanych. Dla prowadzonych analiz istotne były wyłącznie fragmenty, wycinki więziennych listów, dotyczące przestrzeni penitencjarnej i postrzegania sytuacji więziennej. Ze względu na obszerność materiału badawczego w niniejszym artykule zamieszczono wyłącznie wnioski, wynikające z analizy listów, opisując najbardziej charakterystyczne i znacząco odpowiadające poszczególnym kategoriom klucza wypowiedzi pisemne badanych skazanych.

Wyniki badań empirycznych

Analizie poddano treść listów ze względu na emocje, opinie, oceny wyrażane o doświadczaniu odbywania kary pozbawienia wolności w aspekcie relacji międzyludzkich, reedukacji i warunków socjalno-bytowych. Zwrócono również

uwagę na odniesienia temporalne, dotyczące przeszłości, teraźniejszości i przyszłości skazanych. Do analizy włączono wszystkie listy, w których wystąpiła wskazana problematyka.

1. Relacje korespondencyjne — ramowanie przestrzeni penitencjarnej w wewnętrznym i zewnętrznym przekazie

Utrzymywanie kontaktów ze światem zewnętrznym w postaci listów wymaga od skazanego aktywności. Chcąc sporządzić list, nadawca musi przemyśleć jego treść. Skazani, korzystający z korespondencyjnej formy podtrzymywania kontaktu z otoczeniem, w przygotowaniu tego rodzaju formy pisemnej, wielokrotnie muszą zmierzyć się z takimi trudnościami, jak wtórny analfabetyzm, niskie wykształcenie czy przekonanie o braku tej umiejętności, co niejednokrotnie wyrażają, przeprasząc za brzydkie pismo, błędy czy krótki list.

Skazani ponoszą koszty finansowe wysłania napisanego listu, takie jak np. zakup znaczka, kartki, długopisu, koperty i innych materiałów w zależności od tego, jak chcą przygotować i ozdobić list, jakie wrażenie wywrzeć na adresacie³⁷. Możliwości finansowe skazanych mogą także wpływać na częstotliwość wysyłania listów, jak też ich otrzymywania, stąd w listach piszą, że nie odpisywali, bo nie mieli znaczków, albo wyjaśniają, że nie przekazują adresatowi znaczka, bo sami musieli pożyczyć znaczek na wysłany właśnie list.

Skazani ponoszą też koszty psychologiczne przygotowywanej przez nich korespondencji, w sytuacjach gdy tematyka listu dotyczy ważnych i trudnych dla nich spraw, ale też niepewności, czy otrzyma się odpowiedź, czy adresat jest zainteresowany korespondowaniem. W listach proszą choć o krótką informację o tym, co słychać u bliskich, czasem są nawet rozgoryczeni i mają żal, gdyż w ich przekonaniu proszą przecież o tak niewiele. Tłumaczą się również z braku kontaktu z ich strony, wskazując, że kiedy dzwonili, nikt nie odebrał albo było zajęte, więc myśleli, że się na nich pogniewano, a potem nie mieli już możliwości, żeby znowu zadzwonić.

W przypadku utrzymywania relacji korespondencyjnej pojawiają się również trudności niezwiązane z samymi skazanymi, wskazujące bardziej na kwestie organizacyjne wynikające z procedury postępowania z korespondencją w jednostkach penitencjarnych. Treść listów ukazuje również słabą organizację dotyczącą przekazywania korespondencji w jednostkach penitencjarnych. Z listów wynika, że nie cała korespondencja dociera do nadawców, np. otrzymano tylko kartkę ale listu nie było, skazani skarżą się, że otrzymują korespondencję ze znacznym

³⁷ Niektóre z listów pisanych przez osoby pozbawione wolności są minidziełami artystycznymi oraz pisarskimi, co jest wyrazem włożonego trudu i uczuć adresatów w ich przygotowanie. Bywają listy opatrzone w różnego rodzaju formy graficzne i tekstowe, w postaci rysunków, wierszy, opowiadań, piosenek, a także w drobiazgi mogące zmieścić się do koperty, a niezakazane przez obowiązujące regulacje prawne — kosmyki włosów, wycinki z gazet czy drobne rękodzieło.

opóźnieniem, że są trudności w przekazaniu listu do wysłania czy w zorganizowaniu znaczka.

Niezależnie od tego, czego dotyczy treść korespondencji, osoba do której skazany pisze list, jest w pewien sposób dla niego ważna i bliska, wywołuje emocje, którym często towarzyszy pragnienie odwzajemnienia w postaci kontaktu, informacji zwrotnej czy innej formie umacniania więzi. Między adresatem i nadawcą istnieje więź, która może wynikać ze wspólnoty doświadczeń w przypadku korespondencji między skazanymi czy wspólnoty doświadczeń i więzi rodzinnych z kręgu osób ważnych dla skazanego w środowisku wolnościowym.

W pierwszym przypadku, w sensie wspólnych doświadczeń, adresatami listów skazanych są ich koledzy, przyjaciele spod tzw. celi mieszkalnej, z którymi na jakimś etapie wykonywania kary pozbawienia wolności adresat listu miał styczność lub należący do jakiejś wspólnej dla adresata grupy odniesienia. Te listy, o typowej strukturze, zawierają klasyczne sformułowania, zwroty powitalne, niejednokrotnie rymowane i humorystyczne oraz zwroty pożegnalne z prośbą o podtrzymanie kontaktu, o odpisanie, przekazanie pozdrowień dla wszystkich członków rodziny czy życzenia pozostania w zdrowiu.

Analiza korespondencji wskazuje również na przynależność części skazanych do wewnętrznych grup więziennych³⁸, o czym świadczą przekazywane w listach liczby o skazanych grypsujących w całej jednostce lub pisanie ich językiem grypsery. Ponadto liczne niedopowiedzenia w listach czy urwane słowa są swoistego rodzaju kodem, pozostawiającym przestrzeń do domysłów, np. pucha, ESEK, frajer. Pojawiają się również sformułowania mogące świadczyć o świadomości skazanych, o cenzurowaniu korespondencji przez funkcjonariuszy jednostki penitencjarnej, stąd autorzy listów deklarują wprost, że nie będą o czymś pisać, tylko porozmawiają ze sobą już na wolności, jak się spotkają, bo tu funkcjonariusze czytają listy.

Korespondencja pomiędzy skazanymi nie jest zbyt rozbudowana i ogranicza się do przekazywania neutralnych wiadomości, a informacje istotne, mające pozostać niejawnymi dla Służby Więziennej, próbuje przekazać się innymi kanałami komunikacyjnymi (grypsy lub przekaz ustny przetransportowanych skazanych).

W korespondencji wzajemnej skazanych przestrzeń penitencjarna jest znana zarówno nadawcy, jak i adresatowi. Przytoczone fragmenty korespondencji skazanych są również swego rodzaju wzajemnym poradnictwem nieformalnym i wspierającym w monotonnym świecie penitencjarnym. Analizowana korespondencja kierowana do innych skazanych zwykle miała charakter sprawozdawczo-informacyjny z elementami wsparcia i zrozumienia dla trudnej sytuacji adresata, a formułowane w niej „dobre rady” więzienne stanowiły wyraz troski o niego, stąd zalecenia, by się nie poddawać i zapewnienia, że „krótki wyrok”

³⁸ Zob.: S. Przybyliński, *Podkultura więzienna — wielowymiarowość rzeczywistości penitencjarnej*, Kraków 2010.

minie szybko, oraz próby ochrony przed popełnianiem błędów, by starać się odbyć karę pozbawienia wolności bez popadania w konflikty z innymi skazanymi czy bez podejmowania zachowań, które przekreślą szanse na uzyskanie wcześniejszego zwolnienia z więzienia.

Użyte przez skazanych sformułowania wskazują na wzajemną troskę, zainteresowanie stanem zdrowia czy kondycją psychiczną. Skazani piszą, że martwią się o siebie, że smuci ich brak kontaktu, zastanawiają się, dlaczego zerwano z nimi kontakt, co jest tego powodem. Jednocześnie w listach dopytują się, co słyhać u adresata korespondencji, czy jest zdrowy, czy dobrze sobie radzi, co robi, czy pracuje, piszą również, że bardzo czekają na wiadomość zwrotną.

W listach dostrzec można również potrzeby akceptacji i afiliacji, których zaspokojenie jest ważne dla każdego człowieka³⁹. Podkreślają to również różne formy określające adresata i jego bliskość z nadawcą typu: „ziomek”, „ziomeczek”, „braciak”, „brachu”, „koleżka”, „mordo”. Te sformułowania w slangu więziennym określane są jako „taflowanie”, czyli zadawanie się z kimś, bratanie się z nim. Jednocześnie świadczą o pewnej zażyłości i związanej z tym deklaracji pomocy. Gotowość pomocy koledze jest inna niż zaangażowanie w pomoc „ziomeczkowi” czy „braciakowi”, nawet gdyby ograniczała się tylko do formy deklaratywnej, wskazanej w liście. Stąd też duża ciekawość i zainteresowanie tym, co dzieje się u adresata oraz entuzjazm w powitaniach czy pożegnaniach w analizowanych przekazach. Często w listach przekazywane są pozdrowienia od współsadzonych z celi, życzenia zdrowia, wolności czy szybkiego spotkania na wolności.

W narracjach skazanych nie brakuje również elementów wskazujących na autentyczne zainteresowanie tym, co dzieje się u adresata, jak wygląda jego sytuacja prawna, jak układają się relacje z współsadzonymi. Stąd skazani dopytują w listach, co zaproponował adwokat, jakie są szanse na skrócenie wyroku, czy złożono apelację, kiedy mają wokandę i jakie mają szanse na powrót do domu.

Korespondencja skazanych wskazuje również na serdeczność i szczerłość relacji, co często wyrażane jest wprost w deklaracjach o sympatii i życzliwości. W listach pojawiają się informacje świadczące o zawarciu przyjaźni w więzieniu i istotności tej relacji koleżeńskiej, pewnej wspólnoty doświadczeń i podobieństwie poglądów, podejścia do życia i sytuacji uwięzienia, o czym świadczyć ma fakt, że jest to pierwszy list, jaki skazany napisał. Skazani piszą o relacjach ze współsadzonymi, cieszy ich, że mogą liczyć na siebie, że mają z kim porozmawiać w chwilach załamania i tęsknoty za wolnością i bliskimi na wolności. Z listów wynika, jak ważne są to dla nich relacje.

List dynamizuje bezruch więzienny, jest pośrednim środkiem komunikacji w drodze do wolności. Z analizowanych listów skazanych wybrzmiewa chęć spotkania się w warunkach wolnościowych. Skazani piszą, że czekają na spotkanie na wolności, życzą sobie, by jakoś przetrwać sytuację uwięzienia i by nie

³⁹ Zob.: A. Maslow, *Motywacja i osobowość*, Warszawa 2018.

zmieniła ich ona na gorsze, co ich zdaniem jest powszechne i co jest najtrudniejsze w pobycie w zakładzie karnym, by nie ulec temu złemu wpływowi.

W treści korespondencji osadzonych widać wzajemną troskę, zainteresowanie, ciekawość, co jest namiastką zwykłej ludzkiej życzliwości, charakterystycznej dla środowiska wolnościowego.

Drugą wyłonioną grupą adresatów korespondencji skazanych są członkowie ich rodzin (rodzice, rodzeństwo, kuzynostwo), osoby bliskie skazanym (przyjaciele, partnerki), które przebywają na wolności. Zazwyczaj nie mają oni doświadczeń związanych z pobytem w izolacji więziennej. Tej grupie odbiorców przestrzeń penitencjarna zwykle nie jest znana⁴⁰ i to skazany jest swoistego rodzaju przewodnikiem po zakładzie karnym, w którym przebywa, co powoduje, iż jego relacje mogą być przyjmowane za pewnik i poniekąd kształtują wyobrażenie społeczne o tym, co się dzieje za murami więzienia, w różnych aspektach jego funkcjonowania. Pobyt skazanego w jednostce penitencjarnej może budzić obawy osób najbliższych o jego bezpieczeństwo, a jednocześnie może powodować strach przed kontaktami w formie bezpośrednich widzeń w więzieniu.

Korespondencja skazanych z bliskimi ze środowiska wolnościowego i podtrzymywanie z nimi kontaktów są korzystne ze względu na prowadzone oddziaływania penitencjarne. Dobre relacje z bliskimi niejednokrotnie motywują skazanego do zmiany i zwiększają szansę na readaptację społeczną po odbyciu kary pozbawienia wolności. Sytuacja izolacji więziennej dla całego systemu rodzinnego jest sytuacją trudną w wielu wymiarach i wymaga interwencji kryzysowej, która z wielu powodów nie jest realizowana⁴¹. Rodzina i jej członkowie pozostają zdani sami na siebie, czego częstym efektem jest rozpad struktur i więzi rodzinnych, a potwierdzeniem jest informacja o zerwanych relacjach bliskich ze skazanym (o czym świadczy np. zapis z listu skazanego, że rodzice dali sobie z nim spokój, z takim synem), a także społecznych z uwagi na samoalienację lub ekskluzję społeczną. Stąd też działania zmierzające do podtrzymywania poczucia bliskości skazanego z rodziną (oprócz korespondencji również w formie kontaktu telefonicznego czy osobistego w postaci widzeń i przepustek) mogą być przydatne w prowadzonej pracy resocjalizacyjnej.

Z listów skazanych można także pozyskać rzeczywiste informacje o sytuacji wolnościowej osoby pozbawionej wolności, a zwłaszcza sytuacji rodzinnej i relacji z bliskimi. Należy rozważyć przydatność analizy tak pozyskanego materiału do monitorowania zmian w samoocenie skazanego, jego sytuacji wynikającej z faktu pozbawienia go wolności, by również na tej podstawie dobierać odpowiednie środki oddziaływań penitencjarnych. Można pokusić się o analizowanie korespondencji w zależności od tematów w nich poruszanych na poszczególnych etapach odbywania kary pozbawienia wolności. Z dużym

⁴⁰ Na potrzeby rozważań wyłączono z analizy grupę rodzinną skazanego, w której karalność jest transmitowana pokoleniowo z uwagi na odmiennosć tego rodzaju korespondencji, którą można zakwalifikować do pierwszej omówionej grupy.

⁴¹ Zob.: B. Nowak, *Rodzina w kryzysie. Studium resocjalizacyjne*, Warszawa 2012.

prawdopodobieństwem można przypuszczać, że na początku uwięzienia zwykle są poruszane kwestie organizacyjne, wynikające z nowej sytuacji, w jakiej znalazła się rodzina, a jednocześnie dotyczące życia skazanego w nowych dla niego realiach zakładu karnego. Istotnym wątkiem korespondencji mogą być również kwestie pomocowo-wspierające, czy to w wymiarze materialnym (prośby o przekazy pieniężne, paczki), czy to w wymiarze duchowym, emocjonalnym (prośby o utrzymanie kontaktu, podtrzymywanie relacji poprzez listy, rozmowy telefoniczne czy widzenia). Interesujące byłoby zbadanie, czy i ewentualnie, jak zmienia się korespondencja skazanych podczas odbywania przez nich kary pozbawienia wolności, po oswojeniu przez rodzinę przestrzeni penitencjarnej, ale też można oczekiwać, że listy te będą swego rodzaju odzwierciedleniem postępującego procesu prizonizacji. Zgromadzony materiał badawczy nie był analizowany z uwzględnieniem powyższego, z uwagi na inne założenia i możliwości czasowe prowadzenia badań. Jednakże obszar analizy źródeł, jakie stanowi korespondencja skazanych, daje wiele możliwości dotychczas marginalnie podejmowanych w literaturze przedmiotu.

W analizowanych fragmentach listów skazanych do rodzin czy osób bliskich na wolności zauważyć można szczególną troskę skazanych o intymność relacji oraz poczucie dyskomfortu z powodu braku bieżącego kontaktu lub braku możliwości spotkania z bliskimi. Skazani w listach proszą o przyjazd na widzenie, proszą o odwiedziny, wiedząc, że to duże wyzwanie organizacyjne, ale też finansowe dla bliskich, dojazd autobusem czy pociągiem do miejscowości, w której skazany odbywa karę pozbawienia wolności w zakładzie karnym. Zapewniają również o tym, jak ważne jest dla nich to spotkanie, że bardzo czekają na odwiedziny, list czy telefon.

W listach wyrażają też troskę o swoich bliskich, dla których odwiedzenie ich w nowej jednostce penitencjarnej jest wydatkiem znacznie obciążającym budżet domowy. Interesujący jest również fakt użycia słowa „rodzina” pisanego dużą literą „R”, co może być wyrazem szacunku i bliskiej relacji z krewnymi.

Listy kierowane przez skazanych do bliskich im osób na wolności cechują się widoczną emfazą, podkreślającą bliskość i stałość uczuć pomimo fizycznej rozłąki. Niejednokrotnie skazani zapewniają w nich bliskich o swych uczuciach, miłości i tęsknocie. W korespondencji do bliskich, całych rodzin, mam, żon czy braci, skazani wprost deklarują swe uczucia, piszą Kocham cię, czy bardzo was Kocham, piszą również, że bardzo tęsknią i jak trudno jest im bez bliskich.

W tych relacjach korespondencyjnych zauważyć można również potrzebę akceptacji i afiliacji skazanych. Jednocześnie u skazanych pojawia się świadomość „wypadnięcia z codzienności rodzinnej”, czasowego znalezienia się poza fizycznym kręgiem rodziny. Zwracając się do adresata listu, proszą o przekazanie pozdrowień wszystkim członkom rodziny, indywidualizując czasem zalecenia dla konkretnych osób, np. by ucałować ciocię, przekazać, by ktoś się nie martwił, by pamiętać o nim, przy dzieleniu się opłatkiem.

W wielu listach skazani zwracają się bezpośrednio do poszczególnych członków swoich rodzin, kierując do nich konkretne rady dotyczące ich zachowań czy

wyborów, np. przykładania się do nauki, podjęcia pracy, utrzymania związku lub też mające ustrzec przed powieleniem ich błędów, by „nie zeszli na złą drogę”, by nie skończyli w „kryminale” jak oni. Zdarza się, że dziękują imiennie za przesłane pozdrowienia, informacje o krewnych, zdjęcia bliskich, dziękują za odwiedziny i pomoc materialną, rzeczową i/lub finansową. Skazani będąc w izolacji więziennej, mają poczucie bycia zależnymi od wsparcia rodziny, często stają przed koniecznością proszenia o pomoc. Proszą o pomoc finansową zapewniając, że wszystko oddadzą po wyjściu z więzienia, a jednocześnie obawiają się, czy adresat listu nie obrazi się za taką materialną prośbę. W listach pojawiają się liczne prośby o odpisanie i o pomoc, zwłaszcza na początku uwięzienia, gdyż skazani liczą, że potem już dadzą sobie jakoś radę.

Niepewność, co do tego, jak rodzina czy bliscy skazanego poradzą sobie bez niego, oraz obawa o to, jak sam skazany poradzi sobie w zakładzie karnym, mogą budzić silne emocje wpływające na funkcjonowanie osoby pozbawionej wolności w jednostce penitencjarnej. Rozłąka z osobami bliskimi, brak możliwości utrzymywania z nimi bieżącego kontaktu i uczestniczenia w codziennym życiu rodziny oraz wynikająca z tego niemożność zaspokojenia tych potrzeb, mogą stanowić jedną z silniej odczuwanych przez skazanych dolegliwości kary pozbawienia wolności.

2. Fizyczność więzienia

Właściwością miejsca jest jego organizacja i postrzeganie go przez jego beneficjentów w istotnych dla nich aspektach jego funkcjonowania. W przypadku jednostki penitencjarnej niezwykle istotne są elementy związane z zapewnianymi w nich warunkami socjalno-bytowymi, które stanowią o komforcie i jakości życia więziennego.

W korespondencji skazanych zauważyć można, że mając za sobą doświadczenie odbywania kary pozbawienia wolności w kilku jednostkach penitencjarnych, zwracają większą uwagę na panujące w nich warunki socjalno-bytowe i doceniają nawet drobne udogodnienia. Skazani w listach dokonują swojego rodzaju komparatystyki warunków więziennych. W wielu przekazach pojawiają się informacje dotyczące tych kwestii. Skazani opisują w ilu osobowej są celi, jak duży jest zakład karny, jaki jest rytm dnia, o której jest pobudka, że mają godzinę spaceru dziennie. Opisują również jedzenie, chwalą je i to, że nie muszą go uzupełniać w kantynie, że porcje są wystarczające i że nie są głodni. Przekazują również informacje dotyczące tego, jakie łóżko zajmują, czy dolne, czy górne, dzielą się też faktem, że nie muszą sprzątać, że jest cisza i spokój. W listach często skupiają się na opisach warunków, w jakich przebywają w celi. Autorów listów cieszy, że mają ciepłą wodę, prąd i ogrzane cele, nawet to, że mają ładny widok z okna, że widać ulicę i spacerujących ludzi. Zdarzają się porównania warunków bytowych panujących w celi z pokojem w hotelu pracowniczym. Dokonują też pozytywnej oceny funkcjonariuszy, są zadowoleni z możliwości korzystania z przysługującej im rozmowy telefonicznej, z faktu otrzymania

„ciuchów”, możliwości skorzystania z hali sportowej. Aczkolwiek zdarzają się listy, w których skazani uskarżają się na panujące w zakładzie karnym warunki, na przeciągi w celi, zimną wodę i brak prądu. Niestety takie różnice pomiędzy standardami występują pomimo ustawowych wytycznych regulujących i standaryzujących te kwestie w całej Polsce.

Niejednokrotnie skazani są pozytywnie zaskoczeni tak dobrymi warunkami mieszkalnymi i standardami węzłów sanitarnych, choć dostęp do ciepłej wody powinien być normą w każdej jednostce penitencjarnej. W listach skazani wyrażają swoje zaskoczenie, aż tak dobrymi warunkami, ciepłą wodą dostępną cały czas, dobrym jedzeniem (naleśnikami, ryżem, mielonymi), tym, że nie wyłączają fazy, że jest hala sportowa, gdzie można pograć w piłkę albo świetlica, w której można pograć w piłkarzyki czy różne gry.

Życiowymi potrzebami osób inkarcerowanych są kwestie wyżywienia, rozmieszczenia w celi mieszkalnej, porządku wewnętrznego, warunków sanitarnych czy relacji z personelem, stąd te wątki wielokrotnie powtarzają się w ich listach. Dla skazanych jest to bardzo ważne, co potwierdzają zaskakująco pozytywne i jednocześnie dość humorystyczne opinie. Np. skazani piszą w listach do siebie, żeby żalowali, że nie pojechali razem do danego zakładu karnego, bo tu jest sto razy lepiej niż w poprzednim, że jest im tu dobrze i że są zadowoleni lub że czują się tu jak w domu. To dość zaskakujące stwierdzenia, bo jak można być zadowolonym z pobytu w zakładzie karnym i traktować go jak dom. Jednak pisanie w listach o pozytywnych emocjach doświadczanych w więzieniu jest namiastką radości, co z perspektywy osób cieszących się wolnością może wydawać się niezrozumiałe.

Należy jednak pamiętać, że jednostka penitencjarna jest specyficznym miejscem, w którym funkcjonowanie ludzi jest determinowane przestrzenią i bardzo jej podporządkowane. Jest to także związane ze statusem osób skazanych i koniecznością zapewnienia bezpieczeństwa wszystkim odbywającym karę pozbawienia wolności oraz całemu personelowi jednostek penitencjarnych. Zadaniem personelu więziennego jest bowiem zapewnienie warunków do jej wykonania oraz minimalizowanie ryzyka wystąpienia zagrożenia bezpieczeństwa publicznego, np. poprzez zbiorowe masowe wystąpienia (bunty), agresję skazanych wobec siebie i innych osób czy konsekwencje prawne nieprzestrzegania praw skazanych. Stąd zakłady karne są miejscami, w których skazani mają ograniczoną sprawczość i możliwość decydowania o sobie, gdyż to personel jednostki penitencjarnej przejmuje odpowiedzialność za skazanego w wielu obszarach jego aktywności, o których w warunkach wolnościowych mógłby decydować sam i samodzielnie je zaspokajać. Bardzo trafne, a jednocześnie metaforyczne określenie więzienia, ukazujące całą jego złożoność, pojawia się w analizowanej korespondencji jednego ze skazanych, który określa zakład karny jako krainę tysięcy zamków i jednego klucza, skąd przesyła pozdrowienia.

Społeczność więzienną tworzą zarówno personel jednostki penitencjarnej, jak i skazani w niej przebywający, którzy współtworzą to miejsce i przestrzeń zakładu karnego. Należy również pamiętać, że potoczne sformułowanie

o „przebywaniu po dwóch stronach krat”, nie świadczy o wzajemnej wrogości i byciu w opozycji. Obie grupy są raczej wspólnymi kreatorami przestrzeni penitencjarnej „ścierającymi się” w dyskusji/konflikcie o jej kształt, co jest typowe dla instytucji totalnych. Konflikt czy różnice zdań są bowiem wpisane w te instytucje i dlatego powinny być traktowane jako immanentna właściwość przestrzeni penitencjarnej⁴², gdzie w pojawiających się sytuacjach społecznych „zachodzi sprzeczność interesów, poglądów, postaw jednostek lub grup społecznych współistniejących i współdziałających w określonym miejscu i czasie”⁴³.

W analizowanej korespondencji skazanych nawet negatywne przekazy dotyczące oceny funkcjonowania jednostek penitencjarnych, a szerzej całej Służby Więziennej, nie były traktowane jako „uderzające” w Służbę Więzienną. Przyjęto bowiem odmienne podejście od tradycyjnego, zakładającego, że konflikty są czymś złym⁴⁴. Założono natomiast, że konflikt należy przyjąć, gdyż stanowi pewnego rodzaju potencjalność w obszarze dialogu penitencjarnego, a tylko takie podejście pozwala na transformację więzienia w miejsce, w którym dokonuje się uspołecznienia skazanych, tak by po odbyciu kary pozbawienia wolności mogli dobrze funkcjonować w społeczeństwie, a więzienie i prizonizacja nie pozostawały obecne w ich umysłach i życiu codziennym.

3. Uczucia i emocje — człowiek w miejscu, miejsce w człowieku

Miejsce i przestrzeń życiowa wpływają na człowieka, który w nich przebywa. Ten wpływ szczególnie silnie oddziałuje na jednostki pozbawione wolności, przebywające w miejscu odizolowanym od środowiska wolnościowego, jakim są jednostki penitencjarne. Wywołuje to wiele emocji towarzyszących takiemu czasowemu, przymusowemu związaniu człowieka z przestrzenią. Wszelkiego rodzaju próby wyłączenia czy tłumienia emocji mogą negatywnie wpływać na zdrowie psychospołeczne osoby izolowanej⁴⁵. Próby radzenia sobie z sytuacją trudną, jaką jest uwięzienie oraz stosowane techniki kompensacji uczuć i emocji pomagają zachować dobrostan psychiczny skazanych, stąd w analizowanej korespondencji pojawiają się również treści wskazujące na podejmowanie przez nich takich działań oraz uleganie prizonizacji.

Szczególnie w listach skazanych adresowanych do członków ich rodzin czy bliskich im osób można odnaleźć fragmenty opisujące relacje człowieka z miejscem i emocje, jakie temu towarzyszą. Listy skazanych bywają przygnębiające, pełne lęków i obaw związanych z pobytem w więzieniu, piszą w nich, że

⁴² Zob.: S. Grzesiak, *Konflikt i ryzyko w pracy penitencjarnej wychowawców*, w: D. Kowalczyk, A. Szecówka, S. Grzesiak (red.), *Resocjalizacja penitencjarna w kontekstach interdyscyplinarnych*, Wrocław 2015, s. 140–57.

⁴³ K. Balawajder, *Konflikty interpersonalne: analiza psychologiczna*, Katowice 1992, s. 4.

⁴⁴ S. Robbins, *Zachowania w organizacji*, Warszawa 1998, s. 292.

⁴⁵ Zob.: J.M. Piotrowski, M. Ciosek, *Izolacja więzienna jako złożona sytuacja trudna*, w: M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska (red.), *Psychologia penitencjarna*, Warszawa 2015, s. 428–460.

powoli się załamują, jak jest im ciężko, a pobyt w więzieniu nazywają piekłem. W listach skazani opisują emocje im towarzyszące, np. w chwili, gdy otrzymali informację o przewiezieniu ich do innego zakładu, o przerażeniu z tym związanym i myśleniu o tym jako o czymś, czego się już nie przetrzyma. Przerażenie skazanego wynikało z faktu, że może trafić do innego zakładu karnego, w którym nie będzie tak zaangażowanych ludzi jak tutaj, gdyż pomimo ogromnej tęsknoty za rodziną poczuł się pierwszy raz od kilku miesięcy szczęśliwy na wieść o tym, że wkrótce się to skończy, a sprawa jego zwolnienia zakończy się pomyślnie.

Korespondencja skazanego z jednej strony może pełnić dla niego funkcję kompensacyjną i oczyszczającą, a z drugiej może stanowić pewnego rodzaju obciążenie emocjonalne dla adresatów listów, zwłaszcza, że mają oni ograniczone możliwości natychmiastowego zareagowania czy udzielenia wsparcia skazanemu na jego prośbę, czy krzyk rozpacz, np. że chce do domu, że totalnie się załamał kolejną przerzutką, wskutek której trafił do celi, gdzie albo zgodzi się na bycie okradanym, albo narazi się na bójkę i w konsekwencji straci szansę na skrócenie kary pozbawienia wolności.

Potrzeba kontaktu z najbliższymi w sytuacji uwięzienia i odseparowania od bliskich jest dla skazanych bardzo ważna. W trakcie odbywania kary pozbawienia wolności wszelkiego rodzaju dotychczasowe relacje skazanego z bliskimi i właściwa im dynamika zostają znacząco ograniczone i mocno zawężone do podejmowania prób utrzymania kontaktów z wąskim kręgiem rodzinnym czy innymi znaczącymi dla skazanego osobami. Tymczasem potrzebę kontaktu z bliskimi i utrzymywania z nimi więzi odczuwa zdecydowana większość skazanych⁴⁶, a jej ograniczenie czy zerwanie stanowi jedną z dolegliwości kary pozbawienia wolności. Potwierdza to również treść analizowanej korespondencji skazanych, w której podkreślają, jak bardzo cieszy ich jakkolwiek kontakt wolnościowy, który traktowany jest przez nich jako namiastka normalności, pozwalająca oderwać się od monotonnej więziennej rutyny. Skazani w listach niejako tłumaczą bliskim pozostającym na wolności, że pobyt w więzieniu wcale nie jest pozbawiony problemów i zapewniają, że tu można nawet szybciej „wykończyć się” nerwowo, że rutyna jest dla nich ogromnie przytłaczająca i że otrzymanie listu czy odwiedziny bliskich mają ogromne znaczenie.

Miejsce człowieka jest na wolności, sytuacja izolacji więziennej jest sytuacją nienaturalną, budzącą negatywne emocje związane z bezradnością i monotonią. Jest trudna psychicznie do zniesienia, co w skrajnych formach może skutkować u skazanych aktami autodestrukcji⁴⁷.

„Błahe” sprawy na wolności, w warunkach izolacji urastają do rangi problemów. Przejęcie odpowiedzialności przez państwo za osobę skazaną,

⁴⁶ Zob.: S. Grzesiak, *Praca penitencjarna z więźniami seniorami*, Wrocław 2013, s. 301–307.

⁴⁷ Zasady profilaktyki obniżonego nastroju zostały określone w Instrukcji Nr 2/2016 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 29 sierpnia 2016 r. w sprawie *zapobiegania samobójstwom osób pozbawionych wolności*.

bezpośrednio przyczynia się do nabywania przez nią cech wyuczonej bezradności, co jest swoistego rodzaju ukrytym oddziaływaniem instytucji, będącym w jawnej opozycji do procesu reedukacji więziennej. Konsekwencją interakcji miejsca i człowieka jest postępujący proces prizonizacji skazanego⁴⁸ i jego adaptacja do sytuacji⁴⁹. W zależności od stopnia dolegliwości sytuacji izolacji więziennej, skazany może stosować wielorakie sposoby i techniki adaptacji w różnych momentach pobytu w zakładzie karnym, a niekiedy może korzystać z kilku technik równocześnie. E. Goffman⁵⁰ wyróżnił pięć takich technik adaptacyjnych, których stosowanie przez skazanych odnaleźć można w ich korespondencji:

Pierwszą z wyróżnionych technik jest wycofanie z sytuacji, w której skazany przestaje interesować się czymkolwiek, poza tym, co go bezpośrednio otacza, a także nie zwraca uwagi na obecność innych. Może to prowadzić do regresji, nerwic więziennych, infantylnizmu więziennego, nadmiernego egocentryzmu czy ostrej depersonalizacji i autyzmu. W analizowanym materiale dostrzeżono wypowiedzi świadczące o takich postawach skazanych. Pisali oni bowiem, jak bardzo nie chcą przebywać w więzieniu, jak trudne jest odbywanie kary na oddziale dla skazanych niepracujących, że się tym nie przejmują, że żyją po swojemu, bo takie podejście sprawdza się im od lat.

Z kolei bunt to zachowanie, w którym skazany świadomie prowokuje władze instytucji i odmawia wszelkiej współpracy z personelem więzienia. Takie wypowiedzi również się pojawiały. Skazani pisali w nich o swoich skargach, które zgłaszali funkcjonariuszom oraz o planach napisania do dyrektora jednostki, w której odbywają karę lub też wyrażali postawę negującą wszystko, chcieli odbyć karę do końca i deklarowali, że nic nie będą robić, pomimo że mogli ubiegać się o wcześniejsze warunkowe zwolnienie, ale wtedy mieliby nałożony dozór kuratorski, dlatego woleli „odsiedzieć swoje”.

Zadomowienie polega na tym, że skazany, w ramach możliwości stwarzanych przez jednostkę penitencjarną, stara się funkcjonować w sposób zapewniający mu pewną stabilność, przewidywalność i dający względne zadowolenie z egzystencji. W listach pisali, że w więzieniu nic się nie zmienia i że ten spokój im odpowiada, z listów wynika, że przyzwyczaili się do tego.

Jeszcze inną techniką adaptacyjną jest konwersja, w której skazany-konwertyta wydaje się przejmować wszystkie poglądy kierownictwa lub personelu instytucji i stara się grać rolę doskonałego podwładnego. Skazani opisywali, że korzystają z różnych programów resocjalizacyjnych, by zrobić wszystko, by jak najszybciej

⁴⁸ Zbliżonymi do prizonizacji są pojęcia: „ponowna socjalizacja” (D.L. Garrity), „proces desocjalizacji — resocjalizacji” (P. Peretti); „proces wtórnego przystosowania” (E. Goffman, A. Podgórecki); „proces dekulturacji” (A. Baratta). Zob.: M. Ciosek, *Izolacja więzienna. Wybrane aspekty izolacji więziennej w percepcji więźniów i personelu*, Gdańsk 1993, s. 36.

⁴⁹ T. Tomaszewski, *Psychologia jako nauka o człowieku*, Warszawa 1967, s. 230.

⁵⁰ Zob.: E. Goffman, *Charakterystyka instytucji totalnych*, s. 163–166; A. Szymanowska, *Charakterystyka recydywistów zwalnianych z zakładów karnych i ich sytuacji życiowej*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2003, nr 38–39, s. 53–55.

opuścić więzienie, a w ten sposób zwiększają swoje szanse, że komisja penitencjarna pozytywnie oceni ich postępy w resocjalizacji.

Natomiast zimna kalkulacja charakteryzuje się oportunistyczną kombinacją różnych elementów adaptacji wtórnej (konwersji, zadomowienia i lojalności wobec współtowarzyszy), zależnie od okoliczności, by zdobyć dla siebie oficjalnie zakazane gratyfikacje. O takiej postawie może świadczyć opisywane przez skazanego zbieranie danych o innych skazanych, by w ten sposób zyskać aprobatę współwięźniów i starać się o przetransportowanie do innej jednostki.

Uczucia i emocje towarzyszące odbywaniu kary pozbawienia wolności ujawnione w treściach korespondencji najbardziej gwałtownie oscylują wokół sytuacji zmiany miejsca, w związku z rozmieszczeniem czy przetransportowaniem do innej jednostki penitencjarnej. Z listów skazanych wynika, że podczas odbywania kary pozbawienia wolności zmiana miejsca jej odbywania jest czynnikiem silnie stresującym, nawet w sytuacji, gdy nie dotyczy to samego skazanego, on pozostaje w celi, ale zmienia się skład współosadzonych.

Także sposób wzajemnego postrzegania się przez skazanych powoduje określone emocje, które w ekstremalnych przypadkach bywają niekontrolowane, co skutkuje zdarzeniami w postaci bójek, pobić czy innych nieakceptowanych społecznie sposobów rozwiązywania nieporozumień. Do takich zdarzeń zwykle dochodzi, gdy pojawiają się niepochlebne plotki, sugestie czy opinie na temat danego skazanego wśród współosadzonych lub z uwagi na rodzaj przestępstwa, za które określony skazany odbywa karę pozbawienia wolności. Korespondencja skazanych wskazuje, że do nieporozumień może dochodzić nawet z błahych powodów, np. poziomu głośności słuchania radia.

Te sytuacje pokazują, jak człowiek oswaja miejsce, przyzwyczajając się do tego, co zna i broni siebie, ale też tego „swojego” miejsca, przed jakąkolwiek zmianą.

Wymiar emocjonalny miejsca i człowieka wzajemnie się przenikają. Zdarza się, że skazani przez wiele lat nie podejmują żadnej sensownej aktywności i biernie tkwią w miejscu, oczekując, by inni podejmowali za nich decyzje związane z ich życiem. Bywa również tak, że skazani są aktywni i podejmują ofertę reedukacyjną proponowaną przez Służbę Więzienną i wydają się gotowi na zwolnienie z jednostki penitencjarnej, do której jednak po niedługim czasie wracają, ponieważ więzienie nawet na wolności nieustannie im towarzyszy, jest z nimi na każdym kroku, jest w nich, stanowi ich część. Dlatego refleksja nad człowiekiem w miejscu i miejscem w człowieku jest refleksją nad uwarunkowaniami inkluzji społecznej i sposobami jej optymalizacji⁵¹.

4. Działania reedukacyjne

Instytucjonalne środowisko jednostek penitencjarnych jest odmiennie postrzegane przez personel więzienny oraz przez skazanych. Perspektywa cech instytucji więzienia, sytuacji i zdarzeń występujących w przestrzeni penitencjarnej

⁵¹ Zob.: R. Szczepanik, *Stawanie się recydywistą...*

określana bywa jako atmosfera lub klimat instytucji. W korespondencji skazanych jednostka penitencjarna poddawana jest ocenie ze względu na ludzi, którzy w niej przebywają, a którzy poprzez podejmowane działania i wzajemne relacje kształtują jej klimat, są to zarówno osoby odbywające karę pozbawienia wolności, jak i personel więzienny. Ponadto o atmosferze miejsca, jakim jest jednostka penitencjarna w analizowanej korespondencji skazanych, świadczą sytuacje w niej występujące, a których doświadczają jej współuczestnicy. Tak kształtowana przestrzeń penitencjarna może, mniej lub bardziej, sprzyjać realizacji celów wykonywania kary pozbawienia wolności, odnoszących się do reedukacji skazanych, tak by po zwolnieniu powstrzymywali się od powrotu do przestępstwa.

Prowadzenie efektywnych oddziaływań reedukacyjnych wymaga aktywności zarówno od realizatorów takich działań, jak i samych skazanych, którzy mogą być na różnych etapach/poziomach gotowości do zmiany⁵². Wychowawcy i psychologowie zasadniczo mają na celu prowadzenie działań reedukacyjnych i terapeutycznych ze skazanymi, jednak, w wielu przypadkach, z uwagi m.in. na niedoetatyzowanie jednostek penitencjarnych i braki kadrowe, personel więzienny obarczany jest wieloma innymi zadaniami, które powodują, że zamiast działań strictly pomocowych i resocjalizacyjnych zajmują się zadaniami typowo administracyjno-biurowymi⁵³. Funkcjonariusze są wtłaczani w role biurokratów, „załatwiaczy”, pośredników i organizatorów, co w narracjach listowych osób pozbawionych wolności dostrzegalne jest w opiniach o pracy funkcjonariuszy, ogniskującej się wokół spraw administracyjno-biurowych, związanych z zaspokajaniem określonych potrzeb skazanych, takich jak realizacja różnych prośb, zapewnienie ubrania, zatrudnienia czy otrzymanie pozytywnej oceny postępów skazanego w resocjalizacji. Skazani relacjonują w listach, z jakimi prośbami zwracają się do funkcjonariuszy, najczęściej wychowawców oraz jakie mają oczekiwania, np. dostarczenie ubrań czy określonego sprzętu, albo pomoc w napisaniu pisma. Listy stanowią również swoistą ocenę poziomu zadowolenia skazanych ze sposobu załatwienia ich spraw, i tak np. załatwienie nowej odzieży mogłoby zostać zrealizowane szybciej, jednak załatwienie pracy i napisanie wniosku o wokandę zostało pozytywnie ocenione.

Ponadto wychowawcy penitencjarni są osobami, na których skupiają się emocje skazanych związane z wykonywaniem kary pozbawienia wolności, najczęściej są to emocje negatywne. Dotyczą one uciążliwych dla skazanych obszarów przestrzeni penitencjarnej związanych z ich sytuacją materialno-bytową, sposobem rozstrzygnięcia prośb czy relacji panujących w celi mieszkalnej, w której są rozmieszczeni, stąd żale i pretensje wobec odmowy realizacji

⁵² Zob.: W.R. Miller, G.J. Connors, C.C. DiClemente, M.M. Velasquez, D.M. Donovan, *Etapy zmiany w terapii uzależnień. Wybór i planowanie interwencji*, Kraków 2015.

⁵³ Zob.: S. Grzesiak, *Biurokracja i biurokratyzacja w pracy penitencjarnej wychowawców*, w: P. Stępiak (red.), *Blaski i cienie współczesnej przestrzeni penitencjarnej. Człowiek a system*, Kalisz–Poznań 2014, s. 179–200.

ich próśb, czy rozczarowanie wynikające z terminowości załatwiania określonych spraw. Stąd skazani w listach proszą o przesyłanie wzorów różnych pism, gdyż nie mogą w tej kwestii liczyć na pomoc wychowawcy, który na dodatek zdecydował o przeniesieniu współosadzonych z jednej celi do innych cel.

Zasadniczo oczekiwania skazanych wobec wychowawców penitencjarnych i prowadzonych przez nich oddziaływań są rozbieżne.

Takie też opinie, oceny, uczucia i emocje odnośnie do przestrzeni penitencjarnej przekazywane są przez skazanych do świata zewnętrznego za pośrednictwem korespondencji. Generuje to określone nastawienia i oczekiwania formułowane przez rodziny i bliskich skazanych, które często są sprzeczne z faktami i rzeczywistością penitencjarną. Wychowawca bowiem nie decyduje o rozstrzygnięciu próśb, zatrudnieniu, przepustkach czy polityce penitencjarnej instytucji, ale należy to do kompetencji dyrektora jednostki, który podejmuje decyzję w sprawie oceny postępów skazanego w resocjalizacji, wraz z komisją penitencjarną, uwzględniając opinię wychowawcy, która nie musi być wiążąca dla ostatecznego rozstrzygnięcia.

Praca wychowawcy, w narracjach skazanych, jest postrzegana przez pryzmat tego, co może dla nich zrobić. Jeśli nic, to w ich odczuciu jest im niepotrzebny, jest nieskuteczny, co wiąże się z brakiem szacunku dla niego i jego pracy. Widoczne jest to chociażby w sformułowaniach używanych przez skazanych w ich korespondencji, gdy wychowawców nazywają, np. „wychowek”, „wychowawca”, „gad”, ale już wyraz „Dyrektor” jednostki penitencjarnej pisany jest dużą literą, być może jako wyraz szacunku czy obaw wobec osoby decydującej o skazanym.

Ocena „przydatności” wychowawcy dokonana przez skazanego ma istotne znaczenie dla współpracy lub jej braku. Może to być wytłumaczeniem, dlaczego podejmowane przez kadrę penitencjarną inicjatywy wychowawcze, związane z realizacją resocjalizacyjnych programów penitencjarnych, oczywiście różnych jakościowo, natrafiają na odmienne reakcje ze strony skazanych.

Wielu skazanych podejmuje decyzje o udziale w nich pragmatycznie i zdroworozsądkowo, gdyż to daje im szansę na rozwijanie zainteresowań, uzupełnienie wykształcenia, zdobycie zawodu i zatrudnienia, niejednokrotnie umożliwia to także uczestnictwo w zajęciach organizowanych i prowadzonych przez podmioty zewnętrzne i w środowisku wolnościowym, co daje szansę na wyjścia poza teren zakładu karnego. Jak zauważają w swych listach skazani, dzięki temu mogą znacznie częściej wychodzić poza więzienie, co daje im choć chwilową odskocznnię od pobytu w zakładzie karnym, motywuje do oszczędzania pieniędzy na takie wyjścia, a dodatkowo stanowi przesłankę uzyskania akceptacji sędziego i prokuratora przy ubieganiu się o wcześniejsze warunkowe zwolnienie. Jako odskocznnię od więziennej monotonii skazani traktują również możliwość pracy i swój udział w mitingach, nauce języka obcego i zajęciach plastycznych. Powoduje to, że mają bardzo napięty grafik zajęć po pracy, dlatego są zmęczeni i nie mają czasu na pisanie korespondencji.

Można przyjąć, że w zasadzie każdego rodzaju aktywność skazanych w jednostce penitencjarnej (szkoła, kursy, zatrudnienie, programy terapeutyczne,

reedukacyjne, readaptacyjne, wychowawcze) są dla nich formą uchronienia się przed prizonizacją i zniewoleniem przez przestrzeń penitencjarną. Stanowi to zatem przejaw pragmatyzmu więziennego skazanych, gdyż udział w nich zwiększa szanse na uzyskanie przepustek czy wcześniejszego zwolnienia z odbywania kary pozbawienia wolności.

Z tych też powodów skazani podejmują zatrudnienie w jednostkach penitencjarnych lub poza nimi, a jeśli dana jednostka nie stwarza takiej możliwości, często wnoszą o przetransportowanie ich do więzienia, w którym będą mogli pracować. Wątki te pojawiają się również w analizowanej korespondencji skazanych. Z listu skazanych wynika, że wnoskowali o zmianę osadzenia na zakład karny, w którym będą mieli zatrudnienie, co zwiększa ich szanse na szybsze uzyskanie przepustki i warunkowe zwolnienie. Ponadto praca wypełnia więzienną rutynę i przyspiesza upływ czasu, bo po pracy tylko zjedzą obiad, trochę poćwiczą i zaraz jest wieczór.

Z perspektywy skazanych i ich potrzeb najkorzystniejszym środkiem oddziaływań penitencjarnych jest zatrudnienie, które daje im możliwość uzyskania wynagrodzenia (w przypadku wykonywania pracy odpłatnej), przebywania w środowisku wolnościowym (w przypadku pracy wykonywanej poza terenem więzienia), uzyskania dodatkowych wniosków nagrodowych oraz „szybszego” upływu czasu odbywania kary pozbawienia wolności, wypełnionego pracą. Zatrudnienie skazanych jest również pożyteczne dla samej jednostki penitencjarnej z uwagi na związane z nim dodatkowe korzyści, np.: resocjalizacyjne (w przypadku wykonywania pracy przez skazanego w połączeniu z innymi oddziaływaniami wychowawczymi, w których uczestniczy), zdrowotno-higieniczne (zwiększona aktywność fizyczna skazanych, dodatkowa łaźnia), ekonomiczne (produkcyjne na rzecz jednostki penitencjarnej, zewnętrznego kontrahenta czy społeczeństwa), wzmocnienie stanu bezpieczeństwa w zakładzie karnym i zapobieganie demoralizacji wśród skazanych („skazany pracujący jest mniej awanturujący się”)⁵⁴.

Skazani dostrzegają w różnego rodzaju aktywnościach, programach czy zatrudnieniu wielokrotnione korzyści, takie jak przerwanie monotonii więziennej, zrobienie czegoś dla siebie, inwestycję w siebie i zmianę swojego życia i sytuacji, zarówno w więzieniu, jak i po odbyciu kary pozbawienia wolności. Opanowanie języka obcego podczas pobytu w więzieniu nie tylko „zabija czas odsiadki”, ale też daje nowe możliwości znalezienia pracy po opuszczeniu jednostki penitencjarnej, zwłaszcza że niewiele jednostek daje taką możliwość, stąd skazani chętnie z niej korzystają, o czym świadczy również analizowana korespondencja, w której piszą, że korzystają z oferty zajęć nauki języków obcych (niemieckiego i włoskiego).

Motywacja skazanych do udziału w programach reedukacyjnych ma zatem różnorakie podłoże. Może być to powodowane instrumentalnym i wysoce

⁵⁴ Zob.: T. Kalisz, *Zatrudnienie skazanych odbywających karę pozbawienia wolności*, Wrocław 2004.

interesownym podejściem lub też świadomym i refleksyjnym udziałem w zajęciach, powodowanym chęcią zmiany siebie i swojego dotychczasowego życia, można również przypuszczać, że wielokrotnie wszystkie te motywy występują u skazanych jednocześnie, ale zdarza się i tak, że udział w oddziaływaniach penitencjarnych jest traktowany przede wszystkim jako forma przerwania więziennej monotonii i codziennej rutyny.

Z perspektywy prowadzonych oddziaływań penitencjarnych najbardziej zmianotwórcze powinny być programy resocjalizacji penitencjarnej, w odróżnieniu od innych środków oddziaływań. Cechą immanentną zmiany jest przypisywana jej wartość, pozytywna lub negatywna. W przypadku prowadzonych programów penitencjarnych ocena czy wartościowanie zaistniałej u skazanego zmiany może być inna dla niego, a inna w przypadku personelu penitencjarnego. Z pewnością jednak to wewnętrzna motywacja skazanego do udziału w zajęciach readaptacyjnych jest najbardziej korzystna dla resocjalizacji i procesu zmiany siebie. Jest to zadanie trudne dla skazanego, gdyż wiąże się ze zmianą perspektywy patrzenia na siebie i swoje życie, wymaga ponadto oceny swojego dotychczasowego postępowania, wglądu w siebie, zrozumienia i zmiany siebie, transcendencji w kierunku innych osób czy poprawy relacji z otoczeniem (bliskimi, społeczeństwem, środowiskiem). Uczestnictwo w zajęciach reedukacyjnych może być też odbierane przez skazanych jako swego rodzaju zadanie ryzykowne, ponieważ nie wiadomo, czy i jak poradzą sobie z sytuacją konfliktu intrapersonalnego i interpersonalnego, stąd ambiwalencja postaw skazanych w trakcie trwania zajęć reedukacyjnych jest czymś typowym. W listach skazani opisują swój udział w zajęciach dotyczących ojcostwa (tacierzyństwa), w których trudność stanowi dla nich dzielenie się osobistymi kwestiami dotyczącymi ich żon czy partnerek oraz ich relacji z dziećmi w obecności innych skazanych.

Zdarza się, że udział w określonych zajęciach czy aktywnościach nie spełnia oczekiwań skazanych, co może powodować u nich opór i próby rezygnacji z udziału w nich. Z relacji korespondencyjnej skazanego, który zdecydował się na udział w terapii i w związku z tym został przetransportowany do innego zakładu karnego, wynika, że bardzo rozczarował się tamtejszymi warunkami i terapią. Po tygodniowym pobycie w celi przejściowej trafił do zimnej i brudnej celi, mając tylko pożyczone radio, nie mógł też skorzystać z siłowni, bo była w remoncie. Jest przygnębiony, zniechęcony i zły, w liście deklaruje również, że gdyby w przyszłości ktoś zaproponował mu terapię, to się nie zgodzi, aczkolwiek oryginalna wypowiedź jest nieco dosadniejsza w kwestii odmowy udziału w terapii.

Przekaz listu jest przytłaczająco negatywny, emanuje smutkiem, rozczarowaniem, poczuciem bycia oszukany i brakiem motywacji do dalszej pracy terapeutycznej nad sobą. Oczywiście można przyjąć, że takie sytuacje są incydentalne lub, że jest to tylko subiektywna ocena jakości prowadzonych oddziaływań penitencjarnych, jednak w każdej z nich przekonanie skazanego do dalszej terapii czy udziału w innych zajęciach może stanowić dla personelu więziennego wyzwanie. W tym kontekście analiza korespondencji skazanych może być

pomocna w monitorowaniu aktywności skazanego w trakcie jego reedukacji, by móc reagować jak najbardziej adekwatnie do bieżącej sytuacji.

Biorąc pod uwagę działalność wychowawczą podejmowaną wobec osób pozbawionych wolności, programy resocjalizacyjne są podstawową formą interwencji korekcyjnych, wobec której kierowane są oczekiwania społeczne związane ze skutecznością penitencjarną. Przez pryzmat szeroko rozumianej efektywności formułowane są oceny oraz opinie dotyczące potrzeb i możliwości podejmowania określonych działań, mających na celu optymalizowanie dotychczasowej praktyki resocjalizacyjnej. Oferta oddziaływań reedukacyjnych prowadzonych przez personel penitencjarny wobec osób pozbawionych wolności stanowi ten wymiar przestrzeni penitencjarnej, którego problemy implikują ocenę jakości wydolności systemu. Wieloczynnikowy determinizm efektywności powoduje trudności w opracowaniu narzędzia jednoznacznie stwierdzającego dokonaną w jednostce zmianę, jej genezę, przebieg i trwałość. Skutkuje to nieustanną potrzebą poszukiwań jasnych i obiektywnych wskaźników, pozwalających uchwycić tę zmianę u konkretnej jednostki. W tym kontekście analiza korespondencji skazanych może być nową i cenną perspektywą, czyniącą z ich listów źródło wskazujące poniekąd na jakość prowadzonych oddziaływań oraz ich trafność wobec potrzeb resocjalizacyjnych skazanych.

5. Doświadczenie czasu

Czas jest integralną częścią życia człowieka, jednakże jego przeżywanie jest bardzo różnorodne i zmienne w ciągu życia. Czas i jego doświadczenie w różnych sytuacjach kształtują tożsamość człowieka⁵⁵. Odczuwanie upływającego czasu w izolacji więziennej stanowi dodatkową dolegliwość kary pozbawienia wolności. Zamknięta czasoprzestrzeń jednostki penitencjarnej jest jedną z podstawowych cech ograniczających funkcjonowanie jednostki⁵⁶. Istotne znaczenie w tej czasoprzestrzeni ma poczucie nieubłagania mijającego czasu, który „wydaje się czymś wewnętrznym w stosunku do czasu, który płynie poza murami. Pierwszy zawiera się w drugim, ale każdy z nich istnieje obok siebie i ma swój niepowtarzalny udział w doświadczeniu człowieka”⁵⁷. Wspólnym punktem czasu więziennego i wolnościowego są perspektywy jego opisu ogniskujące się na przeszłości, teraźniejszości i przyszłości.

Autorzy listów skupiali się zasadniczo na teraźniejszości i codzienności życia więziennego. Przede wszystkim w analizowanych listach zauważyć można, że

⁵⁵ Zob.: S. Steuden, *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa 2011; J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, Warszawa 2011; P.G. Zimbardo, J. Boyd, *Paradoks czasu*, Warszawa 2011.

⁵⁶ Zob.: E. Goffman, *Charakterystyka instytucji totalnych*, s. 151–152; idem, *Instytucje totalne. O pacjentach szpitali psychiatrycznych i mieszkańcach innych instytucji totalnych*, Sopot 2011, s. 14–125.

⁵⁷ M. Ciosek, *Izolacja więzienna. Wybrane...*, s. 260.

percepcja czasu w jednostce penitencjarnej i w środowisku wolnościowym jest odmienna⁵⁸. Czas w więzieniu płynie wolniej i niewątpliwie dłuży się skazanym, co potwierdzają sformułowania z ich listów, w których piszą o monotonii, o tym, że nic się nie zmienia, że cały czas jest to samo i że w związku z tym nie wiedzą, co mają napisać.

Dlatego też skazani próbują „przyspieszyć” temporalny wymiar odbywania kary pozbawienia wolności, angażując się w różne oddziaływania penitencjarne i podejmując różne aktywności. W analizowanej korespondencji skazanych odnaleźć można wiele informacji wskazujących na podejmowanie przez nich takich działań. Najczęściej aktywnością, która przyspiesza więzienny upływ czasu, jest praca, gdyż jej ośmiogodzinny rytm sprawia, że dni płyną szybciej. Aczkolwiek świadomość wykonywania pracy nieodpłatnie nie jest miłą dla skazanych. Ważniejsze jest jednak dla nich to, że dzięki pracy mają zajęcie i mogą opuścić celę, a wtedy czas płynie znacznie szybciej. Skazani najczęściej piszą o „zbawiennej” roli zatrudnienia w odczuwaniu upływu czasu, w jednostce penitencjarnej, dzięki czemu dzień mija za dniem znacznie szybciej.

W analizowanym temporalnym ujęciu korespondencji skazanych, poza terażniejszością, dominowały także treści związane z przyszłością, w której można dostrzec perspektywę bliższą — więzienną oraz dalszą — pozawięzienną.

Przyszłość w ujęciu bliższym dotyczy odbywania przez skazanego kary pozbawienia wolności oraz zdarzeń, które w trakcie jej odbywania następują w jednostce penitencjarnej, a które nie stanowią elementu codziennego rytmu dnia, ale są wydarzeniami „specjalnymi, odświętnymi” w więziennej czasoprzestrzeni. Czas więzienny nie jest ujmowany przez skazanych liniowo, ale skokowo — od zdarzenia do zdarzenia, od wokandy do wokandy, od osadzenia do zwolnienia, od odwiedzin osób bliskich do kolejnego widzenia. Widać to również w listach, w których piszą wprost, że żyją w zakładzie karnym od wokandy do wokandy, podkreślają, jak ważnym wydarzeniem są dla nich odwiedziny bliskich, dziękują za ostanie odwiedziny i nie mogą się doczekać kolejnego spotkania.

W znacznej większości narracji korespondencyjnych skazanych wskazywano na punkty znaczące na osi więziennego czasu, takie jak termin rozprawy, uprawomocnienie się wyroku, ustalenie łącznego wymiaru czasu pozostałego do końca kary. W listach skazani pisali o tym, że jeszcze nie mają wyznaczonego terminu rozprawy, ale liczą, że zostanie on wkrótce wyznaczony i, że wyrok zapadnie szybko, bo wolą już wiedzieć, co będzie, niż czekać w niepewności. Inni z kolei zawiadamiali adresatów, że złożyli wniosek do sądu o łączny wymiar kary i czekają na decyzję, licząc, że w ten sposób może uzyskać skrócenie wymiaru kary pozbawienia wolności.

Natomiast przyszłość jest perspektywą pozawięzienną, już po odbyciu kary pozbawienia wolności, aczkolwiek konkretne plany wolnościowe były w tym

⁵⁸ Zob.: S. Grzesiak, *Egzystencjalny wymiar starości w zakładzie karnym — doświadczenie czasu i samotności przez więźniów seniorów*, w: A. Jaworska (red.), *Senior w obliczu izolacji penitencjarnej. Konteksty teoretyczne*, Bydgoszcz 2013, s. 98–105.

wypadku rzadkością, dlatego skazani zazwyczaj pisali o swoich nadziejach związanych z wolnością i o spotkaniu na wolności.

Antycypacja przyszłości przez skazanych nie jest wolna od emocji związanych z nadzieją, że będzie dobrze i obawami przed tym, co może się wydarzyć, co jest nieprzewidywalne, dlatego w listach stawiają pytania o to, co będzie dalej, co będzie, gdy skończy się terapia, gdy skończy się kara? Dlatego czasem prościej jest im przyjąć inną strategię, by nie zastanawiać się, co będzie w przyszłości. W listach podkreślają, że nie myślą o przyszłości i o tym, co będzie, a raczej starają się skupić na tym, że w zakładzie karnym mają pracę, dzięki której mogą wychodzić poza zakład karny.

W analizowanych narracjach korespondencyjnych skazanych w zasadzie nie pojawiały się treści związane z przeszłością, co może sugerować, że wielu z nich wolałoby zapomnieć o niej i zdarzeniach, które zdeterminowały ich obecną sytuację życiową. Nieliczne były sformułowania poddające refleksji wcześniejsze postępowanie skazanego, w których fakt osadzenia traktowano jako nauzkę za swoje wcześniejsze postępowanie. Jednocześnie łączono je z planami na przyszłość, obietnicą poprawy i pragnieniem zmiany, ułożenia sobie życia, udowodnienia sobie i innym, że ma się plan i pomysł na siebie po zwolnieniu. Z korespondencji skazanych wynika, że część z nich stara się nie skupiać nad tym, że są w zakładzie karnym, a pobyt w więzieniu traktują jako nauzkę za swoje życie i wcześniejsze postępowanie. Nieliczni pisali o konkretnych planach, które mieli na życie po opuszczeniu zakładu karnego — że podejmą pracę, dokończą szkołę, spłacą długi i będą spokojnie żyć dalej, jednocześnie realnie oceniają, że są to tylko plany, które chcą wykonać.

Jest to dobry prognostyk dla gotowości skazanego do zmiany i prowadzenia oddziaływań readaptacyjnych w tym kierunku. Posiadanie przez skazanych planów i pomysłów na funkcjonowanie w warunkach wolnościowych już po odbyciu kary poza jednostką penitencjarną świadczyć może o swoistego rodzaju potencjale resocjalizacyjnym skazanych, który należy wykorzystać w indywidualnie prowadzonych oddziaływaniach. Realizacja planów wolnościowych przez skazanych zależy od ich własnej aktywności i wytrwałości w dążeniu do wyznaczonych sobie celów, ale z pewnością pomoc zakładu karnego, wsparcie ze strony bliskich oraz zdolności readaptacyjne społeczeństwa mogą przyczynić się do akceptowanego społecznie funkcjonowania osób opuszczających jednostki penitencjarne po odbyciu kary pozbawienia wolności⁵⁹. Wypadkowa tych elementów urealnia plany wolnościowe, tonując postawy nadmiernego optymizmu prezentowanego przez skazanych w sytuacjach pojawiania się możliwości opuszczenia jednostki penitencjarnej, typowych dla wokand dotyczących udzielania warunkowego przedterminowego zwolnienia.

Z analizy korespondencji skazanych wynika, że perspektywa temporalna przeszerzenia penitencjarnej jest mocno odczuwana przez skazanych, co stanowi o dolegliwości kary pozbawienia wolności. Opisy skazanych dotyczące doświadczania

⁵⁹ Zob.: H. Machel, *Więzienie jako instytucja...*, s. 10; A. Szymanowska, *Więzienie i co dalej*, Warszawa 2003.

czasu w izolacji więziennej skupiają się przede wszystkim na teraźniejszości, która w specyficznej czasoprzestrzeni penitencjarnej jest najważniejszą perspektywą czasową dla skazanych. Stanowi ona swego rodzaju „stopklatkę”, w której czas nie przebiega liniowo i płynie w więzieniu wolniej niż w środowisku wolnościowym. Z kolei przeszłość jest niejednokrotnie bolesna i trudna, a przede wszystkim nie jest możliwa do zmiany, stąd skazani, jeśli już wspominają o przeszłości to raczej niedawnej i związanej już z pobytem w więzieniu, np. poznanymi współosadzonymi czy zmianą jednostki penitencjarnej. Natomiast przyszłość to w większości przypadków bardzo niewyraźnie zarysowane plany, a raczej pragnienia, by zakończyć już karę pozbawienia wolności i powrócić na wolność.

Zakończenie

Poczyniona analiza imponderabilnych elementów przestrzeni penitencjarnej odczytanych z analizy korespondencji osób pozbawionych wolności, wskazuje na uwikłanie jednostki w specyficzną więzienną czasoprzestrzeń. Wyłonione kluczowe obszary kategoryzacyjne pozwoliły na wieloaspektowy ogląd złożoności i różnorodności przestrzeni penitencjarnej. Dzięki przyjęciu interpretatywnej rekonstrukcji treści listów skazanych odczytana z nich przestrzeń penitencjarna jawi się jako wyraźnie osadzona w czasie i miejscu oraz silnie odczuwana przez osoby doświadczające izolacji. Ponadto konstатовana przez skazanych przestrzeń penitencjarna implikuje obraz więzienia w oczach adresatów ich korespondencji. Stanowi również komparatystyczną ocenę jakości pracy Służby Więziennej, będąc swoistego rodzaju źródłem krytyki wobec niektórych, dostrzeganych przez skazanych problemów więziennictwa, sugerując jednocześnie istnienie „ukrytego programu reedukacyjnego”, destabilizującego oficjalne założenia podejmowanych działań zmianotwórczych. Tym samym wskazano na edukacyjne odniesienia korespondencji skazanych i przestrzeni penitencjarnej.

Konstatując rozważania nad doświadczaniem miejsca przez osoby odbywające karę pozbawienia wolności, należy podkreślić, że przestrzeń penitencjarna nie powinna być zawłaszczona tylko przez jedną grupę osób czy jeden dominujący paradygmat oddziaływań⁶⁰. Naturalną implikacją takiego stanu rzeczy powinno być rozpoznanie, kreowanie i modyfikowanie przestrzeni penitencjarnej, by jak najbardziej sprzyjała racjonalizacji i optymalizacji oddziaływań penitencjarnych. Przyczynkiem do tego może być wnikliwa analiza korespondencji skazanych, dotycząca jakości prowadzonych oddziaływań penitencjarnych, ale też wskazująca obszary wymagające zmiany czy zastosowania określonych rozwiązań na szerszą skalę. W tym kontekście czytanie przestrzeni penitencjarnej z korespondencji osób pozbawionych wolności może stanowić niewykorzystywany dotychczas potencjał w pracy penitencjarnej, aczkolwiek rozpoznawanie relacji jednostki z miejscem i wzajemnych oddziaływań wymaga dalszych badań, prowadzonych w różnych perspektywach metodologicznych.

⁶⁰ P. Stępnia, *Resocjalizacja (nie)urojona...*

Bibliografia

- Adamus A.M., *Listy i korespondencja do władz jako źródło do badań dziejów PRL*, Warszawa 2020.
- Babbie E., *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa 2005.
- Balawajder K., *Konflikty interpersonalne: analiza psychologiczna*, Katowice 1992.
- Banasik G., *List więzienny w świetle rygorów cenzury. Rekonesans*, „Konteksty Kultury” 2018, nr 15, z. 4.
- Bernasiewicz M., *Interakcjonizm symboliczny w teorii i praktyce resocjalizacyjnej*, Kraków 2011.
- Blumer H., *Interakcjonizm symboliczny. Perspektywa i metoda*, Kraków 2009.
- Całek A., *Nowa teoria listu*, Kraków 2019.
- Ciosek M., *Izolacja więzienna. Wybrane aspekty izolacji więziennej w percepcji więźniów i personelu*, Gdańsk 1993.
- Copik I., *Pedagogika miejsca — kultura lokalna a kształtowanie się tożsamości współczesnego człowieka*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 2013, t. XXII.
- Fiske J., *Wprowadzenie do badań nad komunikowaniem*, Wrocław 2009.
- Goban-Klas T., *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Warszawa 2009.
- Goffman E., *Charakterystyka instytucji totalnych*, w: W. Derczyński, J. Szacki (red.), *Elementy teorii socjologicznych*, Warszawa 1975.
- Goffman E., *Analiza ramowa. Esej z organizacji doświadczenia*, Kraków 2010.
- Goffman E., *Człowiek w teatrze życia codziennego*, Warszawa 2011.
- Goffman E., *Instytucje totalne. O pacjentach szpitali psychiatrycznych i mieszkańcach innych instytucji totalnych*, Sopot 2011.
- Grzesiak S., *Egzystencjalny wymiar starości w zakładzie karnym — doświadczenie czasu i samotności przez więźniów seniorów*, w: A. Jaworska (red.), *Senior w obliczu izolacji penitencjarnej. Konteksty teoretyczne*, Bydgoszcz 2013.
- Grzesiak S., *Praca penitencjarna z więźniami seniorami*, Wrocław 2013.
- Grzesiak S., *Biurokracja i biurokratyzacja w pracy penitencjarnej wychowawców*, w: P. Stępiński (red.), *Blaski i cienie współczesnej przestrzeni penitencjarnej. Człowiek a system*, Kalisz–Poznań 2014.
- Grzesiak S., *Konflikt i ryzyko w pracy penitencjarnej wychowawców*, w: D. Kowalczyk, A. Szecówka, S. Grzesiak (red.), *Resocjalizacja penitencjarna w kontekstach interdyscyplinarnych*, Wrocław 2015.
- Grzesiak S., *Prewencja recydywy przestępczej jako proces zarządzania zmianą w warunkach izolacji więziennej*, w: L. Kołtun, T. Kośmider (red.), *Współczesny wymiar bezpieczeństwa publicznego. Kształtowania bezpiecznych przestrzeni, działania profilaktyczne*, Warszawa 2019.
- Hałas E., *Biografia a orientacja symbolicznego interakcjonizmu*, w: J. Włodarek, M. Ziółkowski (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Warszawa–Poznań 1990.
- Hałas E., *Interakcjonizm symboliczny*, Warszawa 2006.
- Instrukcja Nr 2/2016 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 29 sierpnia 2016 r. w sprawie zapobiegania samobójstwom osób pozbawionych wolności.
- Kalisz T., *Zatrudnienie skazanych odbywających karę pozbawienia wolności*, Wrocław 2004.

- Kalisz T., *Uwagi o celach kary pozbawienia wolności w perspektywie art. 67 k.k.w.*, w: A. Szerłaż (red.), *Kara pozbawienia wolności a readaptacja społeczna skazanych*, Wrocław 2011.
- Kalisz T., *Decyzja klasyfikacyjna. Charakter prawny oraz tryby kontroli i weryfikacji*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego”, t. XXXVI, 2015.
- Każmierska K. (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Kraków 2012.
- Kwieciński A., Kalisz T., *Cele izolacji penitencjarnej w perspektywie odrzucenia idei przymusowej resocjalizacji*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2013, nr 95.
- Kołtun L., Kośmider T. (red.), *Współczesny wymiar bezpieczeństwa publicznego. Kształtowania bezpiecznych przestrzeni, działania profilaktyczne*, Warszawa 2019.
- Konopczyński M., *Kryzys resocjalizacji, czy(li) sukces działań pozornych. Refleksje wokół polskiej rzeczywistości resocjalizacyjnej*, Warszawa 2013.
- Koryciak A., „Psychologowie listy piszą...” — analiza dyskursu porad psychologicznych udzielanych przez psychologów online, Kraków 2013.
- Lalak D., Ostaszewska A., *Źródła do badań biograficznych. Listy — dzienniki — pamiętniki — blogi — materiały wizualne*, Warszawa 2016.
- Lisowska-Magdżiarz M., *Analiza zawartości mediów. Przewodnik dla studentów*, Kraków 2004.
- Machel H., *Więzenie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*, Gdańsk 2003.
- Machel H., *Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej — casus polski*, Kraków 2008.
- Masłow A., *Motywacja i osobowość*, Warszawa 2018.
- Mendel M., *Pedagogika miejsca*, Wrocław 2006.
- Mendel M., *Pedagogika miejsca wspólnego. Miasto i szkoła*, Warszawa 2018.
- Miller W.R., Connors G.J., DiClemente C.C., Velasquez M.M., Donovan D.M., *Etapy zmiany w terapii uzależnień. Wybór i planowanie interwencji*, Kraków 2015.
- Nowak B., *Rodzina w kryzysie. Studium resocjalizacyjne*, Warszawa 2012.
- Nowak B., *Klimat społeczny instytucjonalnego i rodzinnego środowiska wychowawczego*, „Polish Journal of Social Rehabilitation” 2017, nr 12.
- Palska H., *Badacz społeczny wobec tekstu. Niektóre problemy analizy jakościowej w socjologii i teorii literatury*, w: H. Domański, K. Lutyńska, W. Rostocki, *Spojrzenie na metodę. Studia z metodologii badań socjologicznych*, Warszawa 1999.
- Piotrowski J.M., Ciosek M., *Izolacja więzienna jako złożona sytuacja trudna*, w: M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska (red.), *Psychologia penitencjarna*, Warszawa 2015.
- Poklek R., *Badania osobopoznawcze w penitencjarystyce*, „Resocjalizacja Polska” 2017, nr 14.
- Przybyliński S., *Podkultura więzienna — wielowymiarowość rzeczywistości penitencjarnej*, Kraków 2010.
- Przybysz A., *Ukryty program — zakres treści i przegląd wybranych badań empirycznych*, „Przegląd Pedagogiczny” 2011, nr 1.
- Pytka L., *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Warszawa 2005.
- Robbins S., *Zachowania w organizacji*, Warszawa 1998.
- Rogalski M., *Kontrola korespondencji*, Warszawa 2016.
- Siemaszko A., *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, Warszawa 1993.
- Silverman D., *Interpretacja danych jakościowych. Metody analizy rozmowy, tekstu i interpretacji*, Warszawa 2007.

- Studen S., *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa 2011.
- Stępnia P., Kalisz T., Zalewski W. (red.), *Czy i jakie więzienia są potrzebne? Rozważania na tle zagadnień współczesności*, Poznań–Gdańsk–Wrocław–Kalisz 2016.
- Stępnia P., *Resocjalizacja (nie)urojona. O zawłaszczaniu przestrzeni penitencjarnej*, Warszawa 2017.
- Szczepaniak K., *Zastosowanie analizy treści w badaniach artykułów prasowych — refleksje metodologiczne*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica” 2012, nr 42.
- Szczepanik R., *Stawanie się recydywistą. Kariery instytucjonalne osób powracających do przestępczości*, Łódź 2015.
- Sztuka M., *Anachronizm i aktualność. Idea resocjalizacji w sporze o nowoczesność*, Kraków 2013.
- Szymanowska A., *Charakterystyka recydywistów zwalnianych z zakładów karnych i ich sytuacji życiowej*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2003, nr 38–39.
- Szymanowska A., *Więzienie i co dalej*, Warszawa 2003.
- Tomaszewski T., *Psychologia jako nauka o człowieku*, Warszawa 1967.
- Toporow W., *Przestrzeń i rzecz*, Kraków 2003.
- Trempała J. (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, Warszawa 2011.
- Włodarek J., Ziółkowski M. (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Warszawa–Poznań 1990.
- Zimbardo P.G., Boyd J., *Paradoks czasu*, Warszawa 2011.
- Znaniecki F., *Metoda socjologii*, Warszawa 2008.

Akty normatywne

- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 21 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. U. 2016, poz. 2231).
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania tymczasowego aresztowania (Dz. U. 2016, poz. 2290).
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 23 czerwca 2015 r. w sprawie czynności administracyjnych związanych z wykonywaniem tymczasowego aresztowania oraz kar i środków przymusu skutkujących pozbawieniem wolności oraz dokumentowania tych czynności (Dz. U. 2015, poz. 927).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy (Dz. U. 2020, poz. 523).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. 2020, poz. 1444).

Elżbieta Kamińska
Zakład Karny Nr 1 w Grudziądzu

Zmiana sensu życia kobiet rodzących i wychowujących dzieci w warunkach penitencjarnych

Streszczenie: Kobiety realizujące macierzyństwo w warunkach izolacji penitencjarnej to wyjątkowa i bardzo specyficzna grupa. Podczas odbywania kary pozbawienia wolności nie tylko podlegają procesowi resocjalizacji, ale także uczą się roli macierzyńskiej. Artykuł jest analizą sensu życia tych kobiet i jego składowych. A także jego zmiany w czasie od okresu ciąży do 6 miesiąca życia dziecka.

Słowa kluczowe: sens życia, macierzyństwo penitencjarne, cele życiowe

Changing the meaning of life of women giving birth and bringing up children in penitentiary

Abstract: Women realizing motherhood under conditions of penitentiary isolation are a unique and very specific group. While serving a prison sentence, they not only undergo the rehabilitation process, but also learn the role of a mother. The article will analyze the meaning of these women's lives and its components. And also its changes from pregnancy to 6 months of age.

Keywords: meaning in life, penitentiary motherhood, life goals

Wstęp

Proces stawania się matką wywołuje w kobiecie wiele zmian. Nie tylko w sensie fizjologicznym, ale przede wszystkim w wymiarze indywidualnym, obejmującym dynamikę przemian jednostki m.in. w sferze jej wartości, wzorów zachowania i tożsamości. Stanowi wyzwanie zarówno intrapsychiczne, jak i interpersonalne. Zdaniem Bogusławy Budrowskiej poznanie stanu psychicznego przyszłej

matki i jej indywidualnych doświadczeń jest nie tylko interesujące, ale i istotne ze względu na aktualną sytuację społeczno-demograficzną¹.

Według skali stresu Holmesa i Rahe'a pobyt w więzieniu jest na 4. miejscu listy najczęstszych i najważniejszych wydarzeń życiowych powodujących stres, natomiast ciąża na 12., a powiększenie rodziny na 14. Połączenie tych zdarzeń życiowych pozwala wysunąć tezę, że macierzyństwo więzienne to zjawisko stresujące. Bez wątplenia można je określić jako odbiegające od stereotypów idealnego macierzyństwa, gdyż na ogół jest: nieplanowane, nie tylko w sensie braku planu w zakresie poczęcia, ale także jego realizacji w tak specyficznym miejscu, jakim jest więzienie. Sam fakt izolacji sprawia, że można je postrzegać jako trudne i zmuszające do przeformułowania życia, dotychczasowego obrazu siebie, zmiany priorytetów, celów, a także stylu życia.

Matki wychowujące dzieci w więzieniu to kobiety samotne, gdyż tylko blisko 20% z nich posiada wsparcie ojców swojego potomstwa, przy czym bezpośrednio w formie widzeń i rozmów telefonicznych tylko około 14%, gdyż 7% mężczyzn przebywa w tym samym czasie w więzieniu i kontakt partnerów ogranicza się do wymiany listów. Macierzyństwo nieplanowane, trudne i samotne to dla kobiety czas wyzwań i przemian o charakterze kryzysowym, które w przyszłości mogą zaowocować pozytywnymi zmianami.

Kobiety realizujące macierzyństwo w warunkach izolacji penitencjarnej to wyjątkowa i bardzo specyficzna grupa. Należy zaznaczyć, że znaczna część z tych kobiet zostaje matkami po raz kolejny (ok. 80%) jednakże z różnych względów wcześniej nie sprawowały właściwej opieki nad swoimi dziećmi, po drugie są to osoby, które weszły w konflikt z prawem, w wyniku którego odbywają karę pozbawienia wolności. Realizacja macierzyństwa przez kobiety osadzone w zakładach karnych budzi wiele kontrowersji, nie jest to bowiem funkcjonowanie w macierzyńskiej roli zgodne z przyjętymi standardami społecznymi. W tym przypadku matka jest kobietą skazaną na karę pozbawienia wolności i fakt przebywania w zakładzie karnym naraża ją bardzo często na społeczną krytykę i dezaprobatę, w wyniku czego może stać się osobą stygmatyzowaną, „posiada społeczny atrybut głęboko ją dyskredytujący i jest postrzegana jako niepełnowartościowa z tego właśnie powodu”².

Wstępne badania wskazują, że w początkowej fazie osadzenia kobiety ciężarne prezentują różne wartości i zachowania, mają indywidualne przekonania na temat tego, kim są. Po urodzeniu dziecka i w trakcie opieki nad nim w warunkach izolacyjnych często formułują zdania typu „teraz rozumiem świat inaczej”, „nigdy już nie zbłądzę”, „mam nowy system wartości”, „jestem innym człowiekiem” itp. Wyżej opisane deklaracje wskazują, że pod wpływem macierzyństwa zmieniają się struktury psychiczne kobiety i następuje zmiana dotychczasowego sensu życia.

¹ B. Budrowska, *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*, Wrocław 2000, s. 14.

² E. Goffman, *Piętno. Rozważaniu o zranionej tożsamości*, Gdańsk 2005, s. 3.

Macierzyństwo w izolacji penitencjarnej jest bardzo często macierzyństwem kobiety uzależnionej (ok. 60 %), będącej wcześniej ofiarą przemocy (ok. 48%) czasem o ograniczonych możliwościach intelektualnych (ok. 20%). Wymienione dysfunkcje często współwystępują i tworzą zbiór deficytów. Wspólnym mianownikiem charakterystycznym dla tej grupy kobiet jest konflikt z prawem i opieka nad małym dzieckiem. Cechy, którymi charakteryzują się penitencjarne matki, są czynnikami ryzyka do właściwego wypełniania roli matki, stąd bardzo ważna jest ich resocjalizacja i pozytywna zmiana ich konstruktów psychicznych.

Sens życia

Sens życia ma charakter subiektywny, łączy w swej definicji trzy aspekty: poznawczy, emocjonalny oraz motywacyjno-behawioralny. Pojęcie sensu życia stało się wspólnym mianownikiem opisów egzystencji ludzkiej, a dzięki psychologii egzystencjalnej — przedmiotem analiz psychologicznych. W literaturze przedmiotu można spotkać wiele definicji pojęcia „sens”. Gary Reker i Kerry Chamberlain³ wyróżnili dwie definicje słowa „sens”. Pierwsza to sens wewnętrzny, definicyjny, zakłada uaktywnienie poznawczych procesów oceniania i wartościowania, rozumiany jest jako nadawanie znaczenia zdarzeniom i sytuacjom. W tym ujęciu odmienny sens mogą mieć dla różnych ludzi takie osobiste doświadczenia, jak np. posiadanie dziecka, zrobienie kariery itp. Dostrzeżenie sensu w osobistych doświadczeniach pozwala się do nich odnieść i przystosować. Druga definicja dotyczy sensu egzystencjalnego — odnoszącego się do perspektywy całego życia. Zakłada proces nadawania sensu własnemu życiu przez odniesienie się do sensu konkretnych doświadczeń i realizowanych aktywności celowych. Istotne znaczenie w tym procesie ma poczucie wewnętrznej stałości, przekonanie o podstawowych racjach własnego istnienia oraz poczucie ukierunkowania i celowości własnego życia. Powyższe rozumienia są niezbędne do zdefiniowania sensu ludzkiego życia. Niezbędnym etapem w nadawaniu sensu własnemu życiu jest dostrzeżenie przez jednostkę własnej sytuacji i nadawanie jej znaczenia. Umiejętność oceny własnej sytuacji i nadanie jej znaczenia to umiejętności niezbędne w nadawaniu sensu własnemu życiu. Sens życia w literaturze jest opisany jako ontologiczny, odnoszący się do rozumienia życia jako istniejącego zjawiska, które jest dobre i ma wartość, niezależnie od uwarunkowań i doświadczeń⁴. Nieco inaczej jest rozumiany psychologiczny sens życia — wiąże się on z subiektywnym, podmiotowym przeżywaniem życia. W tej koncepcji zakłada się, że człowiek z natury jest zorientowany na sens, ale doświadcza go i przeżywa na swój własny, indywidualny sposób. To właśnie rozumienie stanowi przedmiot badań psychologicznych. Odnosząc to rozumienie do macierzyństwa, można stwierdzić, że kobiety, które

³ Zob.: G. Reker, K. Chamberlain, *Introduction*, w: G. Reker, K. Chamberlain (ed.), *Exploring existential meaning. Optimizing human development across the life span*, London 2000.

⁴ Zob.: A. Krapiec, *Ja — człowiek*, Lublin 1991.

go doświadczają, nadają mu subiektywne znaczenie, co w dalszym stosunku do własnego życia stanowi podstawę tworzenia ogólnej oceny swojej egzystencji i siebie jako podmiotu tej aktywności. Doświadczanie sensu jest wówczas efektem procesu nadawania sensu własnym przeżyciom i jest uwarunkowane czynnikami wewnętrznymi (osobowo-psychologicznymi) oraz zewnętrznymi (sytuacyjnymi). Sens życia w tym ujęciu jest kategorią opisu dynamicznego i statycznego aspektu funkcjonowania człowieka w perspektywie wartości i znaczenia nadawanego doświadczeniom życiowym. Istnieje bardzo silny związek między sensem życia, jego potrzebą, poczuciem a wartościami. Zwraca na to uwagę Kazimierz Popielski⁵, wskazując, że wartości są drogą do odkrywania, realizowania i utrwalania sensu życia. Wartości i poczucie sensu życia — zdaniem Janusza Mariańskiego⁶ — są w stosunku do siebie dopełniające. Życie nabiera wagi i znaczenia, staje się po prostu sensowne, gdy w czasie jego trwania są realizowane wartości uznane przez jednostkę za doniosłe. „Sens życia” może być przedmiotem badań empirycznych w wymiarze podmiotowo-osobowym w aspekcie jego poczucia. Poczucie sensu życia jest zatem stanem subiektywnym i zindywidualizowanym. Jego doświadczanie można określić jako odczuwanie przez jednostkę stanu psychicznego życiowo satysfakcjonującego i motywującego ją do życia. Utrwała się ono w formie doświadczenia egzystencjalnego, które jest wyrazem zarówno aktywności własnej jednostki, jej odniesień i dążeń, jak i efektem wpływających na jednostkę oddziaływań zewnętrznych. Sens nie jest dziedziczony, nie można go przekazać, nauczyć się go, kupić, ani podarować. Nie jest on dany człowiekowi raz na zawsze. Aby nadać życiu sens, trzeba po pierwsze, umiejętności rozróżniania tego, co naprawdę dobre, od tego, co dobre tylko z pozoru oraz tego, co lepsze i gorsze; po drugie zaś, trzeba wysiłku, aby dążyć wytrwale do obranych celów⁷.

Wśród ważnych koncepcji dotyczących sensu życia warto odwołać się do rozumienia tego terminu przez profesora Kazimierza Obuchowskiego⁸, który sensem życia określał powód i przyczynę, dla których czujemy, że chcemy trwać. Według tego badacza ów sens jest nierozdzielnie połączony z jednostką ludzką i odnalezienie go poza nią jest niemożliwe, a poszukiwanie poza jednostką — bezskuteczne. Na potwierdzenie tej tezy Obuchowski przywoływał słowa Sorena Kierkegaarda:

Moje własne życie, moje własne działanie powinno zawierać odpowiedź na to, czy i dla czego warto żyć. Przecież życie poza człowiekiem i jego działaniem nie ma sensu. Więcej, działanie jest z człowiekiem tożsame w tym znaczeniu, że konstytuuje go⁹.

⁵ K. Popielski, *Noetyczne jakości życia i ich znaczenie w procesie „bycia i stawania się” egzystencji*, „Chowanna” 2008, nr 1.

⁶ Zob.: J. Mariański, *Sens życia. Wartości. Religia. Studium socjologiczne*, Lublin 2013.

⁷ T. Czeżowski, *Jak rozumieć „sens życia”*, w: M. Środa (red.), *O wartościach, normach i problemach moralnych*, Warszawa 1994, s. 346.

⁸ Zob.: K. Obuchowski, *W poszukiwaniu właściwości człowieka*, Warszawa 1989.

⁹ Ibidem, s. 74.

Oznacza to, że jednostka ludzka nie mogłaby istnieć bez ustalonego sensu życia, a sam sens nie istniałby bez jednostki. Obuchowski konstatował, że

sens jest pewną prawdą o człowieku, pewną „kategorią poznawczą”, konstruktem naszego umysłu, wartością przypisywaną przez nas rzeczywistości, w której żyjemy, wartością, która uzasadnia takie, a nie inne formy naszej egzystencji. Sens życia jest w tym ujęciu wynikiem rozpoznania sytuacji, w jakiej osoba działa i na tej podstawie stworzenia koncepcji tego, jaki rodzaj życia byłby najbardziej właściwy, godny człowieka, celowy, uzasadniony¹⁰.

Pogląd ten podkreśla znaczenie kontekstu sytuacyjnego i zaznacza, że sens życia rodzi się w umyśle danej jednostki, jest przez nią nadawany i oceniany. Autor utożsamia sens z uzasadnieniem, dlaczego dany człowiek żyje tak, a nie inaczej. W książce zatytułowanej *Przez galaktykę potrzeb* K. Obuchowski sens życia wyraził słowami:

Sens życia jest to potrzeba dorosłego człowieka, polegająca na tym, że bez utworzenia własnej, abstrakcyjnej koncepcji życia, w której może on się pozytywnie spełnić do końca istnienia, nie jest możliwy rozwój jego osobowości¹¹.

Definicja ta wskazuje na to, że niezbędnym i koniecznym warunkiem egzystowania człowieka w świecie, a przede wszystkim niezachwianego rozwoju osobowości, jest ustalenie własnego scenariusza postępowania, prowadzącego do satysfakcji i totalnego spełnienia. Brak takiego scenariusza może doprowadzić do różnego rodzaju nerwic egzystencjalnych, do załamania i rozpadu osobowości, co może mieć tragiczne i niebezpieczne następstwa. W ocenie Obuchowskiego¹² jasno określony sens życia człowieka daje mu poczucie stabilizacji. Autor nie określa, kiedy powinno to nastąpić. Akcentuje, że nie istnieją ramy czy granice wiekowe określające ściśle, kiedy ów sens należy realizować. Może to być dopiero w późnym wieku i nie jest to niczym niestosownym. W swoich pracach autor przestrzega przed uprzedmiotowieniem, tj. sytuacją, kiedy to człowiek jest „spełniany” przez sens życia, jest mu podporządkowany, a nie odwrotnie tzn., gdy człowiek jest podmiotem kierującym swoim życiem, panującym nad celami i dążeniami oraz podejmowanymi działaniami.

W badanej grupie celem jest wychowanie dziecka, dążeniem może być odbycie procesu resocjalizacji i kontynuacja macierzyństwa w warunkach wolnościowych, podejmowane działanie to całodobowa opieka nad dzieckiem. Działania te i dążenia powinny dać badanym poczucie kierowania własnym życiem mimo izolacji, co może być szansą na zmianę dotychczasowego sensu życia.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Zob.: K. Obuchowski, *Przez galaktykę potrzeb*, Poznań, 1995.

¹² Zob.: ibidem.

Sens życia kobiet rodzących i wychowujących dzieci w warunkach penitencjarnych

W celu poznania sensu życia matek rodzących i wychowujących dzieci w warunkach penitencjarnych dokonano badania w dwóch pomiarach, w odstępie 6 miesięcy. Na pierwszym etapie badania kobiety ciężarne wypełniły kwestionariusz badający ich sens życia. Badanie zostało powtórzone w tej samej grupie po 6 miesiącach od urodzenia dziecka każdej badanej.

Do pomiaru wykorzystano Kwestionariusz Postaw Życiowych (KPŻ) — polską adaptację LAP-R (*Life Attitudes Profile — Revised*) Gary’ego T. Rekera. Jest to wielowymiarowe narzędzie samoopisowe, mierzące poziom doświadczanego sensu życiowego oraz motywacji do nadawania życiu sensu i określania celu. Kwestionariusz Postaw Życiowych składa się z 48 twierdzeń. Badany określa stopień, w jakim są one prawdziwe w odniesieniu do niego. Odpowiedzi umieszczone są na siedmiostopniowej skali Likerta. Kwestionariusz obejmuje sześć skal prostych oraz dwie skale złożone. Skale proste odnoszą się do poszczególnych postaw egzystencjalnych, są wśród nich: cel, spójność wewnętrzna, kontrola życia, akceptacja śmierci, pustka egzystencjalna, poszukiwanie celów. Skale złożone to osobowy sens zbudowany ze skal — cel i spójność wewnętrzna oraz równowaga postaw życiowych zbudowana z wszystkich skal prostych, do której wynik skal — cel, spójność wewnętrzna, kontrola życia i akceptacja śmierci wchodzi z wagami dodatnimi, a wyniki skal — pustka egzystencjalna i poszukiwanie celów — z ujemnymi. Każda skala prosta opisana jest przez osiem twierdzeń.

W badaniu wzięło udział 30 kobiet, które w 2017 i 2018 r. przebywały w Zakładzie Karnym Nr 1 w Grudziądzu, tj. jedynej jednostce penitencjarnej w Polsce, gdzie funkcjonuje więzienny oddział ginekologiczno-położniczy oraz jeden z dwóch w Polsce Domów dla Matki i Dziecka. Z badania zostały wyłączone kobiety o obniżonej sprawności intelektualnej z uwagi na możliwość wystąpienia trudności w rozumieniu pytań kwestionariusza oraz pochodzące spoza granic RP, z uwagi na trudności językowe.

Wyniki badań

Zebrane dane empiryczne zostały zaprezentowane w poniższej tabeli.

Tabela 1. Testy istotności różnic w zakresie postaw życiowych

	Przed porodem		Po porodzie		t (30) Wielkość próby (n = 30)	p Wartość p
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>		
cel	36,63	5,76	41,13	6,35	-2,423	0,029
spójność wewnętrzna	38,75	5,32	42,25	5,53	-3,110	0,007
kontrola życia	42,00	4,95	47,25	6,09	-3,103	0,007
akceptacja śmierci	33,69	10,55	29,69	10,80	1,412	0,178
pustka egzystencjalna	30,75	7,76	28,19	6,93	1,621	0,126
poszukiwanie celów	40,88	7,10	42,06	8,47	-0,761	0,458
osobowy sens	75,38	9,37	83,69	10,84	-3,341	0,004
równowaga postaw życiowych	81,63	23,70	90,63	18,04	-1,716	0,107

Źródło: opracowanie własne

U badanych kobiet po porodzie zmieniło się w sposób istotny nasilenie następujących postaw życiowych: cel ($t = -2,423$; $df = 15$; $p = 0,029$), spójność wewnętrzna ($t = -3,110$; $df = 15$; $p = 0,007$), kontrola życia ($t = -3,103$; $df = 15$; $p = 0,007$) oraz osobowy sens ($t = -3,341$; $df = 15$; $p = 0,004$) — wszystkie te postawy zyskały na znaczeniu. W zakresie pozostałych postaw nie odnotowano istotnej zmiany.

Wnioski

Kobiety rodzące, a następnie wychowujące dzieci w warunkach izolacji penitencjarnej, doświadczają zmiany sensu życia. Zmianie ulega cel, który stanowi o posiadaniu celów życiowych. Świadczy o poczuciu ukierunkowania z przeszłości w przyszłość. Odnosi się do przekonania o wartości życia i oceny tego, co najbardziej istotne w życiu kobiet. Ponadto badane osoby w czasie wychowywania dziecka w izolacji penitencjarnej doświadczają zmiany spójności wewnętrznej, która określa logicznie zintegrowane oraz spójne analitycznie i intuicyjnie rozumienie siebie, innych i życia w ogólności. Wymiar ten wskazuje na poczucie uporządkowania i rozumienie egzystencji, jasne poczucie tożsamości i świadomość własnego miejsca na świecie. U osób badanych wzrosła także kontrola życia, która określa poziom spostrzegania wolności do podejmowania wszelkich życiowych decyzji, przyjmowania osobowej odpowiedzialności oraz wewnętrznej kontroli zdarzeń życiowych. Jest to operacyjny wskaźnik stopnia, w jakim osoba spostrzega, że posiada możliwości w zakresie kierowania swoim życiem.

Wskaźnik ten jest rozumiany w kategoriach wolności i związanej z nią odpowiedzialności. Wymiar ten jest szczególnie ważny w przypadku osób pozbawionych wolności. Ponieważ świadczy o tym, że doświadczana przez badane zmiana jest efektem ich indywidualnych myśli i przekonań, a nie efektem zewnątrzsterowności. Warte analizy są również skale złożone. W sposób istotny statystycznie wzrósł osobowy sens badanych, który stanowi o ogólnym poczuciu sensu życia. Nie uległ zmianie w sposób istotny wymiar równowagi postaw życiowych, który wiąże się z niskim poziomem nastawienia na zmianę i poszukiwania nowych wrażeń. Świadczy to o gotowości badanych do przemian własnych, co jest jednym z elementów niezbędnych do pozytywnej realizacji procesu resocjalizacji osób przebywających w placówkach penitencjarnych.

Bibliografia

- Budrowska B., *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*, Wrocław 2000, s. 14.
- Czeżowski T., *Jak rozumieć „sens życia”*, w: M. Środa, *O wartościach, normach i problemach moralnych*, Warszawa 1994, s. 346.
- Goffman E., *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*, Gdańsk 2005, s. 3.
- Krąpiec A., *Ja — człowiek*, Lublin 1991.
- Mariański J., *Sens życia. Wartości. Religia. Studium socjologiczne*, Lublin 2013.
- Obuchowski K., *W poszukiwaniu właściwości człowieka*, Warszawa 1989.
- Obuchowski K., *Przez galaktykę potrzeb*, Poznań 1995.
- Popielski K., *Noetyczne jakości życia i ich znaczenie w procesie „bycia i stawania się” egzystencji*, „Chowanna” 2008, nr 1.
- Reker G., Chamberlain K., *Introduction*, w: iidem (ed.), *Exploring existential meaning. Optimizing human development across the life span*, London 2000.

Zbigniew Nowacki

Wyższa Szkoła Kryminologii i Penitencjarystyki w Warszawie

Nastrój osób pozbawionych wolności. Refleksja w kontekście oddziaływania wychowawczego

Streszczenie: Przedmiotem rozważań jest nastrój osadzonych w polskich zakładach karnych i aresztach śledczych. Nastrój rozpatrywano w kontekście oddziaływania wychowawczego w warunkach izolacji więziennej. Analiza nastroju mężczyzn pozbawionych wolności (N = 392) uwzględnia m.in.: uczestnictwo w podkulturze grypserskiej, liczbę pobytów w izolacji więziennej, czas pobytu w celi mieszkalnej oraz zmienność składu osobowego celi mieszkalnej. Odnotowano brak zależności pomiędzy nastrojem osób pozbawionych wolności a wiekiem oraz liczbą przemieszczeń w zakładzie karnym/areszcie śledczym. Nie stwierdzono także związku pomiędzy nastrojem a czasem pobytu w jednostce aktualnego pobytu. Natomiast stwierdzono, że istnieje słaby ujemny związek pomiędzy wykształceniem uczestniczących w podkulturze grypserskiej przebywających po raz kolejny w izolacji więziennej a nastrojem (N = 48, ρ Spearmana = $-0,314$, $p < 0,01$). Wykazano także, że istnieje słaby ujemny związek pomiędzy liczbą skazanych w celi aktualnego pobytu uczestniczących w podkulturze grypserskiej przebywających po raz kolejny w izolacji więziennej a nastrojem (N = 48, τ -b Kendalla = $-0,229$, $p < 0,05$).

Słowa kluczowe: zmienność składu osobowego celi, liczba przemieszczeń w zakładzie karnym/areszcie śledczym, czas pobytu w celi, liczebność celi oraz nastrój osób pozbawionych wolności

The mood of people deprived the liberty.
Reflection in the context of educational impact

Abstract: Considerations on the subject of prisoners' mood in Polish detention and correctional facility have been undertaken. Mood was considered in the context of educational impact in order to conditions of prison isolation. Mood analysis of sentenced men (N = 392) takes into account inter alia:

participation in the grypsmen subculture, the number of stays in a penitentiary isolation and the variability of the personal composition in a residential unit. There was no correlation between incarcerated persons' mood, the age and the number of movements in prison or custody. There was also no relationship between the mood and the duration of stay in the unit of prisoners' current stay. On the other hand, it was found that there was a weak negative correlation between the participants' level of education in the Grypsmen Subculture who were imprisoned once again and the mood ($N = 48$, Spearman's $Rho = -0,314$, $p < 0,01$). It was also shown that there is a weak negative correlation between the number of prisoners during current stay in the cell, participating in the Grypsmen Subculture who are once again in penitentiary isolation, and the mood ($N = 48$, Kendall's $\tau\text{-}b = -0,229$, $p < 0,05$).

Keywords: the variability of the personal composition in prison cell, the number of movements in the prison / custody, the length of stay in prison cell, the size of the cell and the mood of the deprived persons

Wprowadzenie

Zainteresowanie nastrojem osób pozbawionych wolności może stanowić pewne zaskoczenie. Być może nawet wywoływać konsternację. Wszak osoby przebywające w warunkach izolacji więziennej odbywają karę za popełniony czyn. A zatem zaciekawienie nastrojem osadzonych z pozoru zdaje się nie być konieczne. Czy jednak kwestię nastroju osób pozbawionych wolności można całkowicie ignorować? Zwłaszcza w kontekście oddziaływań wychowawczych w izolacji więziennej. Owo pytanie oraz zagadnienie nastroju osadzonych w polskich zakładach karnych i aresztach śledczych jest osnową podjętych rozważań, które odwołują się m.in. do materiału badawczego uzyskanego w ramach realizacji projektu Instytutu Badawczo-Rozwojowego Wyższej Szkoły Kryminologii i Penitencjarystyki w Warszawie: *Poczucie bezpieczeństwa osadzonych w polskich jednostkach penitencjarnych*¹³. Rozpoznanie nastroju osadzonych nie było przedmiotem przywołanego projektu badawczego. Nastrój osób pozbawionych wolności badano w celu kontrolowania wiarygodności badań.

Jak podaje Larsen, nastrój jest jednym z podstawowych wyznaczników dobrostanu psychicznego jednostki i warunkuje jej zdrowie psychiczne¹⁴. Stanowi nieodłączny atrybut funkcjonowania człowieka, i pozostaje zależny od zróżnicowanych czynników zewnętrznych oraz wewnętrznych. Kwerenda literatury przedmiotu, wśród modeli nastroju, wskazuje jako główne konceptualizacje: Russella [1980], Larsena i Dienera [1992], Raisenzeina [1994] oraz Watsona

¹³ Z. Nowacki, *Poczucie bezpieczeństwa osadzonych w polskich jednostkach penitencjarnych*, praca pod kier. prof. Beaty Marii Nowak, Warszawa 2020.

¹⁴ R.J. Larsen, *Toward a Science of Mood Regulation*, „Psychological Inquiry”, 11 (3), s. 129–141.

i Tellegena [1985]. Pomimo że badacze posługują się zróżnicowaną terminologią, sprowadzają strukturę zjawiska nastroju do dwu wspólnych dwubiegunowych wymiarów, a mianowicie: wymiaru aktywacyjnego i hedonistycznego. Badania empiryczne specyfiki wymiaru hedonistycznego i niejednorodności pobudzenia napięciowego doprowadziły do sformułowania trójwymiarowego modelu nastroju¹⁵. W myśl założeń trójwymiarowego modelu zjawiska, nastrój to doświadczenie afektywne obejmujące trzy skorelowane, dwubiegunowe czynniki nastroju: ton hedonistyczny, pobudzenie napięciowe i pobudzenie energetyczne. Ton hedonistyczny jest wymiarem przyjemności–nieprzyjemności, pobudzenie napięciowe to wymiar napięcia–relaksacji, a pobudzenie energetyczne to wymiar energii–zmęczenia¹⁶.

Przejawy związane z obniżaniem nastroju, a także jego zmianami, znajdują odzwierciedlenie w przypadku zaburzeń afektywnych (jak choćby lęku i depresji), ale także zaburzeniach osobowości¹⁷. Zdaniem Larsena, zdrowie psychiczne jest w istotnym stopniu uzależnione od umiejętności wychodzenia z negatywnych stanów afektywnych. Osoby zdrowe i te z zaburzeniami emocjonalnymi mogą nie różnić się stopniem nasilenia przeżywanych stanów negatywnych. To co je różnicuje, to specyfika procesów regulacyjnych.

Zaburzenia psychiczne pozostają w związku z nieprawidłowościami w zakresie regulacji negatywnych stanów afektywnych, przede wszystkim zaś z częstym i efektywnym stosowaniem zabiegów nasilania nastroju negatywnego¹⁸.

Rozpatrywanie nastroju w odniesieniu do procesów i stosunków panujących w zbiorowości osób pozbawionych wolności

Współczesne zakłady karne oraz areszty śledcze to miejsca funkcjonowania zbiorowości osób pozbawionych wolności niejednokrotnie przekraczające liczbę tysiąca (osadzonych). Skupienie licznej społeczności więźniów na stosunkowo niewielkiej powierzchni może powodować, że zindywidualizowane oddziaływania wychowawcze stają się zależne od procesów oraz stosunków panujących w zbiorowości zakładu karnego/aresztu śledczego. Powyższe założenie stanowi swego rodzaju punkt wyjściowy rozważań, i wskazuje, że należy uwzględnić wpływ społeczności więźniów na określoną osobę pozbawioną wolności. Do

¹⁵ G. Matthews, D.M. Jones, A.G. Chamberlain, *Refining the measurement of mood: the UWIST Mood Adjective Checklist*, „British Journal of Psychology” 1990, nr 81, s. 17–42, za: M. Nowicka, *Regulacja nastroju w lęku i depresji. Doniesienie z badań*, „Studia Psychologiczne” 2012, t. 50, z. 2, s. 43.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ R.C. Kessler, P.S. Wang, *The epidemiology of depression*, w: I.H. Gotlib, C.L. Hammen (ed.), *Handbook of depression*, 2 nd. New York: Guildford Press, 2009, s. 5–22, za: ibidem.

¹⁸ R.J. Larsen, *Toward a Science of Mood Regulation*, „Psychological Inquiry” 2000, 11 (3), s. 129–141, za: ibidem.

wpływu społecznego może dochodzić na skutek wykorzystania różnych mechanizmów. Najprostszym jest sam fakt obecności innych ludzi. Bardziej złożone strategie wykorzystują przemyślane sekwencje oddziaływań. Wiele jednak zależy od kontekstu sytuacyjnego oraz skomplikowanych uwarunkowań, w jakich funkcjonuje jednostka ludzka. Zgodnie z teorią Bibba Latané i jego współpracowników, niezależnie od mechanizmu wpływ społeczny można charakteryzować liczbowo. Wpływ grupy na pojedynczego człowieka można wyrazić jako funkcję iloczynu (siły, z jaką grupa przekonuje tę osobę; bliskości wobec osoby i liczby osób, które wywierają wpływ) i zapisać: $W = f(S \cdot N)$, gdzie: przez W oznaczono wielkość wpływu, przez S — siłę przekonywania, a N — odległość osoby od grupy, N — liczbę osób wywierających wpływ¹⁹. Siła przekonywania rozumiana jest jako skutek (działania) wszystkich czynników, mających wpływ na przekonywanie, jakie może spowodować pojedynczy człowiek. Należy bez wątpienia rozróżnić czynniki stałe i sytuacyjne. Do stałych zalicza się te, które charakteryzują daną osobę: status społeczny, siłę głosu, indywidualne umiejętności przekonywania. Do sytuacyjnych zalicza się: motywację do przekonywania i możliwości dostępu do użytecznych w danej sytuacji argumentów. Bliskość rozumiana jest jako rodzaj relacji w przestrzeni społecznej między osobami (lub osobą) wywierającymi wpływ a osobą podlegającą wpływowi i dotyczy intensywności kontaktu. Wśród składników odległości w przestrzeni społecznej wymienia się odległość fizyczną między tymi „obiektami”, przypisując jej ważną rolę. Mając na uwadze trudność wyrażenia za pomocą liczby odległości w przestrzeni społecznej, twierdzenie dotyczące zależności między wpływem a odległością poddaje się weryfikacji, posiłkując się odległością fizyczną.

Owa odległość fizyczna może mieć kluczowe znaczenie w kwestii wywierania wpływu w więzieniu. Minimalna powierzchnia celi mieszkalnej, która przypada na skazanego (3 metry kwadratowe), jednoznacznie wskazuje, że jest to niewielka odległość. Należy zatem oczekiwać wpływów społecznych w obrębie zbiorowości więziennej. O charakterze wpływu społecznego w więzieniach przekonują wyniki badania tegoż wpływu w polskich zakładach karnych i aresztach śledczych²⁰.

Kwerenda literatury ukazuje zbiorowość osób pozbawionych wolności jako znacząco zróżnicowaną, co oznacza, że funkcjonują w niej także więźniowie wpływający w sposób destrukcyjny na współosadzonych²¹. Także zachowanie osadzonego może wywoływać przewidywalne (nieprzyjemne) reakcje współosadzonych. Osoba pozbawiona wolności (z wyjątkiem sytuacji, kiedy przebywa w celi jednoosobowej) odbywa karę w celi dwuosobowej lub kilkusobowej (raczej rzadko

¹⁹ J. Grzelak, A. Nowak, *Wpływ społeczny*, w: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, Gdańsk 2002, s. 194–195.

²⁰ Z. Nowacki, *Wywieranie wpływu społecznego w warunkach izolacji więziennej*, Kraków 2010, s. 121–126.

²¹ M. Kamiński, *Gry więzienne. Tragikomiczny świat polskiego więzienia*, Warszawa 2006, s. 254–257; M. Kamiński, *Wypadki nadzwyczajne w warunkach izolacji więziennej w świetle teorii uczenia się*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” nr 70, s. 62–64.

kilkunastoosobowej). Jak wynika z kontroli przeprowadzonej przez NIK — Bezpieczeństwo osadzonych (P/19/040) — według stanu na 28 października 2019 r. w polskich zakładach typu zamkniętego funkcjonowało 85 cel o pojemności powyżej 10 osób (największa 18-osobowa cela znajdowała się w AŚ w Białymstoku)²². Wyniki kontroli wskazują także, że problem warunków w celach wieloosobowych był podejmowany przez Rzecznika Praw Obywatelskich w wystąpieniu z 22 listopada 2018 r.²³, który podkreślił, że osadzenie osób mających problemy z kontrolowaniem emocji implikuje u nich wzrost napięcia i stresu²⁴. Funkcjonowanie osadzonego w celi mieszkalnej w znacznym stopniu może wyznaczać charakter popełnionego przestępstwa, sposób życia na wolności oraz właściwości osobowościowe i zachowanie w izolacji więziennej. Znaczącą część dnia osoby pozbawione wolności przebywają w celi mieszkalnej, gdzie nieustannie są poddawane pozaprawnej (nieformalnej) kontroli społecznej. Owa kontrola może być także sprawowana w miejscach czasowego pobytu osadzonych (np.: w miejscu zatrudnienia, w trakcie odbywania spaceru oraz przemieszczania się po terenie zakładu) i może dotyczyć aspektów istotnych z punktu widzenia więźniów. Znacząca gotowość skazanych do pozyskiwania informacji o współosadzonych jest uzasadniona troską o własne bezpieczeństwo — skazani chcą wiedzieć, z kim „siedzą” w więziennej celi.

Jak podaje Barbara Szacka, kontrola społeczna w pozaprawnej postaci działa w grupach przestępczych oraz całym kryminalnym podziemiu²⁵. A zatem odnosi się także do społeczności więziennej, która wypracowała procedury radzenia sobie z konfliktami, reguły postępowania oraz zasady stosowania tychże reguł²⁶.

Bytowanie w zbiorowości więziennej może generować wiele bodźców, które w sposób znaczący wpłyną na nastrój osadzonego. Już sama obawa przed ujawnieniem nieakceptowanego przez więźniów charakteru przestępstwa oraz myślenie o nieformalnych konsekwencjach może obniżać nastrój. Poza tym, nastrój może być nośnikiem informacji o relacjach i atmosferze w celi mieszkalnej. Uzupełniając zasób wiadomości o osobie pozbawionej wolności, może właściwie ukierunkować oddziaływanie wychowawcze. Oddziaływanie, które jest „niejako zanurzone” w realiach więzienia, i w tychże uwarunkowaniach przebiega.

Potrzebę uwzględnienia społecznej sytuacji osoby pozbawionej wolności i implikowanego nią nastroju, przekonująco zdaje się potwierdzać kontekst sytuacyjny osadzonych o statusie „poszkodowanego”. Osoby te, za sprawą chociażby wspomnianego nieakceptowanego przez społeczność więzienną charakteru przestępstwa, muszą być izolowane od ogółu skazanych²⁷. Podjęcie

²² Najwyższa Izba Kontroli, *Informacja o wynikach kontroli Bezpieczeństwo osadzonych*, <https://www.nik.gov.pl/plik/id,22869,vp,25572.pdf>, s. 36 [dostęp: 15.10.2020].

²³ Sygn. IX.517.599.2017.PM.

²⁴ Ibidem.

²⁵ B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2003, s. 175.

²⁶ M. Kamiński, op. cit., s. 154–190.

²⁷ M. Snopek, *Zagrożenie bezpieczeństwa osadzonych w przestrzeni izolacji więziennej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J Pedagogia-Psychologia” nr 3, s. 275.

kwestii poszkodowanych skłania do postawienia pytania o relacje wśród samych poszkodowanych. Badania przeprowadzone przez Małgorzatę Snopek wskazały, że połowa poszkodowanych obawiała się skazanych grypsujących, a niemal $\frac{1}{3}$ innych poszkodowanych. Nieco mniej osób badanych, tj. 16,56%, odczuwało lęk przed skazanymi niegrypsującymi²⁸. Wynik jest wymowny, i zdaje się wskazywać, że poszkodowani bynajmniej nie zawsze uzyskują wsparcie ze strony skazanych znajdujących się w podobnej sytuacji.

Doświadczenie podwójnej izolacji (od społeczeństwa oraz od zbiorowości więziennej), uświadamiając zawężającą się bezpieczną przestrzeń w więzieniu, niewątpliwie nie sprzyja utrzymywaniu się dobrego nastroju. Można także przypuszczać, iż świadomość tego statusu działa deprecjonująco na nastrój. „Podwójna” izolacja posiada jeszcze jedną istotną konsekwencję — diametralnie redukuje możliwość oddziaływania wychowawczego. Konieczność zapewnienia bezpieczeństwa drastycznie zawęży możliwe kontakty społeczne, co znacząco ogranicza charakter zatrudnienia. Tym samym skazany traci sposobność korzystania z pełni dobrodziejstwa pracy jako środka oddziaływania wychowawczego, i niejednokrotnie pracy jako źródła zdobywania środków finansowych. Znacznemu ograniczeniu ulega także uczestnictwo w organizowanych na terenie zakładu karnego zajęciach sportowych oraz kulturalno-oświatowych.

Pomimo kontroli ruchu osadzonych po terenie jednostki penitencjarnej niezwykle trudno jest całkowicie wyeliminować przypadkowe i niepożądane kontakty skonfliktowanych (np. w trakcie uprzednich pobytów w izolacji) więźniów. Nieoczekiwane spotkania w trakcie przemieszczania się po terenie zakładu, mogą mieć konsekwencje dla bytowania w zbiorowości więziennej. Ujawnienie pogrążających faktów może zainicjować procedurę społecznej degradacji więźnia, i sprawiać, że będzie się źle czuł. Deprecjonująco na nastrój więźnia mogą także wpływać okrzyki współwięźniów, które dezaprobuje osobę pozbawioną wolności (jako współosadzonego). Miejscem niepożądanych zachowań skazanych może być także korytarz oddziału mieszkalnego. Badania przeprowadzone w Zakładzie Karnym w Pińczowie wykazały, że korytarz oddziału był pięciokrotnie (na 67 przypadków) miejscem agresji skazanych²⁹ oraz dwukrotnie (1,53% ogółu przypadków) miejscem autoagresji skazanego³⁰. Wydaje się, że obniżony nastrój, złe samopoczucie jest dominującą reakcją odnośnego więźnia. Jako nośnik informacji o osobie pozbawionej wolności może pozostawać (i niejednokrotnie powinien) w związku z kształtowaniem środowiska wychowawczego (m.in. z rozmieszczeniem w oddziale zakładu karnego/aresztu śledczego, właściwym doborem składu osobowego celi mieszkalnej, uczestnictwem w grupach formalnych) oraz specyfiką podejmowanych oddziaływań.

²⁸ Ibidem, s. 283.

²⁹ Z. Nowacki, *Wypadki nadzwyczajne...*, s. 64.

³⁰ Idem, *Autoagresja w warunkach izolacji więziennej — nie tylko funkcjonalne aspekty zachowania*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” nr 74–75, s. 94.

Konkludując, nastrój jako źródło wiedzy o osobie pozbawionej wolności zawiera znamiona potencjalnej wartości. Może uzupełniać informacje o właściwościach osobowościowych o odnośnym skazanym i jego aktualnym stanie psychofizycznym. Dostrzeżony i zweryfikowany może być nośnikiem informacji o społecznym funkcjonowaniu w zbiorowości więziennej. I jako taki ujawnia potencjalne wielopłaszczyznowe znaczenie w kwestii kształtowania sposobu postępowania administracji zakładu karnego/aresztu śledczego wobec osoby uwięzionej. Sposobu, którego fundamentalnym komponentem jest oddziaływanie wychowawcze.

Rozpoznane czynniki determinujących nastrój osadzonych w izolacji więziennej może przyczynić się do lepszego poznania znaczenia społecznej i fizycznej przestrzeni więzienia na potrzeby oddziaływania wychowawczego wobec osób pozbawionych wolności. Zdobyta wiedza może być wykorzystana do kształtowania podejmowanych oddziaływań wobec osób pozbawionych wolności. Z danych udostępnionych przez Służbę Więzienną wynika, że część spośród zdarzeń występujących w jednostkach penitencjarnych pozostaje w związku z agresją osób pozbawionych wolności. Natomiast oddziaływania wychowawcze muszą uwzględniać bezpieczeństwo osób pozbawionych wolności.

Założenia metodologiczne badań

Przedmiot i cele badań

Przedmiotem analizy jest nastrój dorosłych mężczyzn pozbawionych wolności. Głównym celem rozważań jest próba identyfikacji czynników mogących pozostawać w zależności z nastrojem osadzonych. Ważnym celem badawczym jest zdobycie nowej wiedzy na temat zależności (lub braku zależności) pomiędzy badanymi zmiennymi a nastrojem osadzonych (cel teoretyczno-poznawczy). Katalog celów poszerzą wnioski przygotowane na podstawie wyników badawczych — celu praktycznego.

Badaniu podlegają następujące zmienne niezależne: typ zakładu (zakład typu zamkniętego/zakład typu półotwartego, wiek, wykształcenie, liczba osadzonych w celi mieszkalnej, liczba przemieszczeń w zakładzie (aktualnego pobytu), zmienność składu osobowego celi mieszkalnej, czas pobytu w celi mieszkalnej, czas pobytu w zakładzie karnym/areszcie śledczym (aktualnego pobytu) oraz czas pozostały do końca kary pozbawienia wolności.

Podejście badawcze

Zastosowano metodę sondażu diagnostycznego oraz metody analizy statystyczno-porównawczej, w tym analizę czynnikową. Odpowiednio do przyjętej metody wykorzystano technikę ankiety. Za podstawowe narzędzie badawcze posłużył autorski *Kwestionariusz ankiety poczucia bezpieczeństwa osób pozbawionych wolności*. Badani zajmowali stanowisko wobec pytań i stwierdzeń, zaznaczając

odpowiednią cyfrę na 4-stopniowej skali Likerta. Natomiast do badania nastroju osób pozbawionych wolności zastosowano schemat badań z jednokrotnym pomiarem. Badanie przeprowadzono w typowych godzinach aktywności człowieka (9.00–17.00). Badany był proszony o oszacowanie swojego nastroju (Jak się Pan dzisiaj czuje?) z wykorzystaniem jedenastostopniowej skali Likerta (Źle jak nigdy w życiu; O wiele gorzej niż zwykle; Wyraźnie gorzej niż zwykle; Gorzej niż zwykle; Trochę gorzej niż zwykle; Jak zwykle; Trochę lepiej niż zwykle; Lepiej niż zwykle; Wyraźnie lepiej niż zwykle; O wiele lepiej niż zwykle; Dobrze jak nigdy w życiu)³¹. Kwestionariusz ankiety zawierał także pulę pięciu pozycji upodobnionych do pytań skal weryfikacyjnych z inwentarzy osobowości, głównie skali „Kłamstwa” (KŁ) z MPI Eysencka³². Integralną częścią badania było pozyskanie od właściwego wychowawcy informacji klasyfikacyjnych niezbędnych do statystycznej analizy uzyskanych danych. Informacje zostały uporządkowane i zapisane w Karcie dokumentacji osobopoznawczej. Badania przeprowadzono w wyłonionych w drodze losowania jednostkach organizacyjnych Służby Więziennej.

Grupa badawcza

Wylosowane jednostki organizacyjne Służby Więziennej umożliwiły pobranie reprezentatywnej próby badawczej, tj.: z zakładów typu zamkniętego oraz typu półotwartego. Nie przewidywano badania osadzonych w zakładach typu otwartego. Przyjęto założenie, że badani powinni przebywać w zakładzie aktualnego pobytu nie krócej niż miesiąc, choć wydaje się, że optymalny czas to trzy miesiące. Byłby to jednak postulat zbyt trudny do zrealizowania. Grupę badawczą byli pozbawieni wolności mężczyźni wyłonieni w drodze losowania. Dobrowolny udział wzięło w nim 392 skazanych (N = 392).

Teren eksploracji

Wylosowano pięć jednostek organizacyjnych Służby Więziennej, a mianowicie: Areszt Śledczy w Radomiu o pojemności 1063 tymczasowo aresztowanych i skazanych. W jednym z 20 pawilonów przebywają pozbawieni wolności mężczyźni po raz pierwszy; Oddział Zewnętrzny Aresztu Śledczego w Grójcu (jednostka w Stawiszynie) — jest to zakład typu półotwartego o pojemności 181 osadzonych; Areszt Śledczy w Kielcach o pojemności 1073 tymczasowo

³¹ Inspiracją do badania nastroju osób pozbawionych wolności była praca W.B. Johnsona, *Euphoric and depressed mood in normal subjects*, „Character and Personality” 1937, nr 6, s. 79–98. Ze względu na teren badań ograniczono się do jednokrotnego oszacowania nastroju na skali zaproponowanej przez W.B. Johnsona.

³² M. Choynowski, *Opracowanie polskiej adaptacji „Inwentarza osobowości” H.J. Eysencka*, „Biuletyn Psychometryczny” nr 2, s. 51–95; R.Ł. Drwał, *Osobowość wychowanków zakładów poprawczych*, Wrocław 1981, s. 144–145.

aresztowanych kobiet i mężczyzn oraz skazanych mężczyzn m.in. z podgrupami klasyfikacyjnymi R-1/z, R-2/z, R-1/p; Zakład Karny Nr 1 we Wrocławiu o pojemności 1549 osadzonych. Jest to zakład typu zamkniętego i półotwartego dla mężczyzn odbywających karę po raz pierwszy (w zakładzie przebywają także osoby tymczasowo aresztowane oraz skazani młodociani); Zakład Karny w Krzywańcu — pojemność tej jednostki ustalono na 834 miejsca, w jednostce przebywają skazane kobiety oraz recydywiści penitencjarni zakwalifikowani do zakładów karnych typu zamkniętego lub półotwartego. Przyjęto założenie, że charakterystyka populacji oraz liczba osadzonych mężczyzn w wylosowanych jednostkach powinna umożliwić pobranie obliczonej próby badawczej.

Organizacja procesu badawczego

Badania skazanych przeprowadził osobiście autor opracowania. Wyłonione w drodze losowania osoby pozbawione wolności zostały zaproszone do świetlicy oddziału, gdzie prowadzący badanie udzielił im szczegółowego instruktażu, zapewnił o anonimowości badania oraz zachęcał do zastanowienia się przed udzieleniem odpowiedzi i poinformował o możliwości rezygnacji z uczestnictwa na każdym etapie badania. Prowadzący badanie starał się zadbać o właściwe warunki realizacji badania oraz dobrą jakość kontaktu z badanymi. Badanie kończyła rozmowa z osadzonymi, w trakcie której osoby badane miały sposobność uzyskania odpowiedzi na nurtujące pytania, jak choćby te dotyczące celu badania, swojego uczestnictwa, uzyskanych wyników oraz ich znaczenia.

Badano skazanych dorosłych z pięciu jednostek organizacyjnych Służby Więziennej: AŚ w Radomiu (N = 67, 17,1%); AŚ w Kielcach (N = 105, 26,8%); OZ AŚ w Grójcu (N = 90, 23%); ZK w Krzywańcu (N = 68, 17,3%); ZK NR1 we Wrocławiu (N = 62, 15,8%). Wysoki udział procentowy badanych w Oddziale Zewnętrznym Aresztu Śledczego w Grójcu (w jednostce w Stawiszynie) wynika z ustalonej pojemności tego zakładu, tj. zdecydowanie mniejszej niż w pozostałych aresztach śledczych i zakładach karnych. Udział procentowy badanych w zakładach typu zamkniętego (N = 220, 56,1%) oraz typu półotwartego (N = 172, 43,9%) jest porównywalny. Umiarkowanie większy udział w próbie badawczej osadzonych w zakładach typu zamkniętego wynika z faktu, że tylko jedna z wylosowanych jednostek jest zakładem typu półotwartego (OZAŚ w Grójcu). Liczba nieuczestniczących w podkulturze grypserskiej (N = 334, 82,5%) i skazanych grypsujących (N = 58, 14,8%) w próbie badawczej zdaje się należycie odzwierciedlać rozkład w populacji generalnej osób pozbawionych wolności. Udział procentowy grypsujących w populacji więziennej jest raczej niewielki. Natomiast w konkretnym zakładzie uzależniony jest od wielu czynników (choćbyby lokalnych) i podlega licznym wahaniom (transporty osadzonych, wykluczenia z podkultury grypserskiej, kończąca się kara pozbawienia wolności, przyjęcia z wolności). Próba badawcza licząca 58 badanych przekracza rozmiar tzw. małej grupy, niemniej jednak jej wielkość upoważnia jedynie do powściągliwych wniosków. Badano mężczyzn pozbawionych wolności z trzech

grup wiekowych: wczesna dorosłość ($N = 118$, $SD = 2,86$, $M = 25,81$, 30,1%); średnia dorosłość ($N = 265$, $SD = 6,65$, $M = 40,2$, 67,6%); późna dorosłość ($N = 9$, $SD = 4,2$, $M = 64,67$, 2,3%). Rozkład cechy (wiek badanych) w próbie badawczej wydaje się dobrze odzwierciedlać rozkład tej cechy w populacji osób pozbawionych wolności. Udział procentowy w próbie badawczej osób w okresie późnej dorosłości jest zależny od rozkładu w populacji osób pozbawionych wolności. Co prawda liczba osadzonych powyżej 60. r.ż. od kilku lat stale wzrasta w polskich jednostkach organizacyjnych Służby Więziennej (3,1% w 2015 r., 3,6% w 2016 r., 3,8% w 2017 r. i 4,1% w 2018 r.), nadal jest to jednak zaledwie kilka procent zbiorowości więziennej³³. Różnica pomiędzy udziałem procentowym osób w grupie późnej dorosłości w próbie badawczej i populacji osadzonych wynika też z (stanowiącej podstawę kwalifikacji) przyjmowanej dolnej granicy wieku. Trzeba także uwzględnić, iż rozkład cechy (tu: wieku) w populacji określonego zakładu karnego może odstawać od rozkładu w populacji osób pozbawionych wolności w skali kraju (wahania powodowane przemieszczeniami pomiędzy zakładami, zwolnieniami, przyjęciami do zakładu). Wykształcenie osób pozbawionych wolności było zróżnicowane (podstawowe — 30,6%; gimnazjalne — 19,9%; zasadnicze zawodowe — 30,9%; średnie — 16,8%; wyższe — 1,8%). Z przedstawionych danych wynika, że 81,4% badanych posiada wykształcenie zasadnicze zawodowe lub niższe. Udział procentowy w próbie badawczej skazanych legitymujących się wyższym wykształceniem jest nieznaczący.

Wyniki badania i wnioski

Najważniejsze ustalenia badawcze przedstawiają się następująco. Odnotowano, że typ zakładu karnego nie ma związku z nastrojem dorosłych mężczyzn pozbawionych wolności uczestników podkultury grypserskiej oraz nieuczestniczących w tej podkulturze. Aby sprawdzić, czy istnieje zależność pomiędzy wiekiem a nastrojem mężczyzn pozbawionych wolności, przeprowadzono analizę korelacji. Zastosowano nieparametryczny test korelacji ρ Spearmana. Współczynniki korelacji wskazują brak zależności pomiędzy wiekiem a nastrojem dorosłych mężczyzn pozbawionych wolności.

W celu weryfikacji zależności pomiędzy wykształceniem a nastrojem osób pozbawionych wolności, zastosowano nieparametryczny test korelacji rangowej ρ Spearmana. W przypadku skazanych po raz pierwszy nieuczestniczących i uczestniczących w podkulturze grypserskiej nie stwierdzono zależności pomiędzy wykształceniem a nastrojem. Natomiast w przypadku skazanych po raz kolejny uczestników podkultury grypserskiej współczynnik korelacji wskazuje, że im wyższe wykształcenie, tym gorszy nastrój ($N = 48$, ρ Spearmana = $-0,314$, $p < 0,01$). Uzyskane wyniki zebrane zostały w tabelach 1 i 2.

³³ Ministerstwo Rodziny, Pracy i polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2018*, Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2019, <https://www.gov.pl> [dostęp: 27.06.2020].

Tabela 1. Współczynniki korelacji rangowej *rho* Spearmana pomiędzy wykształceniem a nastrojem osadzonych nieuczestniczących w podkulturze grypserskiej

	Nastrój	
	Skazani po raz pierwszy	Skazani po raz kolejny
Współczynnik korelacji	-,123	-,096
Wykształcenie Istotność dwustronna	,202	,057
N	72	262

Źródło: obliczenia własne

Tabela 2. Współczynniki korelacji rangowej *rho* Spearmana pomiędzy wykształceniem a nastrojem osadzonych uczestniczących w podkulturze grypserskiej

	Nastrój	
	Skazani po raz pierwszy	Skazani po raz kolejny
Współczynnik korelacji	,311	-,314**
Wykształcenie Istotność dwustronna	,271	,009
N	10	48

** $p < 0,01$.

Źródło: obliczenia własne

W celu weryfikacji zależności pomiędzy liczbą osadzonych w celi aktualnego pobytu a nastrojem osób pozbawionych wolności zastosowano nieparametryczny test korelacji *tau-b* Kendalla. W przypadku skazanych po raz pierwszy nieuczestniczących i uczestniczących w podkulturze grypserskiej nie stwierdzono zależności pomiędzy liczbą osadzonych w celi mieszkalnej a nastrojem. Natomiast w przypadku skazanych po raz kolejny uczestników podkultury grypserskiej współczynnik korelacji wskazuje, że im większa liczba osadzonych w celi mieszkalnej, tym gorszy nastrój ($N = 48$, *tau-b* Kendalla = -0,229, $p < 0,05$). Uzyskane wyniki zebrane zostały w tabelach 3 i 4.

Tabela 3. Współczynniki korelacji rangowej *tau-b* Kendalla pomiędzy liczbą osadzonych w celi a nastrojem nieuczestniczących w podkulturze grypserskiej

	Nastrój	
	Skazani po raz pierwszy	Skazani po raz kolejny
Współczynnik korelacji	,066	,003
Liczba osadzonych w celi Istotność dwustronna	,499	,945
N	72	262

Źródło: obliczenia własne.

Tabela 4. Współczynniki korelacji rangowej *tau-b* Kendalla pomiędzy liczbą osadzonych w celi a nastrojem uczestniczących w podkulturze grypserskiej

	Nastrój	
	Skazani po raz pierwszy	Skazani po raz kolejny
Współczynnik korelacji	–,462	–,229*
Liczba osadzonych w celi Istotność dwustronna	,112	,047
N	10	48

* $p < 0,05$.

Źródło: obliczenia własne

Aby zweryfikować zależność pomiędzy liczbą przemieszczeń w zakładzie karnym/areszcie śledczym a nastrojem osób pozbawionych wolności, zastosowano nieparametryczny test korelacji rangowej *rho* Spearmana. Nie stwierdzono zależności pomiędzy liczbą przemieszczeń w zakładzie karnym/areszcie śledczym a nastrojem osób pozbawionych wolności.

W celu weryfikacji zależności pomiędzy zmiennością składu osobowego celi mieszkalnej a nastrojem osób pozbawionych wolności, zastosowano nieparametryczny test korelacji rangowej *rho* Spearmana. W przypadku dorosłych mężczyzn nieuczestniczących w podkulturze grypserskiej nie stwierdzono zależności pomiędzy zmiennością składu osobowego celi mieszkalnej a nastrojem. Natomiast w przypadku dorosłych mężczyzn uczestniczących w podkulturze grypserskiej skazanych po raz pierwszy, współczynnik korelacji wskazuje, że im większa zmienność składu osobowego celi mieszkalnej, tym gorszy nastrój ($N = 10$, rho Spearmana = $-0,832$, $p < 0,01$). Silna korelacja w przypadku tak małej próby może skłaniać do refleksji oraz zachęcać do weryfikacji tegoż rezultatu z wykorzystaniem większej próby badawczej.

Aby ocenić, czy istnieje zależność pomiędzy czasem pobytu w celi aktualnego pobytu a nastrojem osób pozbawionych wolności, zastosowano nieparametryczny test korelacji rangowej *rho* Spearmana. W przypadku dorosłych mężczyzn nieuczestniczących w podkulturze grypserskiej nie stwierdzono zależności pomiędzy czasem pobytu w celi mieszkalnej a nastrojem. Natomiast w przypadku dorosłych mężczyzn uczestniczących w podkulturze grypserskiej skazanych po raz pierwszy, współczynnik korelacji wskazuje, że im dłuższy czas pobytu w celi mieszkalnej, tym gorszy nastrój ($N = 10$, rho Spearmana = $-0,658$, $p < 0,05$). Silna korelacja w przypadku tak małej próby niewątpliwie zastanawia. Zaś wielkość próby badawczej, stanowiącej podstawę tego wyniku, sugeruje, że należy rezultat zweryfikować, posiłkując się znacząco większą próbą badawczą.

Badano także, czy istnieje zależność pomiędzy czasem pobytu w zakładzie aktualnego pobytu a nastrojem osób pozbawionych wolności. Zastosowano nieparametryczny test korelacji rangowej *rho* Spearmana. Nie stwierdzono zależności pomiędzy czasem pobytu w zakładzie aktualnego pobytu a nastrojem dorosłych

mężczyzn pozbawionych wolności nieuczestniczących w podkulturze gryperskiej oraz uczestników tej podkultury.

Aby ocenić, czy istnieje zależność pomiędzy czasem pozostałym do końca kary pozbawienia wolności a nastrojem osób pozbawionych wolności, zastosowano nieparametryczny test korelacji rangowej *rho* Spearmana. Nie stwierdzono zależności pomiędzy czasem pozostałym do końca kary pozbawienia wolności a nastrojem dorosłych mężczyzn pozbawionych wolności nieuczestniczących w podkulturze gryperskiej oraz uczestników tej podkultury.

Podsumowanie

Wydaje się, że czynników nastroju mężczyzny pozbawionego wolności należy upatrywać w dwu głównych obszarach (prawdopodobnie po części podlegających wewnętrznym przeobrażeniom). Przede wszystkim w odniesieniu do jego osoby, a mianowicie: kastowej przynależności, właściwościach osobowościowych, charakterze przestępstwa, zachowaniu, liczbie przemieszczeń w zakładzie aktualnego pobytu, czasie pozostającym do końca kary oraz wieku. Drugi obszar zawiera odniesienia do kontekstu sytuacyjnego w celi mieszkalnej, stanowiącego przez: liczebność, zmienność składu osobowego, czas pobytu osadzonych, ale także kastowy układ uwzględniający siłę osadzonych oraz fizyczną lokalizację (pawilon, oddział oraz umiejscowienie w obrębie oddziału). Czynniki z pierwszego obszaru w zróżnicowanym stopniu mogą wyznaczać położenie osoby pozbawionej wolności w drugim obszarze — w stopniu zróżnicowanym, ponieważ ich interpretacja jest dokonywana przez osobowy skład odnośnej celi i może uwzględniać komponent lokalny oraz przeobrażenia okresu historycznego. Wydaje się, że wyodrębnione obszary jako pewne całości mogą pozostawać w dynamicznej zależności. Efekt tej relacji może znajdować odzwierciedlenie w funkcjonowaniu osoby pozbawionej wolności w celi mieszkalnej, co może mieć kluczowe znaczenie dla jej samopoczucia i nastroju. W opracowaniu zanalizowano zależności pomiędzy badanymi zmiennymi a nastrojem dorosłych mężczyzn pozbawionych wolności. Trzeba jednak zaznaczyć, że czynników będących w zależności z nastrojem osób pozbawionych wolności może być więcej. Jak podaje David Watson: (...) „to właśnie dobowa rytmika związana z istnieniem zegara biologicznego jest jednym z głównych determinant poziomu nastroju”³⁴.

Tym bardziej interesujące wydaje się ujawnienie, że im wyższe wykształcenie, tym gorszy nastrój przebywających po raz kolejny w izolacji więziennej uczestników podkultury gryperskiej ($N = 48$, ρ Spearmana = $-0,314$, $p < 0,01$). Należy oczekiwać, że wyższy poziom wykształcenia umożliwi osadzonym bardziej świadome postrzeganie swojego pobytu w warunkach izolacji więziennej oraz implikacji więziennego bytu, co raczej nie wzbudza dobrego nastroju.

³⁴ D. Watson, za: K. Jankowski, *W rytmie nastroju*, w: E. Goryńska, M. Ledzińska, M. Zajenkowski (red.), *Nastroj. Modele, geneza, funkcje*, Warszawa 2011, s. 56.

Równie interesujące wydaje się spostrzeżenie, że im bardziej liczna celi mieszkalna, tym gorszy nastrój przebywających po raz kolejny w izolacji więziennej uczestników podkultury grypserskiej ($N = 48$, τ - b Kendalla = $-0,229$, $p < 0,05$). Mogłoby się wydawać, że uzyskany wynik pozostaje w sprzeczności z poglądem Marka Kamińskiego, który uważa, że to właśnie w większych celach „kwitnie” subkultura³⁵. Trzeba jednak zauważyć, że Kamiński swoje przekonanie odnosi do cel, w których przebywało kilkunastu lub więcej skazanych. Natomiast rezultat badawczy dotyczy zdecydowanie mniej licznych cel (mediana przybiera wartość 4,0, a 92,1% badanych przebywało w celach sześciuosobowych lub mniejszych). Uzyskany wynik skłania do namysłu nad optymalną (potrzeby wychowawcze) liczebnością celi mieszkalnej.

Natomiast rezultat badawczy, wskazujący zależność pomiędzy zmiennością składu osobowego celi mieszkalnej a nastrojem przebywających po raz pierwszy w izolacji więziennej uczestników podkultury grypserskiej oraz wynik wskazujący zależność pomiędzy czasem pobytu w celi mieszkalnej a nastrojem przebywających po raz pierwszy w izolacji więziennej uczestników podkultury grypserskiej, wymaga weryfikacji w odniesieniu do licznej próby badawczej. Niemniej jednak, tak silne zależności ujawnione na podstawie badania niewielkiej próby są zastanawiające, zwłaszcza że dotyczą tej samej podgrupy badanych — uczestniczących w podkulturze grypserskiej, którzy przebywają po raz pierwszy w izolacji więziennej.

Ze znacznym prawdopodobieństwem można założyć, że istota funkcjonowania osoby pozbawionej wolności w zbiorowości więziennej przekłada się na charakter oraz zakres podejmowanych oddziaływań wychowawczych. Konieczność izolowania osadzonego od pozostałych więźniów ze względu na jego właściwości osobowościowe, charakter popełnionego przestępstwa oraz zachowanie znacząco ogranicza możliwości oddziaływania wychowawczego. Zdaniem Larsena, nastrój człowieka pozostaje w zależności z jego możliwościami radzenia sobie ze środowiskowymi wymaganiami, zaś Thayer uważa, że składowa nastroju — związana z poziomem energetycznym — determinuje podejmowane zachowanie³⁶.

Nastrój osadzonego może być obserwowany, i stanowić cenne źródło informacji osobopoznawczych. Obniżony nastrój może być sygnałem dla administracji zakładu o problemach osadzonego, jego specyficznych potrzebach, przeżywanych emocjach oraz pozycji społecznej w zbiorowości więziennej. Nawet niewielki deficyt w zakresie informacji (ważnych ze względu na miejsce oddziaływania wychowawczego) o osadzonym może zagrażać jego bezpieczeństwu (w konsekwencji obniżyć nastrój) oraz przyczynić się do niepowodzeń w zakresie oddziaływania wychowawczego. Jak podaje Konrad Jankowski, nastrój trwa dłużej niż emocja, a jego poziom jest warunkowany wewnętrznie³⁷.

³⁵ M. Kamiński, op. cit., s. 255.

³⁶ Larsen 2000; Thayer 1989, za: K. Jankowski, op. cit., s. 56.

³⁷ Ibidem, s. 59.

Zatem nastrój jest obserwowalnym źródłem informacji o osobie pozbawionej wolności. Źródłem niezależnym od postawy osadzonego wobec administracji zakładu karnego oraz jego gotowości i woli współdziałania w oddziaływaniu wychowawczym. Potencjalna obiektywność nastroju jako nośnika informacji o stanie psychicznym osoby pozbawionej wolności przesądza o jego poznawczej wartości.

Bibliografia

- Choynowski M., *Opracowanie polskiej adaptacji „Inwentarza osobowości”*, H.J. Eysenecka (Maudsley Personality Inventory), „Biuletyn Psychometryczny” 1968, nr 2, s. 51–95.
- Drwal R.Ł., *Osobowość wychowanków zakładów poprawczych*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1981.
- Grzelak J., Nowak A., *Wpływ społeczny*, w: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, Gdańsk 2002, s. 187–204.
- Jankowski K.S., *W rytmie nastroju*, w: E. Goryńska, M. Ledzińska, M. Zajenkowski (red.), *Nastroj. Modele, geneza, funkcje*, Warszawa 2011, s. 55–72.
- Johnson W.B., *Euphoric and depressed mood in normal subjects*, „Character and Personality” 1937, nr 6, s. 79–98.
- Kamiński M., *Gry więzienne. Tragikomiczny świat polskiego więzienia*, Warszawa 2006.
- Kessler R.C., Wang P.S., *The epidemiology of depression*, w: I.H. Gotlib i C.L. Hammen (red.), *Handbook of depression* (s. 5–22). 2 nd. New York 2009, Guilford Press.
- Larsen R.J., *Toward a Science of Mood Regulation*, „Psychological Inquiry” 2000, 11 (3), s. 129–141.
- Nowacki Z., *Wywieranie wpływu społecznego w warunkach izolacji więziennej*, Kraków 2010.
- Nowacki Z., *Wypadki nadzwyczajne w warunkach izolacji więziennej w świetle teorii uczenia się*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2011, nr 70, s. 64–68.
- Nowacki Z., *Autoagresja w warunkach izolacji więziennej — nie tylko funkcjonalne aspekty zachowania*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2012, nr 74–75, s. 83–108.
- Nowicka M., *Regulacja nastroju w lęku i depresji. Doniesienie z badań*, „Studia Psychologiczne” 2012, t. 50, z. 2, s. 43–60.
- Snopek M., *Zagrożenie bezpieczeństwa osadzonych w przestrzeni izolacji więziennej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio J Pedagogia-Psychologia” 2019, nr 3, s. 273–288.
- Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2003.
- Thayer R.E., *The Biopsychology of Mood and Arousal*, Oxford University Press, 1989.
- Watson D., *Mood and Temperament*, New York 2000, Guilford Press.

Źródła prawa

- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 21 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. U., poz. 2231).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. 2020, poz. 1444).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy (Dz. U. 2020, poz. 523).

Wytyczne Nr 1/2019 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej w sprawie wymagań technicznych i ochronnych dla pawilonów zakwaterowania osadzonych w jednostkach organizacyjnych Służby Więziennej.

Zarządzenie Nr 19/2016 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 14 kwietnia 2016 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych oraz oddziałów penitencjarnych.

Netografia

Cele większe niż 10-osobowe — do likwidacji. Służba Więzienna przyznaje racje RPO, dostępne w Internecie: <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/cele-ponad-10-osobowe-do-likwidacji-sluzba-wiezienna-przyznaje-racje-rpo>. [dostęp: 15.10.2020].

Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2018*, Warszawa 2019, <https://www.gov.pl>. [dostęp: 15.10.2020].

Najwyższa Izba Kontroli, *Informacja o wynikach kontroli Bezpieczeństwo osadzonych*, <https://www.nik.gov.pl/plik/id,22869,vp,25572.pdf>. [dostęp: 15.10.2020].

Odpowiedź na wystąpienie IX.517.599.2017.PM z dnia 22 listopada 2018 r. w sprawie likwidacji w jednostkach penitencjarnych typu zamkniętego wszelkich cel mieszkalnych większych niż dziesięcioosobowe. BDG.055.11.2018.AŚB z dnia 19.12. 2018 r., dostępne w Internecie: <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Odpowied%C5%BA%20SW%2019.12.2018.pdf>. [dostęp: 15.10.2020].

Małgorzata Jadeszko
Zakład Karny w Przytułach Starych

Zjawisko autoagresji wśród osób pozbawionych wolności

Streszczenie: Samoagresja wśród osób pozbawionych wolności jest zjawiskiem od lat obecnym w instytucjach penitencjarnych. Pomimo że liczba zachowań autoagresywnych nie jest już tak spektakularna, jak dawniej, to w dalszym ciągu „chlasty”, „połyki”, „wbitki” czy „głodówki” stanowią wyzwanie dla codziennej pracy funkcjonariuszy i pracowników jednostek penitencjarnych. Celem artykułu jest teoretyczne przedstawienie zjawiska autoagresji wśród więźniów oraz przybliżenie skali problemów, m.in. samoagresji w postaci usiłowań samobójczych i zgonów osadzonych w wyniku zamachu na własne zdrowie i życie, jak również podkreślenie znaczenia działań profilaktycznych i prewencyjnych wśród tej zamkniętej grupy.

Słowa kluczowe: autoagresja, zakład karny, zachowania suicydalne

The phenomenon of autoaggression among prison inmates

Abstract: The phenomenon of self-aggression among prison inmates has been present in penitentiary institutions for a long time. Despite the fact that the frequency of autoaggressive behaviours is not as spectacular as it used to be, the occurrence of the acts of cutting oneself, foreign body ingestion, injuring oneself with sharp objects and starvation, still pose a challenge to officers and employees of penitentiary in their daily work. The aim of the following article is to provide a theoretical portrayal of the phenomenon of self-aggression among prison inmates, to present the the scale of the phenomenon, inter alia, suicide attempts and self-inflicted deaths and to emphasize the significance of the preventive measures employed in this closed group.

Keywords: autoaggression, penitentiary, suicidal behaviours

Wprowadzenie

Każdego roku 10 września Międzynarodowe Towarzystwo Zapobiegania Samobójstwom (IASP) we współpracy ze Światową Organizacją Zdrowia (WHO) dążą do zwiększenia świadomości społecznej w zakresie zachowań presuicydalnych i suicydalnych. Innym ważnym dniem jest Światowy Dzień Świadomości Autoagresji (1 marca), czyli nieformalne święto mające na celu propagowanie działań i zachowań uświadamiających społeczeństwu istotę i wagę problemu samoagresji. Pomimo iż problem autoagresji oraz samobójstw dotyka różnych osób — niezależnie od płci, rasy, wieku, wykształcenia, religii, sytuacji społeczno-ekonomicznej, karalności — to nadal jest tematem budzącym wiele emocji.

Światowe i krajowe dane wskazują, iż w populacji ogólnej 4–38% deklaruje samookaleczanie się¹. Natomiast wśród osób przebywających w aresztach śledczych i zakładach karnych szacunki wynoszą rzędu 7–48%². Profilaktyka i prewencja zachowań suicydalnych w więziennictwie jest priorytetowym zadaniem, realizowanym we wszystkich jednostkach penitencjarnych w Polsce i na świecie.

Autoagresja — definicje i klasyfikacje

W literaturze przedmiotu występuje wiele synonimów terminu autoagresja. W pracach poświęconych problematyce omawianego zagadnienia najczęściej, zamiennie używa się pojęć: „samouszkodzenie”, „samoagresja”, „samookaleczenie”, „automutylacja”, „autodestrukcja” czy „samozniszczenie”. Co prawda definiowanie tego terminu nieznacznie różni się w ujęciu psychologicznym, pedagogicznym czy socjologicznym, niemniej jednak przyjęto za Glorię Babiker i Lois Arnold³ zamiennie ich stosowanie.

Pojęcie „samouszkodzenia” jako kategorii psychopatologicznej odmiennej i odrębnej od samobójstwa po raz pierwszy wprowadził Karl Menninger⁴. Autor uważał celowe okaleczanie własnego ciała za „częściową” formę samobójstwa, stanowiącą swoisty kompromis pomiędzy wykluczającymi się pojęciami życia

¹ J. Briere, E. Gil, *Self-Mutilation in Clinical and General Population samples: Prevalence, Correlates, and Functions*, „American Journal of Orthopsychiatry” 1998 nr 68, s. 609–620 za: B. Boćwińska-Kiluk, *Zachowania autoagresywne w zakładach karnych w Polsce — ujęcie teoretyczne*, „Probacja” 2017, nr 2, s. 119.

² K. Dixon-Gordon, N. Harrison, P. Roesch, *Non-suicidal self-injury within offender populations: a systematic review*, „International Journal of Forensic Mental Health” 2012, nr 11, s. 33–50; Zob.: B. Boćwińska-Kiluk, *Uwięzienie a zachowania samobójcze: wzór, motywy oraz implikacje profilaktyczne*, w: D. Kowalczyk, A. Szczówka, S. Grzesiak (red.), *Resocjalizacja penitencjarna w kontekstach interdyscyplinarnych*, Wrocław 2015.

³ Zob.: G. Babiker, L. Arnold, *Autoagresja. Mowa zranionego ciała*, Gdańsk 2002.

⁴ Zob.: A. Suchańska, *Przejawy i uwarunkowania psychologiczne pośredniej autodestruktywności*, Poznań 1998.

i śmierci. Kompromis, który w ostateczności pozwala przetrwać jednostce⁵. Karl Menninger twierdził wręcz, że zachowanie o charakterze autoagresywnym jest swoistą „ocenzurowaną” formą samobójstwa⁶. Z czasem jednak, w wyniku dostrzeżenia fundamentalnej odmienności pomiędzy samouszkodzeniem a zamachem samobójczym, dokonano stanowczego i wyraźnego ich rozróżnienia. Samouszkodzenie bowiem oznacza

kontynuację zmagania jednostki z cierpieniem i problemami, których doświadcza, podczas gdy samobójstwo jest niczym innym jak desperacką próbą definitywnej odcięcia się od dotychczasowej linii życiowej⁷.

Barent W. Walsh zaprezentował listę różnic umożliwiających określenie, co jest zachowaniem samobójczym, a co samouszkodzeniem. Różnice te wyrażają się między innymi w kluczowym problemie, odmiennym zamiarze towarzyszącym danemu zachowaniu, innym wzorcu zachowania, zastosowanej metodzie, obrażeniach fizycznych i stopniu zagrożenia życia, wielości metod, odmiennym nasileniu bólu psychicznego, różnicach w zawężeniu poznawczym, poczuciu bezradności i braku nadziei, konsekwencjach psychicznych, możliwościach ograniczenia dostępu do metod, częstości występowania obu zjawisk⁸. Dodatkowo zwrócił także uwagę na negatywny charakter aktów samobójczych, podczas gdy samouszkodzenia, „w specyficznych warunkach, mogą być rozpatrywane jako zachowania o walencji pozytywnej, samozachowawcze czy obronne”⁹.

W literaturze przedmiotu brak jednoznacznej i ostatecznej definicji autoagresji. G. Babiker i L. Arnold samouszkodzenie rozumieją jako „akt polegający na celowym zadawaniu ból i/lub ran swemu ciału, pozbawiony jednakże intencji samobójczej”¹⁰. Anna Suchańska w sformułowanej definicji kładzie nacisk na charakterystykę behawioralną autoagresji, pisząc, że jest to „zachowanie, które bezpośrednio lub pośrednio zagraża zdrowiu lub życiu człowieka, a podejmowane jest dobrowolnie i intencjonalnie”¹¹. Zdaniem B.W. Walsh

samouszkodzenie to takie zamierzone, przeprowadzone z własnej woli i stanowiące niewielkie zagrożenie życia uszkodzenie własnego ciała, które nie jest akceptowane społecznie, a jest dokonywane w celu zmniejszenia dyskomfortu psychicznego i/lub zakomunikowania o nim¹².

⁵ M. Chodak, Ł. Barwiński, *Autoagresja jako forma radzenia sobie ze stresem — przegląd zagadnień*, „Psychiatria i Psychoterapia” 2010, t. 6, nr 1, s. 19–30.

⁶ D. Kubacka-Jasiecka, *Agresja i autodestrukcja z perspektywy obronno-adaptacyjnych dążeń Ja*, Kraków 2006.

⁷ M. Chodak, Ł. Barwiński, op. cit., s. 21.

⁸ B.W. Walsh, *Terapia samouszkodzeń*, Kraków 2014, s. 22–37.

⁹ M.S. Andover, C.M. Pepper, B.E. Gibb, *Self-Mutilation and coping strategies in a college sample*, „Suicide and Life-Threatening Behavior” 2007, nr 37 s. 238–243 za M. Chodak, Ł. Barwiński, op. cit., s. 21.

¹⁰ G. Babiker, L. Arnold, op. cit., s. 17.

¹¹ A. Suchańska, op. cit., s. 22.

¹² B.W. Walsh, op. cit., s. 20.

Bardziej ogólnie o zachowaniach autodestruktywnych pisała Dorota Kubacka-Jasiecka¹³, zwracając uwagę, iż są to działania dobrowolne, pośrednio lub bezpośrednio stanowiące zagrożenie dla zdrowia emocjonalnego, społecznego lub fizycznego jednostki. Na tej podstawie można przyjąć, że do kluczowych kryteriów autodestruktywności aktów autoagresji należy przede wszystkim intencjonalność powiązana z dobrowolnością, świadomością podejmowanego działania oraz jego szkodliwością stanowiącą zagrożenie dla zdrowia lub życia.

W dość nietypowy sposób zjawisko autoagresji wyjaśniają Maria Chojnacka i Tadeusz Karczewski. Opracowana przez nich definicja trafnie oddaje właściwości autoagresywności występującej wśród osób przebywających w jednostkach penitencjarnych, ponieważ skupiają się na motywach leżących u podłoża ich podejmowania: „akty samouszkodzeń dokonywanych w stanach emocjonalnego załamania albo w celu uzyskania różnych korzyści, często wiadomych tylko autorowi aktu samoagresji”¹⁴. Na to samo zwraca uwagę Marek Kosewski, twierdząc że

(...) bezpośrednim celem [działania człowieka — przyp. M.J.] jest wyrządzenie krzywdy własnemu organizmowi. (...) Nie oznacza to, oczywiście, że poza takim bezpośrednim skutkiem nie mogą istnieć bardziej odległe, pośrednie cele lub motywy tego działania¹⁵.

Warto w tym miejscu przypomnieć, że zjawiska występujące w aresztach śledczych i zakładach karnych nierzadko są wyraźniejsze i silniej zaostrome od tych zachodzących w warunkach „rozrzedzonych” środowiska otwartego¹⁶. Albowiem nigdzie nie ma „tak jednoznacznie traumatyzującego i suicidogenego syndromu sytuacyjnego jak w więzieniu właśnie”¹⁷. Zauważa to także Maciej Szaszkievicz i wskazuje na istnienie charakterystycznych czynników sprzyjających rozwojowi zjawiska samoagresji w izolacji. Począwszy od samego faktu uwięzienia (odczuwanego jako akt wymuszony) przez obowiązek poddania się dyscyplinie i wymogom (rodzący w osadzonych uczucie bezsilności), nudę i monotonię (zwłaszcza deprywacja sensoryczna) po brak poczucia własnej odrębności i prywatności (przez cały czas, niemalże w każdym wymiarze życia)¹⁸. Wszystko to prowadzi do frustracji uznawanej za najczęstsze źródło agresji, która może również przekształcać się w autoagresję.

Zachowania autoagresywne dzielą się na dwie podstawowe grupy: kulturowe — będące przejawem dążenia do polepszenia wyglądu, zdrowia, wizerunku, urody i podniesienia swojej atrakcyjności społecznej np. przekłuwanie

¹³ D. Kubacka-Jasiecka, op. cit.

¹⁴ T. Karczewski, M. Chojnacka, *Samouszkodzenia*, Kalisz 2003, s. 5.

¹⁵ M. Kosewski, *Agresywni przestępcy*, Warszawa 1977, s. 158.

¹⁶ Ibidem, s. 160–161.

¹⁷ M. Jarosz, *Samobójstwo. Ucieczka przegranych*, Warszawa 2004, s. 180.

¹⁸ M. Szaszkievicz, *Samoagresja wśród więźniów*, w: B. Urban (red.), *Problemy współczesnej patologii społecznej*, Kraków 1998, s. 157–158.

uszu, tatuowanie ciała, oraz dewiacyjne — będące aktem zindywidualizowanym, idiosynkratycznym w stosunku do kultury, które mają na celu wyrządzenie krzywdy własnemu ciału bez intencji samobójczej¹⁹.

Posługując się klasyfikacją Armanda Favazzy, wśród zachowań autoagresywnych o charakterze dewiacyjnym można wyróżnić: samouszkodzenia wielkie, stereotypowe oraz umiarkowane (powierzchowne). Pierwsze związane są z destrukcją oraz rozległymi uszkodzeniami ciała, które mają poważne konsekwencje dla zdrowia (np. amputacja kończyn, wyłupywanie oczu, autokastracja) i najczęściej wynikają ze współwystępującej choroby psychicznej lub zmienionego, z powodu intoksykacji substancjami psychoaktywnymi, stanu świadomości. Następne występują przeważnie u osób ze spektrum autyzmu oraz upośledzeniem umysłowym. Charakteryzują się rytmicznymi, powtarzalnymi wzorcami zachowań, przyjmującymi formę rytualną lub symboliczną (np. uderzanie głową w ścianę, gryzienie warg, wbijanie sobie palców do oczu). Ostatnie zaś dotyczą pojedynczych lub powtarzających się zachowań przyjmujących postać m.in. płytkich nacięć na ciele, przypalania skóry, rozdrapywania ran czy wrywania włosów²⁰. Wśród tej grupy przejawów autoagresji wyróżnia się jeszcze dwa inne typy — kompulsywne (nawykowe) oraz impulsywne²¹. Nawykowe dotyczą działań zrytualizowanych, zautomatyzowanych, mających na celu rozładowanie napięcia i uniknięcie wydarzeń wzbudzających lęk²². Impulsywne natomiast wynikają z trudnego do pohamowania impulsu, związanego z przeżywanymi trudnościami i odreagowaniem sytuacji kryzysowej o charakterze epizodycznym²³. W zależności od formy, jaką przyjmują samouszkodzenia impulsywne,

dzieli się je na zachowania epizodyczne, jednorazowe, specyficzne dla konkretnej sytuacji oraz nawracające, w których wyodrębnić można pewien schemat działania, sekwencje czynności itp.²⁴

Kompulsywne i impulsywne zachowania autoagresywne, pod względem potencjalnej ich szkodliwości, dotyczą także autoagresji bezpośredniej i pośredniej²⁵. W przypadku samoagresji bezpośredniej mamy do czynienia z natychmiastową i widoczną destrukcją ciała np. bicie, samookalectanie, samooskarżanie. W pośredniej zaś jednostka dąży do uzyskania określonych

¹⁹ C. Żechowski, I. Namysłowska, *Kulturowe i psychologiczne koncepcje samouszkodzeń*, „Psychiatria Polska” 2008, t. XLII, nr 5, s. 647–657.

²⁰ Zob.: A.R. Favazza, *Bodies Under Siege: Self-mutilation and Body Modification in Culture and Psychiatry (2nd ed)*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1996.

²¹ Ibidem.

²² J. Wycisk, *Samouszkodzenia umiarkowane — charakterystyka zjawiska*, w: A. Suchańska, J. Wycisk (red.), *Samouszkodzenia: istota, uwarunkowania, terapia*, Poznań 2006, s. 10–11.

²³ B. Boćwińska-Kiluk, op. cit., s. 121.

²⁴ M. Chodak, Ł. Barwiński, op. cit., s. 22.

²⁵ J. Wycisk, op., cit.

korzyści, a „negatywne dla niej konsekwencje, stanowią koszt, jaki z tego tytułu ponosi”²⁶. Do tej grupy zachowań autoagresywnych należą m.in. uzależnienie od substancji psychoaktywnych, zaburzenie w odżywianiu się, zaniedbanie w leczeniu, skłonność do ulegania wypadkom, powtarzające się narażanie na porażki, zachowanie brawurowe, w tym ekstremalne. Ich więziennymi odpowiednikami są: nadużywanie i przedawkowywanie typowych substancji uzależniających oraz leków, kawy i herbaty, głódówka, powtarzające się wypadki prowadzące do uszkodzeń ciała, zaniedbywanie leczenia oraz lekceważenie wskazań lekarskich, angażowanie się w zachowania pociągające za sobą regulaminowe kary²⁷.

Biorąc pod uwagę jawność zachowań autoagresywnych, za Annegret Eckhardt można wyróżnić autoagresję jawną, ukrytą i pośrednią. Jawna w żaden sposób nie jest maskowana przed otoczeniem, występuje zarówno w postaci łagodnej (kiedy samookaleczenia nie wymagają interwencji medycznej), jak i ciężkiej, gdy powstałe rany mogą zagrażać życiu lub zdrowiu. Autoagresja ukryta jest zaburzeniem psychicznym, które cechuje się sztucznym wywoływaniem objawów chorobowych (syndrom Münchhausena) w celu poddawania się stale interwencjom lekarskim i zabiegom chirurgicznym. Natomiast pośrednia postać autoagresji polega na przyzwoleniu innym osobom na uszkodzenie swojego ciała²⁸.

Robert Opora, uwzględniając skutek podejmowanego działania autoagresywnego, wyodrębnił: samouszkodzenia, w których nie doszło do okaleczenia ciała; samouszkodzenia skutkujące okaleczeniem, lecz bez skutku śmiertelnego oraz samouszkodzenia, gdzie doszło do okaleczenia ze skutkiem śmiertelnym²⁹.

Uwzględniając psychologiczno-społeczne mechanizmy procesu samookaleczenia się osób przebywających w jednostkach penitencjarnych, M. Kosewski wyróżnił samoagresję emocjonalną i instrumentalną. Do pierwszej z nich zaliczył zachowania autodestruktywne, których bezpośredni cel jest zbieżny z celem pośrednim — zadaniem sobie cierpienia i często wiąże się z obecnością lęku i niepokoju, oraz autoagresję „agresywną”, u podłoża której leży gniew, a uszkodzenie sobie jest aktem zaszkodzenia, skrzywdzenia lub sprawienia bólu innej osobie. Autoagresja instrumentalna stanowi natomiast formę szkodzenia sobie, aby osiągnąć założony cel oraz uzyskać określone korzyści³⁰.

²⁶ Ibidem, s. 11.

²⁷ B. Boćwińska-Kiluk, op. cit.

²⁸ A. Eckhardt, *Autoagresja*, Warszawa 1998.

²⁹ R. Opora, *Eliminowanie zachowań autoagresywnych w zakładach karnych*, w: S. Przybyliński (red.), *Niebanalny wymiar resocjalizacji penitencjarnej. Heurystyczny wymiar ludzkiej egzystencji*, Toruń 2010 s. 90.

³⁰ S. Przybyliński, A. Krause, *Zjawisko autoagresji w polskim systemie penitencjarnym*, „Niepełnosprawność. Dyskurs Pedagogiki Specjalnej” 2017, nr 28, s. 37

Autoagresja wśród osób pozbawionych wolności

Zdaniem G. Babiker i L. Arnold³¹ instytucje totalne, a więc zakłady karne, areszty śledcze, szpitale specjalistyczne i inne placówki zamknięte są miejscami, w których dochodzi do największej liczby zachowań autoagresywnych. W polskich statystykach więziennych używa się określenia samoagresja, w obrębie którego obok samouszkodzeń wyszczególnia się także odmowę przyjmowania pokarmu oraz usiłowanie dokonania samobójstwa. Dostępne dane (tab. 1.) wskazują, że ogólna liczba samoagresji wśród osób przebywających w jednostkach penitencjarnych na przestrzeni ostatnich lat uległa zmniejszeniu. Z blisko 1 tys. 140 aktów samoagresji odnotowanych w 2000 r. do 215 przypadków zarejestrowanych w 2019 r. Z przytoczonego zestawienia wynika, że w 2000 r. najczęściej notowaną wśród osadzonych formą samoagresji były samouszkodzenia — 904, gdy w 2012 r. było już tylko 96 takich czynów, a w 2018 r. odnotowano ich jedynie 12. Z kolei liczba usiłowań samobójczych utrzymuje się na zbliżonym poziomie, osiągając najwyższy wskaźnik w 2017 r. — 223 przypadki i najniższy w latach 2003 i 2004 (odpowiednio: 130 i 135). Stosunkowo niewielu osadzonych stosowało agresję pośrednią w postaci odmowy przyjmowania posiłków — 51 przypadków w 2001 r. (przy średniej liczbie osadzonych 78 tys. 716) i 1 przypadek w 2019 r., gdy średnia liczba tymczasowo aresztowanych i skazanych wynosiła 74 tys. 564. W 2001 r. odnotowano najwyższą liczbę zachowań autoagresywnych zakończonych zgonem — 54 przypadki (tj. 0,069% średniej liczby inkarcerowanych w tym czasie). Natomiast w 2019 r., liczba zgonów w wyniku autoagresji zmniejszyła się do 24 przypadków (tj. 0,032% średniej liczby osadzonych w tym okresie) zgony w wyniku autoagresji. Na przestrzeni 18 lat zauważalny jest spadek tego rodzaju zdarzeń nadzwyczajnych prawie o połowę.

Literatura przedmiotu oraz praktyka penitencjarna dostarczają szczegółowej wiedzy na temat rodzajów samouszkodzeń dokonywanych za murami aresztów śledczych i zakładów karnych, podkreślając jednocześnie, że ich różnorodność jest ogromna i ograniczona jedynie fantazją osadzonych.

Wśród najczęściej spotykanych form aktów samoagresji w warunkach izolacji wymienia się: „chlasty” (inaczej pocięcia skóry), „połyki” (połknięcia przedmiotów, które znajdują się w otoczeniu osadzonych, tj. odpowiednio wygięte druty tzw. kotwice, choinki, raki czy też elementy sprzętu kwaterunkowego: sprężyny, śruby, gwoździe, a nawet pałaki od wiader oraz kawałki blach z puszek po konserwach itp.), „wbutki” (wprowadzanie ciał obcych pod skórę, a także do narządów ciała), „zasyпки” (chemiczne lub mechaniczne uszkodzenia gałek ocznych dokonywane najczęściej przez wprowadzenie sproszkowanego materiału — np. grafitu z ołówka, szkła lub wbijanie w gałki oczne szpilek, igieł), samozatrucia (polegają na wprowadzeniu do organizmu różnego rodzaju toksyn, częściej np. nadmiernej ilości leków o silnym działaniu, rzadziej natomiast środków chemicznych jak np. płynu do dezynfekcji sanitariatów),

³¹ G. Babiker, L. Arnold, op. cit., s. 177.

Tabela 1. Samoagresja w latach 2000–2019³²

Rok	Średnia liczba osadzonych	Ogółem zachowania autoagresywne	Odmowa przyjmowania pokarmu		Samo-uszkodzenia ³³		Usiłowania samobójcze		Zgony w wyniku autoagresji	
			liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
2000	64 246	1134	39	0,061	904	1,407	191	0,297	49	0,076
2001	78 716	1130	51	0,065	889	1,129	190	0,241	54	0,069
2002	81 391	948	43	0,053	733	0,901	172	0,211	40	0,049
2003	81 321	664	27	0,033	507	0,623	130	0,160	37	0,045
2004	80 239	730	23	0,029	572	0,713	135	0,168	30	0,037
2005	82 761	773	16	0,019	570	0,689	187	0,226	32	0,039
2006	87370	795	20	0,023	587	0,672	188	0,215	42	0,048
2007	89995	633	10	0,011	449	0,499	174	0,193	41	0,046
2008	85920	715	27	0,031	497	0,578	191	0,222	39	0,045
2009	85384	818	15	0,018	592	0,693	211	0,247	41	0,048
2010	82863	622	25	0,030	450	0,543	147	0,177	34	0,041
2011	82558	433	37	0,045	205	0,248	191	0,231	22	0,027
2012	84399	281	35	0,041	96	0,114	150	0,178	18	0,021
2013	83898	266	27	0,032	51	0,061	188	0,224	19	0,023
2014	78987	217	6	0,008	36	0,046	175	0,222	26	0,033
2015	74814	215	11	0,015	31	0,041	173	0,231	23	0,031
2016	71456	220	9	0,013	14	0,020	197	0,276	24	0,034
2017	73 807	244	5	0,007	16	0,022	223	0,302	27	0,037
2018	74 077	223	3	0,004	12	0,016	208	0,281	26	0,035
2019	74 564	215	1	0,001	16	0,021	198	0,266	24	0,032

Źródło: opracowanie własne.

³² Centralny Zarząd Służby Więziennej, opracowano na podstawie *Informacji o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania za lata 2000–2008* oraz *Roczne informacje statystyczne za lata 2009–2019*, Warszawa.

³³ Uwzględniono przypadki, w których przewidywany czas rozstroju zdrowia był nie krótszy niż 7 dni.

upusty krwi (stosowane, aby upozorować jakąś chorobę np. krwotok, krwawą biegunkę, kaszel lub wywołać ogólne osłabienie organizmu), „wstrzyki” (inaczej samozakażenia polegające na wstrzykiwaniu do ciała zakażonych substancji, w celu wywołania groźnego stanu zapalnego), „głodówki” (odmowa przyjmowania posiłków dostarczanych przez administrację), urazy głowy (zadawane sobie samemu i dokonywane najczęściej przez upośledzonych umysłowo lub uzależnionych od alkoholu), samopodpalenia³⁴.

Pomysłowość osób przebywających w jednostkach penitencjarnych, dotycząca samouszkodzeń, jest znaczna, co uniemożliwia wymienienie wszystkich ich form i rodzajów. Niemniej bez wątpienia najbardziej dramatyczną postacią autoagresji osób przebywających za murami są usiłowania samobójcze i samobójstwa dokonane. Przypadki samobójstw w warunkach izolacji wynikają z faktu, iż osadzeni to ludzie o cechach znanych jako samobójcze czynniki ryzyka: młody wiek, społeczna izolacja, brak pracy i perspektyw na wolności, nadużywanie alkoholu lub innych środków psychoaktywnych, pochodzenie z rozbitej lub niewydolnej wychowawczo rodziny, kontakt z patologicznym środowiskiem, zdradzanie zaburzeń zachowania lub osobowości, nieprzystosowanie społeczne³⁵.

Tak jak specyficzne są rodzaje samouszkodzeń osadzonych, tak też specyficzne są motywy ich podejmowania. W literaturze wśród podstawowych motywów leżących u źródeł podejmowania przez jednostkę samouszkodzeń wymienia się: regulowanie napięcia wewnętrznego; radzenie sobie z trudnymi stanami emocjonalnymi jak lęk, złość czy niepokój; przywracanie poczucia kontroli i panowania nad sytuacją; wzmacnianie poczucia tożsamości i potrzeba decydowania o sobie; komunikowanie otoczeniu odczuwanego odrzucenia i wyobcowania; odwrócenie uwagi od cierpienia psychicznego przez zadawanie sobie bólu fizycznego³⁶.

Występowanie samouszkodzeń wśród więźniów może być również związane z próbami manipulowania sądem, prokuraturą lub personelem penitencjarnym, np. wywarcie presji na organach władzy państwowej (zamiana środka zapobiegawczego, uzyskanie przerwy w karze); polepszenie warunków odbywania kary pozbawienia wolności (więźniowie dość dobrze znają system penitencjarny, wiedzą w których jednostkach penitencjarnych warunki są lepsze, a gdzie gorsze, znają rodzaje i typy zakładów karnych, mają wiedzę, w jaki sposób np. trafić do określonej jednostki szpitalnej); oderwanie się od czynników stresogennych (np. kontaktu z agresywnymi współosadzonymi, odroczenia spłaty zaległego długu); pragnienie otrzymania różnych leków, np. narkotycznych leków przeciwbólowych (chęć przeżycia pożądanych stanów polekowych

³⁴ M. Szaszkiwicz, *Tajemnice grypsarki*, Kraków 1997, s. 102–121.

³⁵ R. Poklek, *Inwentarz psychologiczny syndromu agresji Z.B. Gasia w diagnostyce penitencjarnej — normalizacja narzędzia*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2008, nr 61, s. 78.

³⁶ D. Kubacka-Jasiecka, op. cit.

lub zamiar spieniężenia ich); przeżywanie silnej złości (dążenie do utrudnienia pracy personelu jednostki penitencjarnej w odwecie za odczuwaną obrazę lub poczucie niesprawiedliwego potraktowania)³⁷. Manipulacyjne samookaleczenia bywają także sposobem zaistnienia wśród współosadzonych oraz dowodem odwagi i zyskania uznania członków grup podkulturowych³⁸.

Reasumując, wśród przyczyn czy też motywów autoagresji w warunkach więziennych, można wyodrębnić samouszkodzenia: emocjonalne i instrumentalne³⁹. Pierwsze podejmowane są w celu redukcji napięcia emocjonalnego. Mają związek z tym, co dzieje się w przestrzeni otwartej, na którą osadzony ma ograniczony wpływ m.in. nieprawidłowe stosunki interpersonalne z partnerem życiowym, choroba lub śmierć bliskiej osoby. Z kolei samouszkodzenia instrumentalne najczęściej powiązane są z pragnieniem realizacji z góry założonego celu, np. chęcią otrzymania przepustki, widzenia, przerwy w karze, zmiany celi mieszkalnej. Akt samoagresywny jest w tym przypadku jedynie narzędziem ułatwiającym wyegzekwowanie na personelu służby więziennej korzystnych dla osadzonego decyzji i rozstrzygnięć.

Warto zauważyć, iż w myśl obowiązujących przepisów (art. 116a, pkt 5 k.k.w.⁴⁰) osadzonemu nie wolno powodować u siebie uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia ani też odmawiać przyjmowania posiłków dostarczanych przez administrację w celu wymuszenia określonej decyzji lub postępowania. Zasadniczo każdy taki czyn może stać się podstawą odpowiedzialności dyscyplinarnej poprzez zastosowanie sankcji przewidzianych w przepisach (art. 143 k.k.w.⁴¹). Ponadto osadzony — dokonujący samouszkodzeń — może także zostać obciążony kosztami leczenia skutków autoagresji (art. 119 k.k.w.⁴²). Powyższe dotyczy przede wszystkim osób dokonujących samouszkodzeń o charakterze instrumentalnym i ma na celu przeciwdziałanie utrwalania tendencji do zachowań autoagresywnych oraz posługiwania się nimi w sposób nawykowy w sytuacjach pojawienia się trudności.

W odniesieniu do osób przejawiających tendencje autoagresywne (zwłaszcza typu emocjonalnego) na terenie zakładów karnych i aresztów śledczych podejmowane są liczne oddziaływania profilaktyczne. Począwszy od zidentyfikowania czynników ryzyka, określenia mechanizmów samoagresji i opracowywania odpowiednich działań niezbędnych do indywidualnej pracy z osadzonym w tym zakresie. Przez poszerzanie wiedzy na temat szkodliwości — na różnych płaszczyznach — zachowań autoagresywnych i uświadamiania ich nieracjonalności po wskazywanie skutecznych społecznie akceptowanych sposobów osiągnięcia zamierzonych celów.

³⁷ K.L. Appelbaum, *Samouszkodzenia w instytucjach penitencjarnych*, w: B.W. Walsh, op. cit., s. 370–371.

³⁸ M. Ciosek, *Psychologia sądowa i penitencjarna*, Warszawa 2003, s. 247.

³⁹ S. Przybyliński, A. Krause, op. cit., s. 43.

⁴⁰ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy* (Dz. U. 2020, poz. 523 z późn. zm.).

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

Czasami, jak słusznie zauważa Kenneth L. Appelbaum, pojawiają się wątpliwości i konflikty dotyczące tego, czy samouszkodzenie jest problemem emocjonalnym, czy też instrumentalnym (kwestią psychiatryczną, czy bezpieczeństwa). Jednak podkreśla, że wszystkie przypadki zachowań autoagresywnych wśród osób pozbawionych wolności wymagają wspólnego, stałego działania wszystkich pionów służby, gdyż „kiedy dochodzi do podziałów i rozłamów, interwencje raczej nie mają sensu powodzenia”⁴³.

Zakończenie

Jednym z podstawowych zadań przypisanych Służbie Więziennej jest zapewnienie w jednostkach penitencjarnych porządku i bezpieczeństwa⁴⁴. Realizacja tego zadania związana jest z zapewnieniem bezpieczeństwa wszystkim osadzonym. O tym, że jest to niezwykle trudne zadanie, świadczą statystyki, w których każdego roku odnotowywane są przypadki zgonów zarówno w wyniku samobójstw, jak i samouszkodzeń. Niemniej każde podjęte działania, w postaci m.in. szybkiej i prawidłowej diagnozy, właściwego wsparcia farmakologicznego, opieki psychologiczno-pedagogicznej, a nierzadko również konsekwentnych oddziaływań wychowawczych oraz zwiększania świadomości społecznej na temat autoagresji — zarówno w środowisku otwartym, jak i w izolacji więziennej — każdorazowo zwiększają szansę, aby zapobiec najtragiczniejszym scenariuszom.

Bibliografia

- Andover M.S., Pepper C.M., Gibb B.E., *Self-Mutilation and coping strategies in a college sample*, „Suicide and Life-Threatening Behavior” 2007, nr 37.
- Appelbaum K.L., *Samouszkodzenia w instytucjach penitencjarnych*, w: B.W. Walsh, *Terapia samouszkodzeń*, Kraków 2014.
- Babiker G., Arnold L., *Autoagresja. Mowa zranionego ciała*, Gdańsk 2002.
- Boćwińska-Kiluk B., *Uwięzienie a zachowania samobójcze: wzór, motywy oraz implikacje profilaktyczne*, w: D. Kowalczyk, A. Szecówka, S. Grzesiak (red.), *Resocjalizacja penitencjarna w kontekstach interdyscyplinarnych*, Wrocław 2015.
- Boćwińska-Kiluk B., *Zachowania autoagresywne w zakładach karnych w Polsce — ujęcie teoretyczne*, „Probacja” 2017, nr 2.
- Briere J., Gil E., *Self-Mutilation in Clinical and General Population samples: Prevalence, Correlates, and Functions*, „American Journal of Orthopsychiatry” 1998, nr 68.
- Chodak M., Barwiński Ł., *Autoagresja jako forma radzenia sobie ze stresem — przegląd zagadnień*, „Psychiatria i Psychoterapia” 2010, t. 6, nr 1.
- Ciosek M., *Psychologia sądowa i penitencjarna*. Warszawa 2003.

⁴³ K.L. Appelbaum, *Samouszkodzenia w instytucjach penitencjarnych*, w: B.W. Walsh, op. cit., s. 370–372.

⁴⁴ Ustawa z dnia 9 kwietnia 2010 r. o Służbie Więziennej (Dz. U. 2010 Nr 79, poz. 523).

- Dixon-Gordon K., Harrison N., Roesch P., *Non-suicidal self-injury within offender populations: a systematic review*, „International Journal of Forensic Mental Health” 2012, nr 1.
- Eckhardt A., *Autoagresja*, Warszawa 1998.
- Favazza A.R., *Bodies Under Siege: Self-mutilation and Body Modification in Culture and Psychiatry (2nd ed)*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1996.
- Jarosz M., *Samobójstwo. Ucieczka przegranych*, Warszawa 2004.
- Karczewski T., Chojnacka M., *Samouszkodzenia*, Kalisz 2003.
- Kosewski M., *Agresywni przestępcy*, Warszawa 1977.
- Kubacka-Jasiecka D., *Agresja i autodestrukcja z perspektywy obronno-adaptacyjnych dążeń Ja*, Kraków 2006.
- Opora R., *Eliminowanie zachowań autoagresywnych w zakładach karnych*, w: S. Przybyliński (red.), *Niebanalny wymiar resocjalizacji penitencjarnej. Heurystyczny wymiar ludzkiej egzystencji*, Toruń 2010.
- Poklek R., *Inwentarz psychologiczny syndromu agresji Z.B. Gasia w diagnostyce penitencjarnej — normalizacja narzędzia*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2008, nr 61.
- Przybyliński S., Krause A., *Zjawisko autoagresji w polskim systemie penitencjarnym. „Niepełnosprawność. Dyskurs Pedagogiki Specjalnej” 2017, nr 28.*
- Suchańska A., *Przejawy i uwarunkowania psychologiczne pośredniej autodestruktywności*, Poznań 1998.
- Szaszkiewicz M., *Samoagresja wśród więźniów*, w: B. Urban (red.), *Problemy współczesnej patologii społecznej*, Kraków 1998.
- Szaszkiewicz M., *Tajemnice grypsarki*, Kraków 1997.
- Walsh B.W., *Terapia samouszkodzeń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2014.
- Wycisk J., *Samouszkodzenia umiarkowane — charakterystyka zjawiska*, w: A. Suchańska, J. Wycisk (red.), *Samouszkodzenia: istota, uwarunkowania, terapia*, Poznań 2006.
- Żechowski C., Namysłowska I., *Kulturowe i psychologiczne koncepcje samouszkodzeń*, „Psychiatria Polska” 2008, t. XLII, nr 5.

Akty prawne

- Ustawa z dnia 10 kwietnia 2010 r. *o Służbie Więziennej* (Dz. U. 2020, poz. 848).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy* (Dz. U. 2020, poz. 523).

Marta Jastrzębska
Zakład Karny Nr 2 we Wrocławiu

Profilaktyka samoagresji osadzonych w kontekście praktyki penitencjarnej. Rozwiązania modelowe

Streszczenie: W artykule przedstawione zostały refleksje na temat psychologicznego wymiaru zachowań autodestrukcyjnych z perspektywy doświadczeń praktyka penitencjarnego na przestrzeni ostatnich lat. Podjęto także próbę wskazania wzajemnych relacji między różnymi wymiarami modelu biopsychospołecznego samoagresji oraz między wymiarami tego modelu.

Słowa kluczowe: autoagresja, zakład karny, zachowania suicydalne, prewencja suicydalna

Prophylaxis of self-aggression of inmates in the context of penitentiary practice. Model solutions

Abstract: The article presents reflections on the psychological dimension of self-destructive behaviors from the perspective of the experiences of a penitentiary practitioner in recent years. An attempt was also made to indicate the mutual relations between the various dimensions of the biopsychosocial model of self-aggression and the mutual relations between the various dimensions of this model.

Keywords: autoaggression, penitentiary, suicidal behaviours, suicidal prevention

Wprowadzenie

Osoby pozbawione wolności i odbywające karę w jednostkach penitencjarnych stanowią wyodrębnioną i relatywnie jednolitą kategorię społeczną: są członkami środowiska, w którym sam fakt izolacji, jej deprywacyjny i totalny charakter mogą prowadzić do zawężenia różnych obszarów funkcjonowania człowieka

dotyczących sfery emocjonalnej, funkcjonowania poznawczego, społecznego oraz systemu wartości. Johannes Lohner oraz Norbert Konrad jednoznacznie podkreślają, że wskaźniki zachowań samoagresywnych wśród osób odbywających karę pozbawienia wolności są podwyższone, a liczba samookaleczeń wzrasta z uwagi na fakt utraty swobody podejmowania decyzji i działań w warunkach wolności⁴⁵. Izolacja więzienna stanowi pewien stan nienaturalności, który może stać się podłożem do popełniania aktów suicydalnych będących negatywnym następstwem uwięzienia⁴⁶. Zachowania samoagresywne w warunkach penitencjarnych mogą być zarówno metodą radzenia sobie w sytuacji trudnej, jak i próbą uzyskania wpływu na otaczającą rzeczywistość, wobec której osadzeni czują się bezradni.

Jak zauważyła Beata Boćwińska-Kiluk, w literaturze naukowej jako synonimów zachowań autoagresywnych używa się terminów: „autodestrukcja”, „samoagresja”, „samouszkodzenie” czy „samozniszczenie”. Definiowanie autoagresji zmienia się nieco w kontekście pedagogicznym, resocjalizacyjnym, psychologicznym czy socjologicznym, ale gros ujęć teoretycznych podkreśla szkodliwość czynu dla zdrowia oraz życia fizycznego i psychicznego jednostki, ujmując to zjawisko poprzez skutki podlegające spostrzeganiu⁴⁷. Zdaniem Glorii Babiker i Lois Arnold samookaleczenie jest aktem polegającym na celowym zadawaniu bólu i/lub ran swojemu ciału, a pozbawionym intencji samobójczej⁴⁸. Z kolei samobójstwo stanowi już szczytową fazę długotrwałego rozwoju nerwicowego, w którym dochodzi do stopniowej utraty sił ekspansywnych oraz osłabienia mechanizmów obronnych. Czyn samobójczy zostaje popełniony wskutek zawężenia sfery emocjonalnej oraz zwiększenia się agresji, która zostaje skierowana na siebie⁴⁹. Należy podkreślić, że samouszkodzenia są czynnikiem ryzyka podejmowania prób samobójczych — badania dotyczące hospitalizowanych nastolatków wskazują, że 70% badanych dokonujących samouszkodzeń w późniejszym życiu dopuszcza się samobójstw, w tym więcej niż połowa z nich czyni to wielokrotnie. Ponadto osoby często dokonujące samouszkodzeń mogą się skłaniać do samobójstwa, gdy samouszkodzenia przestaną być skuteczne jako sposób regulowania afektu⁵⁰. Korelacja między samouszkodzeniami i próbami samobójczymi znajduje już potwierdzenie w danych archiwalnych Centralnego Zarządu Zakładów Karnych Ministerstwa Sprawiedliwości z lat sześćdziesiątych. W tym

⁴⁵ J. Lohner, N. Konrad, *Deliberate self-harm and suicide attempt in custody: distinguishing features in male inmates self-injurious behavior*, „International Journal of Law and Psychiatry” 2006, 29 (5), s. 370–385.

⁴⁶ E. Goffman, *Charakterystyka instytucji totalnych*, s. 150.

⁴⁷ B. Boćwińska-Kiluk, *Zachowania autoagresywne w zakładach karnych w Polsce*, <https://www.ms.gov.pl/pl/probacja/2017/download,3607,7.html> [dostęp: 17.06.2019].

⁴⁸ G. Babiker, L. Arnold, op. cit., s. 21.

⁴⁹ E. Ringel, *Gdy życie traci sens. Rozważania o samobójstwie*, Warszawa 1989, s. 13–14.

⁵⁰ M.K. Nock, T.E. Joiner, K. Gordon, E. Lloyd-Richardson, M.J. Printstein, *Non-suicidal self-injury among adolescents: Diagnostic correlates and relation to suicide attempts*, „Psychiatry Research” 2006, vol. 144, s. 54, 65–72.

okresie nastąpił szczytowy rozwój zjawiska samoagresji oraz akty zbiorowych wystąpień skazanych przekładające się na wzrost przypadków śmiertelnych w wyniku samookaleczeń i zamachów samobójczych⁵¹.

Zarówno samouszkodzenia, jak i próby samobójcze i samobójstwa zakończone zgonem są zawsze jednymi z najbardziej traumatycznych zdarzeń, jakie mogą spotkać kadrę penitencjarną: psychologów, wychowawców czy funkcjonariuszy działu ochrony. Dzieje się tak z dwóch powodów: pierwszy dotyczy procesu resocjalizacji, a drugi konsekwencji prawnych. Zamach samobójczy skazanego to nagłe i zakończone porażką zerwanie relacji pomiędzy podopiecznym a przełożonym. Dodatkowo każde samobójstwo jest zarówno przedmiotem wewnętrznego postępowania wyjaśniającego, jak i dochodzenia prokuratorskiego, w wyniku których osoby pracujące w bezpośrednim kontakcie ze skazanym muszą odpowiedzieć na pytanie, czy dopełniły wszelkich formalności mających na celu zapewnienie bezpieczeństwa osadzonemu. Wszelkie zaniedbania w tym względzie grożą konsekwencjami służbowymi i karnymi⁵².

W statystykach Ministerstwa Sprawiedliwości i Centralnego Zarządu Służby Więziennej znajdują się informacje na temat liczby oraz przyczyn zachowań samoagresywnych osób pozbawionych wolności, w tym zgonów osadzonych z powodu autoagresji. Informacje statystyczne koncentrują się na samoagresji, wskazując następujące dane: samoagresje — odmowa przyjmowania pokarmu, samoagresje — samouszkodzenie i samoagresje — usiłowanie samobójstwa oraz przyczyny takich zachowań⁵³. Analiza statystyczna Ministerstwa Sprawiedliwości i Centralnego Zarządu Służby Więziennej (jak też praktyka psychologiczna autorki) pokazuje, że problem odmowy przyjmowania pokarmu wydaje się na przestrzeni ostatnich lat w warunkach izolacji więziennej marginalny — skazani zaczynając doświadczać negatywnych stanów psychosomatycznych wynikających z braku pokarmu, powracają dość szybko do spożywania posiłków (trzy takie przypadki w 2018 r. i jeden taki przypadek w 2019 r.)⁵⁴. Dodatkowo, nawet jeśli osadzeni nie przyjmują posiłków wydawanych im w jednostce penitencjarnej, to niejednokrotnie posiadają artykuły spożywcze zakupione w kantine z własnych środków pieniężnych. Traktując problem odmowy pokarmów jako znikomy, można uznać, że najbardziej drastycznymi metodami szkodenia własnego zdrowia i życia są samouszkodzenia, próby samobójcze i samobójstwa zakończone zgonem.

Z perspektywy psychologicznych doświadczeń autorki w warunkach więziennych w ciągu ostatnich kilkunastu lat wynika, że najczęściej występującymi samouszkodzeniami wśród osób pozbawionych wolności są: pocięcia

⁵¹ K. Piątek, *Przyczyny i przejawy zachowań autodestrukcyjnych w zakładach karnych*, w: S. Bębas (red.), *Wybrane problemy profilaktyki i resocjalizacji*, Radom 2011, s. 346.

⁵² T. Głowik, A. Matyba, *Samobójstwa osadzonych w latach 2006–2009*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2010, nr 66, s. 5.

⁵³ Centralny Zarząd Służby Więziennej, <https://sw.gov.pl/strona/statystyka-roczna> [dostęp: 14.08.2020].

⁵⁴ Ibidem.

skóry, wprowadzanie przedmiotów w miękkie części ciała, połknięcia ostrych lub trujących przedmiotów, lub nacieranie skóry różnymi substancjami. Rzadziej spotykane to z kolei poparzenia skóry, samopodpalenia, obijanie się o ściany oraz dokonywanie samozakażeń. Bywają także samouszkodzenia odbiegające od powszechnych schematów, które obliczone są na widowiskowy efekt zaskoczenia personelu penitencjarnego — przykładem może być grupowe samouszkodzenie z lat sześćdziesiątych w areszcie śledczym w Krakowie, kiedy czterech osadzonych przybiło gwoździami własne moszny do stołu odwróconego do góry nogami⁵⁵.

Nie bez znaczenia pozostaje tutaj kontekst zachowania samoagresywnego, który może być zorientowany na uzyskanie bezpośrednich korzyści (instrumentalny) lub motywowany stanem psychicznym i załamaniem psychologicznym (emocjonalny). Powoduje to jednocześnie odmienny sposób postępowania z osadzonymi, udzielania wsparcia psychologicznego oraz wymierzania kar dyscyplinarnych wynikających z Kodeksu karnego wykonawczego⁵⁶. Takie kategorie autodestrukcji przywoływał już w latach siedemdziesiątych Marek Kosewski, wyróżniając trzy typy zachowań autoagresywnych z uwzględnieniem psychologiczno-społecznych mechanizmów procesu samookałeczenia się osób osadzonych. Do pierwszej zaliczył zachowania autoagresywne, których podstawowym celem jest destrukcja własnego ciała, a motyw związany jest z uśmierzeniem uczuć depresyjnych. Kolejną samodestrukcją opisywaną przez autora jest autoagresja instrumentalna będąca sposobem zaspokojenia określonych potrzeb przez osiągnięcie wyznaczonego celu, a samouszkodzenie ciała traktowane jest jako element uboczny, ale i konieczny na drodze do jego osiągnięcia. Ostatnia to autoagresja agresywna, u podłoża której leży głównie gniew oraz pragnienie odwetu na osobie frustrującej, kreującej i podsycającej agresję w więzniu, a uszkodzenie własnego ciała wydaje się jedyną możliwością prowadzącą do osiągnięcia tego celu⁵⁷.

Praktyka penitencjarna pokazuje, że w warunkach izolacji więziennej dopuszczają się zachowań samoagresywnych z reguły skazani o określonym zachowaniu i cechach osobowości, a samoagresja może spełniać w życiu jednostki określone funkcje. Z perspektywy pracy psychologa w warunkach penitencjarnych wynika, że w większości są to osoby agresywne w stosunku do otoczenia, drażliwe, niecierpliwie, skłonne do reakcji prymitywnych oraz impulsywnych i prezentujące z reguły niskie poczucie własnej wartości. Dodatkowo należy rozpatrywać samoagresję jako zjawisko biopsychospołeczne obejmujące pięć wzajemnie powiązanych ze sobą wymiarów: środowiskowy, biologiczny, poznawczy, afektywny i behawioralny. B. Walsh skłonny jest sądzić, że warunki środowiskowe i fizjologia odgrywają ważną rolę w pojawianiu się aktów poznawczych determinując ich aspekt pozytywny i negatywny bądź

⁵⁵ K. Piątek, op. cit., s. 343.

⁵⁶ A. Flisek, *Kodeks karny wykonawczy*, Warszawa 2015.

⁵⁷ M. Kosewski, *Agresywni przestępcy*, Warszawa 1977, s. 166–169.

skuteczność, zaś akty poznawcze i emocje są źródłem zachowań wywierających wpływ na późniejsze myśli i uczucia⁵⁸. Ostatnie doświadczenia związane z dokonywaniem samoagresji przez skazanych w latach 2018–2019 w miejscu pełnienia służby przeze mnie wskazują różne kombinacje wymiarów modelu biopsychospołecznego.

Analiza informacji osobopoznawczych oraz czynności wyjaśniające po trzech zdarzeniach samobójczych w zakładzie karnym wykazały, że dokonały ich osoby w średnim wieku, wieszając się na pętli z bluzy (w pierwszym przypadku) oraz na kablu elektrycznym (drugi przypadek) w toalecie pawilonu mieszkalnego. Osadzeni dokonujący zamachu samobójczego byli uzależnieni od substancji psychoaktywnych i nie deklarowali udziału w nieformalnych strukturach podkultury przestępczej. Jeden z nich odbywał karę pozbawienia wolności w wymiarze około sześciu lat za kradzież z użyciem przemocy oraz stosowanie groźb karalnych, zaś drugi znalazł się w więzieniu na okres nieprzekraczający sześciu miesięcy z uwagi na prowadzenie pojazdów mechanicznych pod wpływem alkoholu. Trzeci osadzony powiesił się w toalecie (na sznurku przymocowanym do drzwi), lecz próba samobójcza nie zakończyła się zgonem. Był osobą uzależnioną od substancji psychoaktywnych, niedeklarującą przynależności do nieformalnych struktur podkultury więziennej, a wyrok kilkunastu lat kary pozbawienia wolności odbywał za dokonywanie kradzieży z użyciem przemocy i posługiwanie się bronią palną. Znana była także sytuacja rodzinna i zawodowa skazanych dokonujących zachowań samoagresywnych.

Zebrane informacje osobopoznawcze oraz psychologiczna analiza sytuacji, okoliczności i motywów działania sprawców zdarzenia, pozwoliły na osobiste refleksje i wnioski dotyczące kombinacji wymiarów modelu biopsychospołecznego samoagresji oraz wskazały na ważne obszary pracy w kontekście zapobiegania takim zachowaniom. W pierwszym przypadku samobójstwo wydawało się najprawdopodobniej uwarunkowane sytuacją prawną osadzonego (w dniu poprzedzającym spotkał się on na terenie jednostki z adwokatem), co wskazywałoby na behawioralny wymiar samoagresji. Poza tym podejmował działania przygotowawcze przed dokonaniem autoagresji: wybranie odpowiedniego miejsca, zapewnienie spokoju podczas dokonywania czynu oraz przygotowanie narzędzia służącego do dokonania skutecznego zamachu samobójczego. Drugi przypadek miał związek najprawdopodobniej z sytuacją środowiskową samobójcy (zdarzenia z przeszłości i historia rodziny skazanego), która wpłynęła być może na procesy poznawcze w postaci negatywnych i pesymistycznych przekonań oraz osądów skazanego na swój temat. Informacje osobopoznawcze wskazywały ponadto, że w rodzinie istniał problem związany z uzależnieniem od alkoholu, jak też dochodziło do częstych sytuacji konfliktowych oraz prób samobójczych i samobójstw zakończonych zgonem bliskich osób. Anna Suchańska sugeruje, że podczas odwoływania się do toksycznych/psychoaktywnych strategii jako środka zaradczego, człowiekowi towarzyszą z reguły różne przejawy

⁵⁸ B.W. Walsh, op. cit., s. 82–83, 95.

autodestrukcyjności oraz podwyższenie ogólnego jej wskaźnika⁵⁹. Z kolei u trzeciego skazanego wymiar behawioralny obejmujący osobistą sytuację przed dokonaniem próby samobójczej wydawał się zdeterminować afekt skazanego: ujawnienie silnych i nieadekwatnych emocji po kłótni telefonicznej z partnerką. Nie bez znaczenia pozostaje także aspekt biologiczny wiążący się ze zmianami struktur mózgu u sprawców samobójstw.

Autodestrukcja w warunkach więziennych stanowi metodę radzenia sobie z problemami i utrzymywania się przy życiu wbrew ogromnemu napięciu psychicznemu oraz daje nadzieję na przetrwanie. W ten sposób człowiek pozbawiony wolności może regulować własny lęk i napięcie, zmniejszając przy tym poczucie bezradności w obliczu kryzysu⁶⁰. Dotychczasowa praktyka psychologiczna pokazuje, że w wielu wypadkach samookaleczenia wydają się dla skazanych aktem uwalniającym od napięcia, łatwym do przeprowadzenia oraz odbierane są jako akt przyjemny, niejako mistyczny i ratujący życie. Jeszcze w innym przypadku samouszkodzenia pozwalają wpływać na rzeczywistość, dając poczucie kontroli nad sytuacją. Przywołam przy tej okazji recydywistę penitencjarnego, dla którego okaleczanie swojego ciała było udowadnianiem sobie, że samodzielnie kreuje i panuje nad sytuacją: każdorazowo podkreślał, że dokonywanie autodestrukcji było „tylko jego” i taki samodzielny sposób działania pozwalał mu wyrażać własne emocje. Jeszcze inne doświadczenia pokazują, że okaleczanie się może być związane z karaniem siebie jako ofiary, a zamach na siebie tłumaczony jest poczuciem własnej bezwartościowości i nienawiści wobec siebie. W końcu zachowania samoagresywne wynikać też mogą z chęci doświadczenia fizycznej troski i nawiązania komunikacji z innymi w kontekście wołania o pomoc, jak też spełniać funkcję radzenia sobie z przeszłymi doświadczeniami, stanowiąc dowód i świadectwo własnego cierpienia. Niekiedy sami skazani, demonstrując ślady na ciele po dokonanej samoagresji, odczuwają dumę z powodu traumatycznych doświadczeń z przeszłości (na dowód tego, co przeżyli). Praktyka penitencjarna i psychologiczna ukazuje także, że dokonywanie samoagresji odbywa się często w sposób nawykowy, a skazanemu trudno jest funkcjonować bez bolesnych doświadczeń. Z perspektywy służby w jednostce przytoczę przykład osadzonego maltretowanego w dzieciństwie, który, dokonując wielokrotnie bolesnych pocięć skóry w warunkach izolacji, tłumaczył, że trudno jest mu wytrzymać bez zadawania sobie bólu.

Zapobieganie zachowaniom samoagresywnym osób pozbawionych wolności w warunkach penitencjarnych

Znajomość sygnałów presuicydalnych oraz zawężenia obszarów ludzkiego funkcjonowania są ważne w kontekście zapobiegania zachowaniom samoagresywnym, których prawdopodobieństwo wystąpienia wzrasta w warunkach izolacji

⁵⁹ A. Suchańska, op. cit., s. 10–11.

⁶⁰ G. Babiker, L. Arnold, op. cit., s. 113.

więziennej. Literatura przedmiotu wskazuje obecnie, iż większość osób zamierzających popełnić samobójstwo, komunikuje to otoczeniu w różny sposób. Wyniki prac bazujących na wywiadach z bliskimi ofiar zamachów samobójczych wykazały, że około 40% z nich w jasny i wyraźny sposób informowało o swoich zamiarach, natomiast 30% mówiło o śmierci lub umieraniu w miesiącach poprzedzających zamach samobójczy⁶¹. Zdaniem Rory O'Connora i Noela Sheehy na ocenę ryzyka związanego z zachowaniem więźnia wpływa: dotychczasowe doświadczenie personelu z zagrożonym osadzonym, wiedza personelu o czynnikach ryzyka i przekaz informacji oraz zaufanie do własnej zdolności kontrolowania sytuacji. Z kolei szersze czynniki instytucjonalne wiążą się z satysfakcją personelu z pracy, ze stosunkiem do osób uwięzionych oraz zaangażowaniem w redukcję zachowań samobójczych⁶².

Trzeba podkreślić, że zmniejszenie się liczby zachowań autodestrukcyjnych wśród osób odbywających karę w instytucjach izolacyjnych, nie doprowadzi do całkowitego zaniku tego zjawiska. Wydaje się to szczególnie ważne w kontekście próby większej akceptacji typu zjawiska i wzięcia pod uwagę, że zachowania samoagresywne występują obecnie w dużo szerszych kręgach populacji niż w przeszłości — dawniej wskazywano jedynie, że samoagresja pojawiała się w określonych grupach populacyjnych, w tym właśnie u osób osadzonych w więzieniach⁶³. Obecnie na samoagresję narażony jest dużo szerszy krąg populacji niż w przeszłości, choć cały czas zachowania autodestrukcyjne są dużym problemem właśnie w instytucjach penitencjarnych. Dodatkowo należy zwrócić uwagę na czynniki ryzyka samobójczego charakterystyczne głównie dla osób uwięzionych: doświadczanie stanów załamania i myśli samobójczych, zwiększone używanie substancji (alkoholu lub narkotyków), występowanie lęku, złości i zmian nastroju oraz poczucie bezradności⁶⁴. Osobiste refleksje (po każdym takim zdarzeniu w jednostce penitencjarnej) dotyczą obserwacji doświadczania przez personel jednostki nadmiernego i uporczywego napięcia, strachu, lęku oraz ponoszenia nadmiernych konsekwencji, włącznie z wydaleniem ze służby. Porównując doświadczenia spoza więzienia, można odnieść wrażenie, że tylko w wyjątkowych przypadkach kadra danej instytucji ponosi tak wysokie koszty związane z pośrednim udziałem w tragicznym zdarzeniu, a związane z surowymi konsekwencjami dyscyplinarnymi.

W 2010 r. zaczęła obowiązywać regulacja Dyrektora Generalnego Służby Więziennej, w obecnym kształcie — Instrukcja nr 2/16 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej w sprawie zapobiegania samobójstwom osób pozbawionych wolności. Jest ona odpowiedzią dotyczącą sposobu i trybu postępowania z osadzonymi zagrożonymi samobójstwem lub po nieskutecznych próbach samobójczych.

⁶¹ D.C. Clark, *Epidemiology, Assessment and Management of Suicide in Depressed Patients*, w: C.C. Beckham, W.R. Leber (red.), *Handbook of Depression*, New York 1995, s. 526–538.

⁶² R. O'Connor, N. Sheehy, *Zrozumieć samobójcę*, Gdańsk 2002, s. 70.

⁶³ B.W. Walsh, op.cit., s. 58.

⁶⁴ <https://suicidology.org/resources/warning-signs/> [dostęp: 11.08.2020].

Regulacja ta wskazuje na szeroki kontekst oddziaływań na poziomie podstawowej jednostki penitencjarnej mogący mieć wpływ na redukcję zamiarów i zachowań suicydalnych oraz formułuje wskazówki dla funkcjonariuszy odnośnie do sposobu postępowania z populacją osadzonych. Dokument zawiera wytyczne do zapobiegania samobójstwom poprzez prowadzenie profilaktyki presuicydalnej I rzędu dla ogółu osadzonych, profilaktyki presuicydalnej II rzędu dla osadzonych wymagających nasilonych oddziaływań ze względu na wzmożone ryzyko samobójcze oraz profilaktyki postsuicydalnej III rzędu obejmującej osadzonych po nieskutecznej próbie samobójczej. W Służbie Więziennej brakowało dotąd tak szczegółowej regulacji prawnej, która usystematyzowałaby procedury zapobiegania samobójstwom — zarówno dla kadry psychologicznej, jak i wychowawczej oraz ochronnej. Biorąc pod uwagę wysokie natężenie samoagresji w warunkach więziennych w przeszłości (lata 60. i 70.) oraz brak jasnych wskazówek postępowania do tego czasu dla personelu więziennego, można zaryzykować stwierdzenie, że powstawała ona zbyt długo. Być może też wpływ na jej sformułowanie i ogłoszenie miał fakt medialnych samobójstw z lat 2008–2009. Odnosząc się do skuteczności Instrukcji nr 2/16 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej w sprawie zapobiegania samobójstwom osób pozbawionych wolności, Sebastian Lizyńczyk wyraźnie wskazał, iż w grupie dokonującej prób samobójczych identyfikacja podwyższonego ryzyka suicydalnego okazuje się znacząca. Dodał, że większość osadzonych podejmujących próby samobójcze było wcześniej zidentyfikowanych jako osoby zagrożone samobójstwem⁶⁵.

Rozpatrując kontekst samoagresji w praktyce psychologa penitencjarnego, niezwykle cenną wydaje się Interpersonalno-psychologiczna teoria zachowań samobójczych Thomasa Joinera⁶⁶. Oprócz typologii koniecznych warunków samobójstw wskazuje ona na korelację czynników samobójczych z dokonywaniem samouszkodzeń, co z kolei w warunkach izolacji więziennej może się przełożyć na konkretne strategie postępowania z osadzonymi zagrożonymi autodestrukcją. Zdaniem autora czynnikami ryzyka wystarczającymi do popełnienia samobójstw są: niska przynależność społeczna, subiektywne postrzeganie uciążliwości i bycia ciężarem dla otoczenia oraz nabyta umiejętność zadawania śmiertelnych obrażeń.

Biorąc pod uwagę czynnik niezaspokojonej potrzeby przynależności, należy podkreślić, że izolacja społeczna oraz poczucie wyobcowania, mogą spowodować wzrost ryzyka dokonania samoagresji. Można więc sądzić, że zapobieganie autodestrukcji odbywać się może poprzez budowanie więzi społecznych oraz zmniejszenie poczucia izolacji. W warunkach penitencjarnych czynnik leczący może się wiązać z zastosowaniem ustrukturalizowanego kontaktu psychologicznego i wychowawczego w zakresie aktywizacji skazanego,

⁶⁵ S. Lizyńczyk, *Próby i skuteczne samobójstwa w polskim systemie penitencjarnym w latach 2010–2013. Wybrane charakterystyki penitencjarne*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 2014, nr 23, s. 44.

⁶⁶ T.E. Joiner, *Why people die by suicide*, MA: Harvard University Press, Cambridge 2005, s. 120.

rozwijania i wzmacniania jego codziennych relacji z otoczeniem, zaangażowania w grupowe programy resocjalizacji z wykorzystaniem elementów treningu umiejętności społecznych oraz skupienia się na wartościach rodzinnych. Co ciekawe, z badań S. Lizyńczyka dotyczących czynników ryzyka samobójczego wynika, że w grupie osadzonych podejmujących próby samobójcze zdecydowanie dominowały osoby niebędące uczestnikami grup nieformalnych podkultury przestępczej. Pozwoliło to wysnuć hipotezę, sugerującą że rodzaj wsparcia, zasad czy struktur funkcjonowania w „drugim życiu więziennym” może mieć również walor wspierający i wzmacniający afirmację życia⁶⁷. Potwierdza to także perspektywa psychologa — praktyka wskazująca, że skazani pozbawieni kontaktów społecznych wielokrotnie odnajdują i zaspokajają swoją potrzebę przynależności do podkultury przestępczej będącej dla nich źródłem wsparcia.

Z kolei czynnik subiektywnego poczucia nieudolności i bycia ciężarem dotyczy głównie własnych przekonań, często o charakterze zniekształceń poznawczych na temat pozostawania ciężarem dla otoczenia oraz nieudolności w działaniu. Analizując czynnik postrzeganej uciążliwości, B. Walsh wskazał na znaczenie samokrytycyzmu i pogardy dla siebie u osób dokonujących samouszkodzeń⁶⁸. W kontakcie psychologicznym subiektywne przekonania osadzonych wyrażać się mogą szeregiem negatywnych stwierdzeń na temat siebie oraz afirmacją śmierci. W takim przypadku zasadne wydaje się wskazanie skazanym ich stylów myślenia związanych z uruchamianiem myśli samoagresywnych, przepracowanie zarówno schematów poznawczych dotyczących poczucia własnej niższości, jak i nastawienie na zmianę własnych przekonań oraz pracę nad myślami dysfunkcyjnymi.

Nabyta umiejętność zadawania śmiertelnych obrażeń związana jest z pokonaniem instynktu samozachowawczego oraz uodparnianiem się na dyskomfort psychiczny i fizyczny. Tłumacząc nawyk znoszenia bólu, T. Joiner wskazał, że zdolność do samobójstwa nabywa się głównie poprzez wielokrotne narażanie się na bolesne lub przerażające doświadczenia, co skutkuje przyzwyczajeniem, większą tolerancją na ból i poczuciem nieustraszonego w obliczu śmierci⁶⁹. Wyraźną konsekwencją tego jest fakt, że przeszłe zachowania samobójcze powodują stopniowe przyzwyczajanie się do bólu i lęku przed samookaleczeniem, zwiększając prawdopodobieństwo samobójstw w przyszłości. Badania dotyczące nawyku znoszenia bólu pokazują ponadto, że nabywanie zdolności do samobójstwa nie ograniczają się wyłącznie do wcześniejszych zachowań samobójczych — kształtują je też powtarzane doświadczenia z innymi bolesnymi i wywołującymi lęk zachowaniami (np. samookaleczenia, przemoc fizyczna, zaburzenia odżywiania się czy podejmowanie innych zachowań niebezpiecznych⁷⁰). Taki warunek

⁶⁷ S. Lizyńczyk, op. cit., s. 44.

⁶⁸ B.W. Walsh, op. cit., s. 42.

⁶⁹ T.E. Joiner, op. cit., s. 59, 86.

⁷⁰ M. Nock, T.E. Joiner, K. Gordon, E. Lloyd-Richardson & M. Prinstein, *Non-suicidal self-injury among adolescents: Diagnostic correlates and relation to suicide attempts*, „Psychiatry Research” 2006, vol. 144, s. 65–72.

samobójstw rozumiany jako czynnik ryzyka wymaga wczesnych interwencji psychologicznych (często na etapie samouszkodzenia się), by skutecznie zapobiegać procesowi habituacji i podejmowaniu coraz to bardziej drastycznych form autodestrukcji. W tym przypadku kontakt psychologiczny powinien się skoncentrować na ukazywaniu skazanym ich błędnych przekonań dotyczących atrakcyjności dotychczasowych metod samouszkodzeń. Przy tym należy mieć na uwadze, że osoby z częstymi samouszkodzeniami w przeszłości są narażone na większe ryzyko podjęcia zamachu samobójczego.

Należy podkreślić, że znajomość zarówno teorii interpersonalnej Joinera, jak i wykorzystanie jej w pracy penitencjarnej może pomóc zarówno w monitorowaniu i ocenie zjawiska samouszkodzeń, jak i samobójstw oraz dawać wskazówki postępowania w sferze terapii i leczenia.

Zakończenie

Zjawisko autoagresji było zawsze dla personelu więziennego dużym wyzwaniem, zwłaszcza wtedy, kiedy Służba Więzienna nie dysponowała dostatecznymi metodami radzenia sobie i zapobiegania samoagresji. Dodatkowo populacja osób pozbawionych wolności prezentuje większość czynników ryzyka generujących zachowania samoagresywne, którym towarzyszy jednocześnie szereg innych problemów związanych z zaburzeniami osobowości, uzależnieniem od alkoholu lub środków odurzających, hazardu czy stosowania przemocy. W obszarze tych trudnych problemów personel penitencjarny podejmuje adekwatne oddziaływania, by w najbardziej skuteczny sposób przeciwdziałać zachowaniom przeciwko zdrowiu/życiu swoich podopiecznych. Wymaga to ciągłego doskonalenia oraz poszerzania wiedzy z dziedziny nauk społecznych, medycznych czy związanych bezpośrednio z suicydologią. Zarówno w warunkach izolacji więziennej, jak i w warunkach wolnościowych kładzie się nacisk, by w obliczu zagrożenia samoagresją umieć rozpoznawać sygnały presuicydalne oraz reagować na nie z zachowaniem empatii, funkcjonariusze i pracownicy Służby Więziennej podejmują wiele skutecznych oddziaływań służących tworzeniu warunków sprzyjających zachowaniu zdrowia psychicznego oraz ograniczaniu negatywnych skutków pobytu w warunkach izolacji. Ponadto ważne jest, by każde zdarzenie samoagresji w jednostce było rozpatrywane z punktu widzenia przyczyn, okoliczności i skutków, a nie wiązało się z pojawieniem się u kadry penitencjarno-ochronnej strachu, lęku i frustracji oraz zagrożenia własnego bezpieczeństwa i miejsca pracy. Wydaje się, że w tej sytuacji pojawiają się trudne emocje związane ze zrozumieniem traumatycznego zdarzenia oraz uczucie pustki, żalu i smutku, a nie, jak pokazuje rzeczywistość, trwoga i lęk w obawie o utratę stanowiska pracy lub surowe ukaranie. Pełnienie służby w takiej instytucji naraża niejako personel na zetknięcie się z dramatyczną autoagresją osadzonych. Już w latach siedemdziesiątych sam Bogusław Waligóra podkreślał, że warunki izolacji więziennej prowadzą do wielu nacisków, zagrożeń i frustracji w stopniu wyższym niż w normalnych

warunkach życia. Z kolei to zagęszczenie czynników negatywnych stwarza warunki występowania antisocjalnych zachowań⁷¹. Dodatkowo, co sugeruje Ewa Zaliwczak, brak możliwości zniwelowania ryzyka więziennego samobójstwa do zera powinno się uznać raczej za zaletę niż wadę. Usunięcie problemu dokonywania przez osadzonych aktów autodestruktywnych mogłoby dać w konsekwencji fałszywy obraz braku zagrożenia, co skłaniałoby do wniosku, że poziom ryzyka zaistnienia w przyszłości samobójstw więziennych jest bardzo niski, a nawet znikomy⁷².

Obecnie zarówno w Służbie Więziennej, jak i w Ministerstwie Sprawiedliwości prowadzi się prace legislacyjne mające usprawnić i udoskonalić prawne regulacje wobec osób zagrożonych lub po próbach samobójczych, by w efektywny sposób zapobiegać zdarzeniom o charakterze autodestrukcji i chronić osadzonych po nieskutecznych próbach samobójczych. Warto przy tym skorzystać z interpersonalno-psychologicznej teorii zachowań samobójczych T. Joinera i posługiwać się innymi narzędziami klinicznymi (z uwzględnieniem prawnych regulacji penitencjarnych), ale kluczowe wydają się tutaj terapie o sprawdzonej skuteczności w leczeniu osób przejawiających różne zachowania autodestrukcyjne. Niestety w więzieniu brakuje z reguły realnych możliwości dotyczących stosowania takich form interwencji, a personel nie jest w większości dostatecznie przeszkolony lub nie posiada umiejętności do prowadzenia takiej formy psychoterapii. Warto zatem zadbać o zastosowanie podstawowych form działania wynikających z używania teorii psychologicznych dotyczących zachowań samoagresywnych, jak też (co wydaje się kluczowe) wskazać osadzonym możliwość terapii w szpitalach lub placówkach wolnościowych. Optymalnym rozwiązaniem byłyby też szkolenia, podczas których psychologowie penitencjarni nabyliby umiejętności stosowania nawet pojedynczych, wybiórczych elementów dialektycznej terapii behawioralnej (DBT⁷³), albo terapii radzenia sobie z chorobą i zdrowieniem (IMR⁷⁴) i opracowali hierarchię ryzyka wobec osób zagrożonych autodestrukcją lub nauczyli się w profesjonalny sposób korzystać z innych form interwencji psychologicznych wobec osób w kryzysie i zagrożonych samobójstwem.

⁷¹ B. Waligóra, *Funkcjonowanie człowieka w warunkach izolacji więziennej*, Warszawa 1974, s. 55–56.

⁷² E. Zaliwczak, *Samobójstwo jako czynnik dezorganizujący proces resocjalizacji — konieczność zapobiegania*, w: M. Kowalczyk, M. Szykut (red.), *Współczesne problemy resocjalizacji: w poszukiwaniu nowych rozwiązań*, Toruń 2015, s. 78.

⁷³ M.M. Linehan, *Cognitive-behavioral treatment of borderline personality disorder*, Guilford Press, New York 1993a; wyd. pol.: R. Andruszko, *Zaburzenia osobowości z pogranicza. Terapia poznawczo-behawioralna*, Kraków 2007.

⁷⁴ K.T. Mueser, P.S. Meyer, D.L. Penn, R. Clancy, D.M. Clancy, M.P. Salyers, *The illness management and recovery program: rationale, development and preliminary findings*, „Schizophrenia Bulletin”, vol. 32, s. 32–43.

Bibliografia

- Babiker G., Arnold L., *Autoagresja — mowa zranionego ciała*, Gdańsk 2003.
- Boćwińska-Kiluk B., *Zachowania autoagresywne w zakładach karnych w Polsce*, <https://www.ms.gov.pl/probacja/2017/download,3607,7.html> [dostęp: 17.06.2019].
- Clark D.C., *Epidemiology, Assessment and Management of Suicide in Depressed Patients*, w: C.C. Beckham, W.R. Leber (ed.), *Handbook of Depression*, New York 1995.
- Flisek A., *Kodeks karny wykonawczy*, Warszawa 2015.
- Głowik T., Matyba A., *Samobójstwa osadzonych w latach 2006–2009*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2010, nr 66.
- Goffman E., *Charakterystyka instytucji totalnych*, w: W. Derczyński, A. Jasińska, J. Szacki (red.), *Elementy teorii socjologicznych*, Warszawa 1975.
- <https://suicidology.org/resources/warning-signs/> [dostęp: 11.08.2020].
- <https://sw.gov.pl/strona/statystyka-roczna> [dostęp: 14.08.2020].
- Instrukcja nr 2/2016 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 29 sierpnia 2016 r. w sprawie zapobiegania samobójstwom osób pozbawionych wolności.
- Jastrzębska M., *Profilaktyka samoagresji w warunkach izolacji więziennej w kontekście udziału kurateli sądowej i prawnych regulacji penitencjarnych*, w: A. Kwieciński (red.), *Współczesne wyzwania kurateli sądowej w Polsce*, Wrocław 2019.
- Joiner T.E., *Why people die by suicide*, MA: Harvard University Press, Cambridge 2005.
- Kosewski M., *Agresywni przestępcy*, Warszawa 1977.
- Linehan M.M., *Cognitive-behavioral treatment of borderline personality disorder*, Guilford Press, New York 1993a, wyd. pol.: R. Andruszko, *Zaburzenia osobowości z pogranicza. Terapia poznawczo-behawioralna*, Kraków 2007.
- Lizyńczyk S., *Próby i skuteczne samobójstwa w polskim systemie penitencjarnym w latach 2010–2013. Wybrane charakterystyki penitencjarne*, „Profilaktyka społeczna i resocjalizacja” 2014, nr 23.
- Lohner J., Konrad N., *Deliberate self-harm and suicide attempt in custody: distinguishing features in male inmates self-injurious behavior*, „International Journal of Law and Psychiatry” 2006, 29 (5).
- Mueser K.T., Meyer P.S., Penn D.L. et al., *The illness management and recovery program: rationale, development and preliminary findings*, „Schizophrenia Bulletin”, vol. 32.
- Nock M., Joiner T.E., Gordon K. et al., *Non-suicidal self-injury among adolescents: Diagnostic correlates and relation to suicide attempts*, „Psychiatry Research” 2006, vol. 144.
- O'Connor R., Sheeny N., *Zrozumieć samobójcę*, Gdańsk 2002.
- Piątek K., *Przyczyny i przejawy zachowań autodestrukcyjnych w zakładach karnych*, w: S. Bębas (red.), *Wybrane problemy profilaktyki i resocjalizacji*, Radom 2011.
- Ringel E., *Gdy życie traci sens. Rozważania o samobójstwie*, Warszawa 1989.
- Suchańska A., *Przejawy i uwarunkowania psychologiczne pośredniej autodestruktywności*, Poznań 1998.
- Waligóra B., *Funkcjonowanie człowieka w warunkach izolacji więziennej*, Warszawa 1974.
- Walsh B.W., *Terapia samouszkodzeń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2014.
- Zaliwczak E., *Samobójstwo jako czynnik dezorganizujący proces resocjalizacji — konieczność zapobiegania*, w: M. Kowalczyk, M. Szykut (red.), *Współczesne problemy resocjalizacji: w poszukiwaniu nowych rozwiązań*, Toruń 2015.

Maja Zawadzka

Wyższa Szkoła Kryminologii i Penitencjarystyki w Warszawie

Zastosowanie psychoterapii poznawczo-behawioralnej w różnych systemach więziennictwa

Streszczenie: W artykule dokonano przeglądu publikacji w języku polskim i angielskim dotyczących prowadzenia psychoterapii poznawczo-behawioralnej (*Cognitive Behavioral Therapy* — CBT) wobec populacji więziennej w wybranych państwach rozwiniętych (np. Kanada, Wielka Brytania, Stany Zjednoczone, Australia, Nowa Zelandia). Wraz z deinstytucjonalizacją usług świadczonych osobom z zaburzeniami i chorobami psychicznymi, która rozpoczęła się w XX w., nastąpił rozwój nowego nurtu psychoterapeutycznego. Obecnie psychoterapia poznawczo-behawioralna jest wykorzystywana nie tylko w przypadku leczenia chorób psychicznych, ale stanowi podstawę programów terapeutycznych ukierunkowanych na szerokie spektrum zachowań problemowych, np. zachowań przestępczych. Analiza wybranych doniesień naukowych opartych na dowodach empirycznych oraz wskazanie bieżącego rozwoju i perspektyw nurtu terapeutycznego CBT, mają na celu wskazanie istoty i złożoności dostosowania adekwatnej profesjonalnej pomocy do potrzeb osób pozbawionych wolności. Dotychczas opublikowano niewiele artykułów naukowych dotyczących badań nad skutecznością terapii poznawczo-behawioralnej czy też ogólnie oddziaływań terapeutycznych prowadzonych w polskim systemie penitencjarnym. Przegląd najnowszego dorobku naukowego z zakresu stosowania terapii poznawczo-behawioralnej w systemach penitencjarnych rozwiniętych krajów skłania do refleksji nad inicjacją badań w tym zakresie w polskim systemie penitencjarnym.

Słowa kluczowe: psychoterapia poznawczo-behawioralna, CBT, system penitencjarny, osadzeni, więzienie, system terapeutyczny, terapia

Application of cognitive-behavioral psychotherapy in different prison systems

Abstract: In the article reviewing scientific publications in Polish and English on the conduct of cognitive-behavioral psychotherapy, CBT (*Cognitive Behavioral Therapy*), against the prison population in selected developed countries was

made (Canada, UK, USA, Australia, New Zealand). With the deinstitutionalization of mental services provided to people with mental disorders and disabilities, which appeared in the 20th century, the development of a new psychotherapeutic trend has begun. At present cognitive-behavioral psychotherapy is not only a treatment method of mental illness, but also is a base for specific therapeutic programmes, which provide therapeutic measures targeting a wide range of problem behaviors, e.g. criminal behavior. The analysis of selected empirical evidence-based scientific reports and the identification of the current development and perspectives of the CBT therapeutic trend, aims to identify the nature and complexity of adapting adequate professional help to the needs of those deprived of liberty. Several scientific articles have been published previously in the scope of research concerning the efficacy of cognitive and behavioral therapy, or in general the therapeutic effects conducted in Polish penitentiary systems. A review of the latest scientific achievements in the field of the application of cognitive-behavioral therapy in developed countries' penitentiary systems prompts reflection on the subject of initiating research on the Polish therapeutic system in organizational units of the Prison Service.

Keywords: cognitive-behavioural psychotherapy, CBT, penitentiary system, prisoners, prison, therapeutic system, therapy

Wstęp

Psychoterapia poznawczo-behawioralna jest jednym ze sposobów leczenia zaburzeń psychicznych metodami psychologicznymi. Źródłem rozumienia psychopatologii jest podstawa teoretyczna w postaci psychologii poznawczej Aarona Becka i Alberta Ellisa oraz teoria uczenia się Alberta Bandury. Dwuczłonna nazwa psychoterapii poznawczo-behawioralnej ma swoje uzasadnienie, ponieważ według założeń terapii behawioralnej procesy uczenia się warunkują zachowanie, a w trakcie terapii poznawczej, wskutek technik behawioralnych, następuje weryfikacja nieprzystosowawczych przekonań i nabywanie bardziej adaptacyjnych schematów. Jednym z istotnych celów psychoterapii jest empiryczna weryfikacja założeń oraz skuteczności oddziaływań¹. Cechą charakterystyczną paradygmatu tego nurtu terapeutycznego jest praca na podstawie protokołów leczenia specyficznych zaburzeń. Terapia poznawczo-behawioralna (CBT) jest dowiedziona w randomizowanych badaniach klinicznych jako najbardziej skuteczna i często jedyna rekomendowana terapia w odniesieniu do poszczególnych problemów zdrowia psychicznego².

¹ A. Popiel, E. Pragłowska, *Psychoterapia poznawczo-behawioralna*, Warszawa 2008, s. 3, 5–6.

² V. Leonidaki, *Moving Beyond a Single-Model Philosophy: Integrating Relational in front-line psychological therapy services in England*, „Journal of Psychotherapy Integration” 2019, s. 1, DOI: <https://doi.org/10.1037/int0000192/> [dostęp: 14.09.2020].

Praktyka leczenia oparta na dowodach zmniejsza ryzyko powrotności do przestępstwa. Redukcja recydywy przestępczej jest głównym celem wymiaru sprawiedliwości oraz jednym ze wskaźników efektywności prowadzonych działań penitencjarnych, w tym także terapeutycznych. Myślenie przestępcze jest jednym z czynników, który naraża sprawcę na recydywę przestępczą. Z uwagi na dysfunkcjonalne przekonania sprawców przestępstw, ugruntowane w wyniku wcześniejszych doświadczeń, częściej występują u nich przejawy niedostosowania społecznego. Określony sposób postrzegania i interpretowania rzeczywistości przez przestępców ma wpływ na podejmowanie przez nich decyzji i zachowań nieakceptowanych społecznie, naruszających prawo i ogólnie przyjęte normy. W założeniach CBT przekonania tworzą strukturę poznawczą, która ma wpływ na zachowanie. Schematy poznawcze ludzi odgrywają istotną rolę w kierowaniu i wzmacnianiu zachowania, w tym niepożądanego wzorca gwarantującego dotychczasowe przetrwanie. Praca z osadzonymi powinna być zatem ukierunkowana na ukształtowanie w toku działań terapeutycznych adaptacyjnych schematów poznawczych³. Oddziaływania psychokorekcyjne mogą dotyczyć różnych obszarów funkcjonowania człowieka, ale powinny być dostosowane do podopiecznego dzięki dokonaniu oceny sytuacji osoby i jej indywidualnych potrzeb. Mogą polegać na modyfikacji nieprawidłowych wzorców zachowań, opartych na efektach nieprawidłowego procesu uczenia się, ukształtowanych w toku trudnych życiowych doświadczeń. Istotne jest również kształtowanie bardziej przystosowawczych umiejętności radzenia sobie ze stresem, problemami czy tworzenia i podtrzymywania relacji z innymi⁴.

Więźniowie z problemami psychicznymi są szczególnie stygmatyzowani w środowisku więziennym, dlatego tak ważne jest stosowanie różnorodnych specjalistycznych interwencji — od właściwej diagnozy medycznej począwszy, po farmakoterapię i różnorodne formy psychoterapii stosowane w warunkach izolacji penitencjarnej. Z kolei próby szukania nowych, dodatkowych rozwiązań przez stosowanie specjalnych środków probacji, polegających na zwiększeniu częstości kontaktów z podopiecznymi z zaburzeniami psychicznymi oraz współpracę z partnerami reprezentującymi poszczególne instytucje zewnętrzne, a w szczególności z publiczną opieką zdrowia, przyczyniły się do zmniejszenia sytuacji nieprzestrzegania zasad programu terapeutycznego i obniżenia wskaźnika recydywy⁵. Spektrum dostępnych środków w ramach oddziaływań resocjalizacyjnych powinno uwzględniać różne formy w obszarze readaptacji

³ M.P. Mc Grath, *Making „what works” for rural districts*, 50 Federal Probation 2008, 72 (2), s. 50–54, www.uscourts.gov/federal-probation-journal/2008/09/making-what-works-work-rural-districts/ [dostęp: 23.08.2020].

⁴ R. Opora, *Terapia grupowa resocjalizacji osób niedostosowanych społecznie*, Warszawa 2019, s. 20.

⁵ American Psychiatric Association, *Psychiatric Services in Correctional Facilities, Third Edition*. Washington, DC: American Psychiatric Association, 2016, s. 4, <https://nicic.gov/cognitive-behavioral-treatment-review-and-discussion-corrections-professionals/> [dostęp: 14.09.2020].

problemów zdrowia psychicznego, w tym 59% objawów depresji, lęku, a 7% stanów psychotycznych¹⁰.

Z kolei według raportu biura statystyk amerykańskiego wymiaru sprawiedliwości większość więźniów nie ma zagwarantowanego niezbędnego leczenia zaburzeń psychicznych, co jest poparte raportami instytucji wymiaru sprawiedliwości, organizacji zajmujących się problematyką leczenia zdrowia psychicznego oraz publikacjami naukowymi, opracowanymi w latach 2006–2011. Trudności w zapewnieniu minimalnych standardów postępowania w obszarze leczenia, dbania o zdrowie psychiczne osadzonych często w rezultacie wiąże się z problemami w readaptacji społecznej i niepełnieniu ponownie przestępstw. W Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej ponad połowa populacji ma problemy związane ze zdrowiem psychicznym, podczas gdy 17–34% osób osadzonych w więzieniach zostało poddanych właściwemu leczeniu. Ponad półtora miliona więźniów spełniało kryteria DSM IV (*Diagnostic and Statistic Manual of Mental Disorders*) w odniesieniu do nadużywania lub uzależnienia od substancji psychoaktywnych, a 11% z nich podlegało jakimkolwiek leczeniu. Corocznie ponad pół miliona skazanych z zaburzeniami psychicznymi powraca do społeczeństwa bez otrzymania w więzieniu podstawowej pomocy medycznej, co w przypadku problemowego picia alkoholu jest związane z wyższym ryzykiem łamania norm społecznych i tym samym wyższym wskaźnikiem recydywy przestępczej¹¹.

Od dziesięcioleci w więzieniach wielu krajów są realizowane specjalnie dostosowane do potrzeb osadzonych programy zdrowia psychicznego. O ile można zidentyfikować zapotrzebowanie na oddziaływania psychokorekcyjne czy terapeutyczne, o tyle znacznie trudniej o pomiar skuteczności poszczególnych programów, opartych na dowodach naukowych¹². Szeroki zakres specjalistycznych oddziaływań psychoterapeutycznych powinien uwzględniać programy resocjalizacyjne, powiązane z dotychczasowym dorobkiem praktyki klinicznej terapii współwystępujących problemów zdrowia psychicznego. Za najbardziej obiecujące w oddziaływaniach psychokorekcyjnych uznaje się podejście kognitywno-behawioralne. Redukcja recydywy przestępczej od 10% do 30% jest możliwa dzięki oddziaływaniom terapeutycznym w nurcie CBT,

¹⁰ V. Adamson, M. Gibbs, D. McLaughlin, *Evaluation of the improving access to psychological therapies for offenders programme at HMP Lincoln: a three year prospective cohort study*, „The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology” 2014, 26 (2), s. 185–201; DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/14789949.2014.985695/> [dostęp: 6.10.2020].

¹¹ National Institute of Corrections & Community Corrections Collaborative Network, *Myths and Facts. Why Incarceration is not the best way to keep communities safe?* Washington: U.S. Department of Justice, 2016, s. 3–4, <https://nicic.gov/myths-facts-why-incarceration-not-best-way-keep-communities-safe/> [dostęp: 13.09.2020].

¹² I.A. Yoon, K. Slade, S. Fazel, *Outcomes of Psychological Therapies for Prisoners With Mental Health Problems: A Systematic Review and Meta-Analysis*, „Journal of Consulting and Clinical Psychology” 2017, 85 (8), 783–802, s. 783–785, DOI: <http://doi.org/10.1037/ccp0000214> [dostęp: 18.08.2020].

porównując z badaniami grup kontrolnych, gdzie nie podejmowano tego typu profesjonalnych działań¹³.

Metaanaliza obejmująca wyniki 37 badań przeprowadzonych pomiędzy 1979 r. a 2015 r. w 7 krajach o populacjach więziennych liczących łącznie 2 tys. 761 osadzonych (Chiny, Indie, Iran, Norwegia, Hiszpania, Stany Zjednoczone i Wielka Brytania) wskazuje na umiarkowaną skuteczność oddziaływań terapeutycznych opartych na podejściu poznawczo-behawioralnym. Stwierdzono redukcję objawów lęku i depresji przede wszystkim u więźniów, którzy wcześniej nie byli objęci pomocą psychologiczną w ramach programowanych oddziaływań. Pomiar efektów leczenia dotyczył okresu od 3 do 6 miesięcy po zakończeniu leczenia, ze wskazaniem większej skuteczności podejścia poznawczego opartego na uważności (*Mindfulness-Based Cognitive Therapy* — MBCT).

Biorąc pod uwagę różnorodne podejścia terapeutyczne, należałoby mierzyć skuteczność działań w perspektywie krótko- i długoterminowych wyników leczenia po zakończeniu terapii, w celu wzmocnienia jej efektów oraz pod kątem opłacalności ich prowadzenia. W więzieniach prowadzi się wiele programów terapeutycznych, tak więc za kluczową należy uznać współpracę w obszarze prowadzonych badań naukowych i integrację prowadzonych profesjonalnych form pomocy, aby zweryfikować skuteczne metody leczenia. Argumentem dodatkowym za tym, że potrzebnych jest więcej dowodów empirycznych, jest wynik badania wskazujący, że terapie mają niewielki wpływ na redukcję objawów traumy, biorąc pod uwagę wysoki poziom zaburzenia spowodowany stresem pourazowym (PTSD) u skazanych. W populacji więziennej często występują zaburzenia stresu pourazowego, a warunki izolacji więziennej mogą wzmagać traumatyzację¹⁴. Inne dowody naukowe ukazują stanowisko, że osadzeni korzystający z psychoterapii zaburzeń stresu pourazowego odczuli znaczną redukcję symptomów PTSD i depresji po ukończeniu procesu terapeutycznego lub w sytuacji, gdy został on przerwany z różnych przyczyn. Władze polityczne i administracja więzienna w poszczególnych krajach powinny zastanowić się nad wdrożeniem usług skoncentrowanych na pracy z traumą w przypadku osób zaburzonych psychicznie i przebywających w instytucjach penalnych¹⁵. Powyższe rozbieżności dostarczają argumentów za stosowaniem złotych standardów¹⁶ w bada-

¹³ A. Barczykowska, *Podejście kognitywno-behawioralne w pracy penitencjarnej i post-penitencjarnej (na przykładzie wybranych programów korekcyjnych stosowanych w USA)*, „Probacja” 2010, 2, s. 87–113, <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/12574/1/A.%20> [dostęp: 17.09.2020].

¹⁴ I.A. Yoon, K. Slade, S. Fazel, op. cit., p. 800.

¹⁵ Z.R. Feingold, A.B. Fox, T.E. Galovski, *Effectiveness of Evidence-Based Psychotherapy for Posttraumatic Distress within a Jail Diversion Program*, „Psychological Services” 2018, 15 (4), s. 409–418, https://www.researchgate.net/publication/321084787_Effectiveness_of_Evidence-Based_Psychotherapy_for_Posttraumatic_Distress_Within_a_Jail_Diversion_Program/ [dostęp: 09.10.2020].

¹⁶ D. David, I. Cristea, S.G. Hofmann, *Why Cognitive Behavioral Therapy Is the Current Gold Standard of Psychotherapy*, „Front. Psychiatry” 2018, 9:4, s. 1–2, DOI: 10.3389/fpsyt.2018.00004.

niach klinicznych, skutkujących efektywnymi profesjonalnymi metodami leczenia zaburzeń związanych z traumą. W rezultacie sprawdzone programy terapeutyczne wpływają pozytywnie na zdrowie psychiczne i dobrostan psychofizyczny osób otrzymujących profesjonalną pomoc.

Na występowanie zaburzeń psychicznych wpływają zarówno uwarunkowania biologiczne, jak i środowiskowe, które wzmacniają antyspołeczne zachowania i pogłębiają deficyty w zakresie nieadaptacyjnego radzenia sobie w trudnych sytuacjach. Bez leczenia i programów psychokorekcyjnych przestępcy mający zaburzenia współwystępujące są narażeni na zwiększone ryzyko recydywy i ponownej inkarceracji¹⁷. Należy podkreślić, że specyfika terapii i leczenia w warunkach więziennych jest z reguły powiązana z korygowaniem deficytów społecznych. Celem procesu jest kształtowanie społecznie pożądaných podstaw u osadzonych oraz przygotowanie ich do powrotu do społeczeństwa¹⁸, co jest zawarte w art. 67 Kodeksu karnego wykonawczego¹⁹. Istnieją sprawdzone i rekomendowane programy, takie jak trening zastępowania agresji *Aggression Replacement Training* (ART) czy program restrukturyzacji poznawczej oraz inne, np.: *Reasoning and Rehabilitation* (R & R), ukierunkowany na pracę z deficytami behawioralnymi (samokontrola), kognitywnymi (myślenie przestępcze), społecznymi (rozwiązywanie problemów interpersonalnych) czy moralnymi u sprawców. Ponadto stosuje się oddziaływania terapeutyczne, używając dorobek *Moral Reconation Therapy* (MRT), który jest adresowany do uzależnionych od narkotyków, sprawców przemocy domowej czy skazanych za przestępstwa seksualne²⁰. Z kolei program *Thinking for a Change* (T4C) ma na celu kształtowanie zdolności poznawczych, umiejętności społecznych poprzez zwiększenie rozumienia zachowań własnych i innych osób oraz technik rozwiązywania problemów. Programy CBT ukierunkowane na leczenie uzależnień, takie jak: *Relapse Prevention Therapy* (RPT) czy *Criminal Conduct* (CC) and *Substance Abuse Treatment: Strategies for Self-Improvement and Change* (SS), dotyczą modyfikacji przekonań i zachowań związanych z nadużywaniem substancji psychoaktywnych oraz działalnością przestępczą²¹.

¹⁷ E.C. Rojas, R.H. Peters, op. cit., s. 225, 230, DOI: <http://dx.doi.org/10.3109/16066359.2015.1102896/> [dostęp: 24.08.2020].

¹⁸ A. Kwieciński, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym*, Warszawa 2017, s. 218.

¹⁹ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy* (Dz. U. 2020 r., poz. 523), <https://www.lexlege.pl/kkw/czesc-ogolna/351/> [dostęp: 01.09.2020].

²⁰ B.D. Wilson, L.A. Bouffard, D.L. MacKenzie, *A quantitative review of structured group-oriented, cognitive-behavioural programs for offenders*, „Criminal Justice and Behaviour” 2005, 32 (2), s. 72–204, DOI: 10.1177/0093854804272889 [dostęp: 13.09.2020].

²¹ J. Arvidson, *The Utility and Efficacy of Cognitive Behavioral Interventions in the Arena of Corrections. An Overview and Appeal to the Field of Probation*, „Forensic Scholars Today” 2019, 4 (4), <https://1q5krviw73e3rlh854lufacx-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2019/04/FST-4.4-Utility-and-Efficacy-of-Cognitive-Behavioral-Interventions.pdf/> [dostęp: 30.08.2020].

Konkludując — czasem uwięzienie stwarza jedyną możliwość zmotywowania osoby do podjęcia terapii i realizowania jej w warunkach sprzyjających poprawie funkcjonowania²². Jednakże nie do końca wiadomo, czy motywacja przestępcy opiera się na prawdziwym pragnieniu zmiany, czy na chęci uzyskania warunkowego zwolnienia, gdzie powrót do starych nawyków jest tylko kwestią czasu²³. Pomimo to motywacja do zmiany może pojawić się w najbardziej niespodziewanym momencie, np. chęć podjęcia leczenia uzależnienia po dokonaniu przestępstwa pod wpływem środków psychoaktywnych. Kryzys psychiczny związany z uwięzieniem, konfrontacja z nowymi wydarzeniami i obawa przed utratą zasobów prowadzą nie tylko do reakcji sytuacyjnej na zdarzenie. Bez kryzysu nie ma rozwoju. W sytuacji zagrożenia ludzie mobilizują się do znalezienia rozwiązania, a adekwatna profesjonalna pomoc może uruchamiać i sprzyjać procesowi powrotu do równowagi psychicznej. Należy również wziąć pod uwagę, że w procesie terapii, w którą osadzony został zaangażowany wbrew jego woli, może nastąpić zmiana w zakresie motywacji. Z uwagi na działanie mechanizmu autopercepcji, gdzie skazany zaczyna się utożsamiać z procesem i grupą terapeutyczną, w rezultacie następuje identyfikacja i powstanie motywacji wewnętrznej²⁴.

Efektywność programów korekcyjnych w więzieniach

W dyskursach naukowych często pojawia się zagadnienie dotyczące funkcji kary pozbawienia wolności. Czy celem uwięzienia jest ochrona społeczeństwa przed sprawcami przestępstw, czy prowadzenie oddziaływań penitencjarnych i resocjalizacyjnych wobec osób skazanych na karę pozbawienia wolności? Aktualny stan wiedzy dotyczący skuteczności programów terapii poznawczo-behawioralnej, poparty licznymi dowodami naukowymi dzięki porównaniu badań w metaanalizie, wskazuje na znaczącą ich skuteczność w ograniczaniu recydywy przestępczej. Pozytywne rezultaty otrzymano nawet w przypadku osób młodocianych i dorosłych przejawiających zachowania antyspołeczne, w porównaniu do innych profesjonalnych interwencji. Obiecujące wyniki otrzymano również w przypadku osadzonych przejawiających zachowania agresywne, gdzie po terapii CBT ryzyko obniżyło się o 23%, a o 28% w przypadku recydywy przestępczej spowodowanej działaniem przemocowym²⁵. Wnioski z metaanalizy pięćdziesięciu ośmiu badań na temat podstawowych składników istniejących programów CBT dla dorosłych i młodocianych przestępców wskazują na istotną poprawę ich funkcjonowania oraz zmiany emocjonalne, behawioralne i związane z recydywą. Programy oparte

²² A. Kwieciński, op. cit., s. 218.

²³ National Institute of Corrections, *Justice in Action Draft Paper Cognitive Behavioral Therapy. Thinking for change against crime, Justice in Action*, 2012, s. 3, 10, www.justice-action.org.au/images/cogbehavtherapy1.pdf/ [dostęp: 7.09.2020].

²⁴ M. Gamian-Wilk, *Autopercepcja warunkiem efektywności techniki „stopa w drzewiach”*, „Psychologia Społeczna” 2017, t. 12, 1 (40), s. 14–20, DOI: 10.7366/1896180020174002 [dostęp: 2.10.2020].

²⁵ J. Arvidson, op. cit.

na trenowaniu umiejętności kontroli gniewu (tj. regulacji emocji) i rozwiązywaniu problemów interpersonalnych wykazywały największą skuteczność. Przegląd publikacji dotyczących zdrowia psychicznego pozwala na przyjęcie tezy, że regulacja emocji stanowi podstawowy mechanizm wielu problemów emocjonalnych i behawioralnych (problemowe używanie substancji psychoaktywnych, zachowania przestępcze, agresja). Impulsywna, niekontrolowana reakcja gniewu i agresji jest często skutkiem niezdolności człowieka do regulowania emocji. Stresory izolacji więziennej, w tym doświadczanie dyskryminacji czy przemocy interpersonalnej, są dodatkowymi spustowymi czynnikami sprzyjającymi mechanizmowi dysregulacji emocjonalnej. W takiej sytuacji kluczowymi zasobami są skuteczne sposoby radzenia sobie oraz wsparcie społeczne, równoważące wyżej opisane aspekty funkcjonowania psychospołecznego warunkujące zdrowie na poziomie emocjonalnych reakcji i zachowania²⁶.

Od 2014 r. w Wielkiej Brytanii jest realizowany przegląd programów terapeutycznych, których celem jest profilaktyka samobójstw. Za prowadzeniem takiej działalności naukowej przemawia spadek statystyk samobójstw wśród więźniów, ale także implikacje w postaci propozycji legislacyjnych oraz programów adresowanych do grup docelowych, np. więźniów z zaburzeniem osobowości typu borderline²⁷. Ukazujące się w ostatnim czasie publikacje naukowe, wskazują jednak, że w przypadku osób kończących trening zastępowania agresji ART tylko w niewielkim stopniu spadła liczba wyroków skazujących z powodu popełnienia ponownego przestępstwa. Ponadto nie stwierdzono progresji po ukończeniu treningu przez sprawców odbywających karę pozbawienia wolności z powodu popełnienia brutalnych czynów²⁸. Może to przemawiać za koniecznością prowadzenia działań terapeutycznych dostosowanych do klasyfikacji (grup ryzyka) osadzonych i warunków środowiskowych, co niekoniecznie należy rozumieć jako konieczność prowadzenia zintensyfikowanych lub długoterminowych oddziaływań. Okazuje się, że czasami modyfikacja programu terapeutycznego przynosi znacznie lepsze i trwalsze rezultaty, w porównaniu ze ścisłym podążaniem za standardowymi algorytmami, np. poprzez wprowadzenie dodatkowych technik behawioralnych jak np. odgrywanie ról²⁹.

²⁶ S.E. Valentine, E.M. Ahles, L.E.D. De Silva, et al., *Community-based implementation of a paraprofessional-delivered cognitive behavioral therapy program for youth involved with the criminal justice system*, „Journal of Health Care for the Poor and Underserve” 2019, 30 (2), s. 84–865; DOI: 10.1353/hpu.2019.0059 [dostęp: 16.09.2020].

²⁷ S. Platt, T. Niederkrotenthaler, *Suicide Prevention Programs. Evidence Base and Best Practice*, „Crisis” 2020, 41 (1), s. 99–124; DOI: <https://doi.org/10.1027/0227-5910/a000671> [dostęp: 28.08.2020].

²⁸ M. Larden, E. Norden, M. Forsman, N. Langstrom, *Effectiveness of aggression replacement training in reducing criminal recidivism among convicted adult offenders*, „Crim Behav Ment Health” 2017, 28, s. 476–491; DOI: <https://doi.org/10.1002/cbm.2092> [dostęp: 7.09.2020]

²⁹ K.G. Sperber, Ch. T. Lowenkamp, *Dosage is more than just counting program hours: The importance of role-playing in treatment outcomes*, „Journal of Offender Rehabilitation” 2017, 56 (7), s. 433–451; DOI: <https://doi.org/10.1080/10509674.2017.1359222> [dostęp: 22.08.2020].

W większości przypadków dowody naukowe wskazują na skuteczność programów adresowanych do przestępców z grupy wysokiego ryzyka recydywy przestępczej oraz na obniżenie powrotności osadzonych do przestępstwa, nawet gdy mało prawdopodobny był dobrowolny ich udział w tej formie oddziaływań. Praktyka amerykańskiego systemu więziennictwa pokazuje efektywność programów *Cognitive Based Programming and Change* (CBPC) w zakresie zmian behawioralnych u większości osób pomimo przymusowego uczestnictwa. Osadzeni i personel byli zwolennikami wspomnianego rozwiązania, szczególnie w przypadku sprawców o wysokim ryzyku powrotności do przestępstwa. W założeniach profesjonalne oddziaływania należy rozpocząć od intensywnego, ścisłego programu poznawczego, aby w efekcie skazani zapragnęli zmiany³⁰. Najwyższą skuteczność terapii CBT zauważono u sprawców wykroczeń o wyższym ryzyku ponownego popełnienia przestępstw, choć zakładano, że mogą być mniej podatni na proces leczenia. Najlepsze wyniki osiąga się wówczas, gdy terapeutyczne oddziaływania są ukierunkowane na przyczyny, to jest na czynniki kryminogenne (np. schematy myślenia przestępczego). Ponadto psychoterapia poznawczo-behawioralna daje tożsame, obiecujące rezultaty w populacji młodych i starszych więźniów³¹. W przypadku skazanych uzależnionych od substancji psychoaktywnych więzienie jest często etapem, na którym dochodzi do przerwania dotychczasowego destruktywnego życia oraz jedyną dogodną okazją do podjęcia próby zmotywowania osadzonych do dobrowolnego podjęcia terapii. Specyfika leczenia i psychoterapii w izolacji więziennej jest powiązana z korygowaniem deficytów społecznych osób osadzonych³². Znaczna część programów resocjalizacyjnych jest ukierunkowana na przeciwdziałanie agresji i przemocy. U podłoża gniewu leżą elementy poznawcze, emocjonalne i fizjologiczne, które w odpowiedzi na gwałtowną sytuację skutkują często zachowaniem agresywnym, naruszeniem reguł społecznych i poniesieniem konsekwencji w postaci inkarceracji i izolacji od społeczeństwa. Duże natężenie pobudzenia może zakłócać przetwarzanie informacji i wpływać na kontrolę zachowania. Efektem jest brak hamulców uwarunkowanych niewystarczającymi mechanizmami regulacji emocjonalnej oraz deficytem zasobów do radzenia sobie w sytuacjach trudnych. Dorobek psychoterapii poznawczo-behawioralnej wiele wnosi w tym zakresie do metod psychokorekcji i leczenia osób pozbawionych wolności, co w połączeniu z terapią opartą na dramie przyniosło wymierne korzyści intra- i interpersonalne u więźniów brytyjskich. Zwiększenie umiejętności radzenia sobie z potencjalnie

³⁰ N.L. Hogan, Sh. M. Barton-Bellessa, E.G. Lambert, *Forced to change: staff and inmate perceptions of involuntary treatment and its effects*, „Applied Psychology for Criminal Justice” 2015, 11 (1), s. 19–39; http://dev.cjcenter.org/_files/apcj/APCJ%20SPECIAL%20ISSUE%202015-Hogan.pdf_1429635192.pdf [dostęp: 17.09.2020].

³¹ N.A. Landenberger, M.W. Lipsey, *The positive effects of cognitive-behavioral programs for offenders: A meta analysis of factors associated with effective treatment*, „Journal of Experimental Criminology” 2005, 1, s. 451–476; DOI: 10.1007/S11292-005-3541-7 [dostęp: 27.08.2020].

³² A. Kwieciński, op. cit., s. 218.

zagrożającymi wydarzeniami poprzez możliwość ćwiczenia ich w środowisku wspierającym i niezagrożającym wpływa znacznie na poprawę funkcjonowania osadzonych. Podejście terapeutyczne oparte na psychodramie może stanowić uzupełnienie tradycyjnych programów CBT zarządzania gniewem dla brutalnych przestępców³³. Ostatnie doniesienia z badań są coraz bardziej obiecujące, ponieważ program oparty na CBT może powodować zmiany dysfunkcyjnych schematów poznawczych (leżących u podstaw przekonań kluczowych) osób z zachowaniami antyspołecznymi³⁴. Liczba wysokiej jakości badań nad CBT (*Evidence Based Practice* — EBP), dostarczających wiarygodnych dowodów oraz umożliwiających zastosowanie wiedzy wynikającej z badań naukowych w diagnozie klinicznej czy postępowaniu terapeutycznym, nie jest jednak na tyle wystarczająca w systemach więziennych, aby ustalić i porównać je do rutynowo osiągniętych rezultatów w okolicznościach więziennych³⁵. Z kolei w obszarze readaptacji społecznej kluczowa wydaje się analiza potrzeb osadzonego wynikająca z oceny kryminogennych czynników ryzyka, co umożliwi organizację różnorodnych form pomocy. Są to między innymi: wsparcie przy próbie zatrudnienia, szkolenia zawodowego, pomocy mieszkaniowej i innych usług społecznych, w tym poradnictwa i pomocy w zakresie zdrowia (psychicznego) czy konsultacji lekarskiej. Dzięki temu osiągalne jest zmniejszenie prawdopodobieństwa powrotności do przestępstwa z jednoczesnym zwiększeniem efektów leczenia³⁶.

Terapia poznawczo-behawioralna jest podstawową formą leczenia psychicznego przestępców, zmniejszającą ryzyko recydywy od 19% do 30% — niektóre źródła wskazują na 40%³⁷. CBT zostało dobrze zbadane i wykazano, że niezależnie zmniejsza liczbę ponownych przestępstw u wielu grup przestępców. Dzięki oparciu w podejściu *Evidence Based Practice* (EBP) psychoterapia poznawczo-behawioralna wydaje się obecnie najefektywniejszą metodą resocjalizacji przestępców. Szczególne znaczenie przypisuje się organizowaniu terapeutycznych oddziaływań wobec młodocianych przestępców z uwagi na najwyższe wskaźniki efektywności.

³³ J. Blacker, A. Watson, A.R. Beech, *A combine drama-based and CBT approach to working with self-reported anger aggression*, „Criminal Behaviour and Mental Health” 2008, 18, s. 129–137; DOI: 10.1002/cbm.686 [dostęp: 5.10.2020].

³⁴ N. Brazao, C. Da Motta, D. Rijo, S.M. Ceu, J. Pinto-Gouveia, *Clinical Change in Cognitive Distortions and Core Chemas after a Cognitive-Behavioral Group Intervention: Preliminary Findings from a Randomized Trial with Male Prison Inmates*, „Cognitive Therapy Research” 2015, 39, s. 578–589; DOI:10.1007/s10608-015-9693-5 [dostęp: 15.10.2020].

³⁵ N.A. Landenberger, M.W. Lipsey, op. cit., s. 472.

³⁶ E.C. Rojas, R.H. Peters, op. cit., s. 227.

³⁷ M. Nizio, *Terapia kognitywno-behawioralna w ujęciu praktycznym w resocjalizacji*, w: N. Nyckowiak, J. Leśny (red.), *Badania i Rozwój Młodych Naukowców w Polsce. Nauki humanistyczne i społeczne. Część V — Społeczeństwo i rozwój*, Poznań 2019, s. 102–107, www.researchgate.net/publication/335543795_Terapia_kognitywnobehawioralna_w_ujeciu_praktycznym_w_resocjalizacji/ [dostęp: 18.08.2020].

Biorąc pod uwagę sytuację gospodarczą wielu krajów oraz ograniczony budżet na więziennictwo, w szczególności na oddziaływania psychokorekcyjne, warto poszukiwać naukowych dowodów na stosowanie poszczególnych programów, które przy implementacji należy dostosowywać do indywidualnych potrzeb osób biorących w nich udział. Wyniki badań wskazują, iż istotne znaczenie ma właściwe przygotowanie personelu więziennego³⁸. Ponadto, aby programy CBT były skuteczne, niezbędne jest wsparcie ze strony specjalistów i personelu spoza więzienia. Niezbędne jest przy tym również środowisko gwarantujące pełne zaufanie i bezpieczeństwo, umożliwiające więźniom dokonywanie zmian, uwzględniając przy tym ich potrzeby i uwarunkowania środowiskowe, w jakich funkcjonują³⁹. Terapia osób pozbawionych wolności w związku z tym wiąże się z pewnymi dodatkowymi ograniczeniami. Więzienie nie zapewnia podstawowej potrzeby człowieka, jaką jest poczucie bezpieczeństwa. Ponadto warunkuje zaspokojenie potrzeb w zakresie kontaktu z rodziną, zakupów żywności, zajęć kulturalno-oświatowych. Główną funkcją izolacji penitencjarnej jest przede wszystkim odbywanie kary pozbawienia wolności i postępowanie wedle określonego porządku wewnętrznego nawet w ramach systemu oddziaływań terapeutycznych. W zależności od postaw funkcjonariuszy Służby Więziennej może rodzić to napięcia i konflikty wewnątrz oddziału, np. w sytuacji wzmózonych działań ochronnych, skutkujących depryzacją potrzeb. Innym problemem w kontakcie z osadzonymi jest konflikt ról psychologa czy terapeuty oddziału terapeutycznego, który z jednej strony jest postrzegany jako funkcjonariusz, a z drugiej jako osoba świadcząca profesjonalną pomoc. Ponadto w ramach zakresu obowiązków służbowych do zadań funkcjonariuszy działu terapeutycznego należą decyzje administracyjne, które są uzależnione od przebiegu procesu terapeutycznego, co też może wpływać na wzajemną interakcję w procesie specjalistycznych oddziaływań. Należy dostosować paletę działań terapeutycznych, biorąc pod uwagę spektrum uwarunkowań prowadzenia psychoterapii w warunkach izolacji więziennej, aby przyniosły poprawę funkcjonowania osadzonych. Równie istotne jest tworzenie tożsamyh możliwości, często gwarantujących kontynuację psychoterapii na zewnątrz, w ramach działań readaptacyjnych.

Psychoterapia sprawców wykazujących zaburzenia preferencji seksualnych

Empiryczne dowody na efektywność psychoterapii poznawczo-behawioralnej w przypadku osób osadzonych za przestępstwa seksualne są obiecujące. Przegląd badań z lat 2001–2014 wskazuje na skuteczność CBT w zakresie ograniczenia recydywy przestępczości seksualnej i przemocy, szczególnie wśród przestępców seksualnych o średnim i wysokim ryzyku nawrotu. Program *Enhanced Thinking Skills* ukierunkowany na przeciwdziałanie recydywie przestępczej, który realizowano w więzieniach w Wielkiej Brytanii, był bardziej efektywny niż

³⁸ N.L. Hogan, Sh.M. Barton-Bellessa, E.G. Lambert, op. cit., s. 19, 35.

³⁹ National Institute of Corrections, *Justice in Action Draft...*, s. 4.

przewidywano. Wykazano o 9,5% mniej ponownych przestępstw, a długofalowo w populacji 21 tys. osadzonych mężczyzn odnotowano spadek wskaźnika recydywy przestępczej wśród przestępców skazanych za brutalne czyny o 17% oraz przestępców seksualnych o 13%⁴⁰.

Solidne i zbieżne dowody empiryczne wskazują, że terapia poznawczo-behawioralna jest najskuteczniejszym sposobem zmniejszania recydywy u przestępców seksualnych⁴¹. Znaczące skutki programów CBT wykazano zarówno w środowisku społecznym, jak i instytucjonalnym, przy czym działania prowadzone z udziałem zewnętrznych instytucji są bardziej skuteczne⁴². Argumenty za skutecznością CBT w omawianym kontekście nie zawsze są wystarczające ze wskazaniem konieczności udostępnienia przestępcom seksualnym możliwości korzystania z dorobku alternatywnych nurtów psychoterapeutycznych. W wielu krajach zachodnich (np. UK, USA) psychoterapia poznawczo-behawioralna pozostaje dominującym paradygmatem resocjalizacyjnym w odniesieniu do przestępców seksualnych⁴³.

Pomimo bogatego doświadczenia wspomnianych rozwiniętych krajów, gdzie występuje rozbudowany system terapeutyczny w warunkach izolacji penitencjarnej, analizy wskazują na skuteczność oddziaływań terapeutycznych z reguły nieprzekraczającą 40%, a trwałość leczenia, efektu terapeutycznego istotnie wzrasta przy zastosowaniu farmakoterapii. Każdy program terapeutyczny powinien podlegać odpowiedniej kontroli umożliwiającej naukową weryfikację jego efektywności, co wymaga przemodelowania w polskich realiach. Istnieją wprawdzie jednostkowe inicjatywy wprowadzania oddziaływań psychokorekcyjnych dla osób z zaburzeniami preferencji seksualnych, ale w specjalistycznym dyskursie podkreśla się istotę systematycznego utrwalania wprowadzonych zmian, np. przy wsparciu ośrodków zewnętrznych oraz stworzenie całościowego, komplementarnego systemu profilaktyki i prewencji przy uwzględnieniu aspektów biologicznego, psychologicznego i społecznego funkcjonowania sprawcy oraz stopniowanie profesjonalnych oddziaływań terapeutycznych⁴⁴.

⁴⁰ J. Arvidson, op. cit., s. 46.

⁴¹ New Zeland Government Report, Cognitive-Behavioural Therapy Investment, 2016, s. 1, <http://www.justice.govt.nz/assets/Documents/Publications/investment-brief-CBT.pdf> [dostęp: 27.09.2020].

⁴² National Institute of Corrections. 2012. *Justice in Action Draft Paper Cognitive Behavioral...*, s. 11.

⁴³ J.B. Waldram, *Moral Agency. Cognitive Distortion and Narrative Strategy in the Rehabilitation of Sexual Offenders*, „ETHOS Journal of the Society for Psychological Anthropology” 2010, 38 (3), s. 251, DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1548-1352.2010.01144.x/> [dostęp: 26.08.2020]; J.B. Waldram, *The Narrative Challenge to Cognitive Behavioral Treatment of Sexual Offenders*, „Cult Med Psychiatry” 2008, 32, s. 421–439; DOI: 10.1007/s11013-008-9102-6 [dostęp: 26.08.2020].

⁴⁴ R. Rutkowski, S. Sroka, *Przestępcy na tle seksualnym — oddziaływania terapeutyczne w okresie odbywania kary pozbawienia wolności*, w: W. Ambrozik, H. Machel, P. Stępiak (red.), *Misja Służby Więziennej a jej zadania wobec aktualnej polityki karnej i oczekiwań społecznych. IV Polski Kongres Penitencjarny*, Poznań–Gdańsk–Warszawa 2008, s. 543–556.

Psychoterapia poznawczo-behawioralna należy do typowych metod leczenia z wyboru (*Treatment As Usual*), które są powszechnie stosowane⁴⁵. Ponadto jest jedną z metod najbardziej skutecznych, rekomendowanych w przypadku terapii zaburzeń preferencji seksualnych. Pojawiają się też inne nurty trzeciej fali, zwane terapiami kontekstualnymi, np. DBT (*Dialectical Behavior Therapy*), MBCT (*Mindfulness-Based Cognitive Therapy*), ACT (*Acceptance and Commitment Therapy*). Bazują one na dorobku terapii kognitywno-behawioralnej, gdzie oprócz funkcji indiosynkratycznych struktur istotny jest kontekst, w jakim te formy występują⁴⁶. Na przykład terapia dezaktywacji trybu MDT (*Mode Deactivation Therapy*) jest również formą CBT, opartą na teorii sieci elementów poznawczych, afektywnych, motywacyjnych i behawioralnych, tworzących cechy osobowości⁴⁷. Ponadto terapia dezaktywacji trybu wpływa na zmniejszenie wewnętrznego cierpienia, wynikającego z różnych zaburzeń psychicznych, poprzez akceptację, walidację i równowagę — oddziaływań wynikających z podstaw dialektycznej terapii behawioralnej DBT (*Dialectical Behavioral Therapy*). W założeniach tego nurtu systematycznie ocenia się i poszerza złożone przekonania kluczowe, które są wynikiem ich nieświadomego doświadczenia na podstawie funkcjonalnej terapii analitycznej FAP (*Functional Analytical Therapy*), powiązanego z przetwarzaniem poznawczym. Według MDT, podstawowe spostrzeżenia mogą mieć zastosowanie w uruchomieniu trybu nieprawidłowych schematów, umożliwiając integrację zachowania zgodnie z zasadami DBT⁴⁸. Z uwagi na wysokie ryzyko powrotności do przestępstwa osadzonych z zaburzeniami preferencji seksualnych, znaczna część praktyków w dalszym ciągu rekomenduje przy tworzeniu programów terapeutycznych i resocjalizacyjnych podejście interdyscyplinarne oparte na CBT⁴⁹. Część programów terapeutycznych ma formę treningów behawioralnych, przy czym zmiana zachowań, bez powiązania tego z kontekstem rozwojowym i sytuacyjnym schematu dewiacyjnego na tle indywidualnej historii życia, może być

⁴⁵ C.A. Lofholm, M.O. Brannstrom, K. Hansson, *Treatment-as-usual in effectiveness studies: What is it and does it matter?* „International Journal of Social Welfare” 2013, 22 (1), s. 25–34, <https://lup.lub.lu.se/search/publication/f735e642-520c-45a5-ade0-127e2769b042/> [dostęp: 15.08.2020].

⁴⁶ A. Śliwierski, *Trzy generacje terapii poznawczo-behawioralnej — rozwój i założenia teoretyczne*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Psychologica” 2016, nr 20, s. 7–26; DOI: <http://dx.doi.org/10.18778/1427-969X.20.01> [dostęp: 19.08.2020].

⁴⁷ V.J. Thoder, J.D. Cautilli, *An Independent Evaluation of Mode Deactivation Therapy for Juvenile Offenders*, „The International Journal of Behavioral Consultation and Therapy” 2011, 7 (1), s. 40, <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ959669.pdf/> [dostęp: 27.08.2020].

⁴⁸ J.A. Apsche, S.R. Ward, *Mode deactivation therapy and cognitive behavioural therapy: a description of treatment results for adolescent with personality beliefs, sexual offending and aggressive behaviours*. The Behavior Analyst Today 2002, 3 (4), s. 469–470, <http://cite-seerx.ist.psu.edu/viewdoc/summary?doi=10.1.1.485.7611/> [dostęp: 29.08.2020].

⁴⁹ D. Mackojć, *Wykorzystanie elementów teorii kognitywno-behawioralnej w terapii sprawców przestępstw seksualnych*, w: N. Nyćkowiak, J. Leśny (red.), *Badania i rozwój młodych naukowców w Polsce. Nauki humanistyczne i społeczne. Część V — Społeczeństwo i rozwój*, Poznań 2019, s. 82–87.

niewystarczająca do uzyskania trwałych rezultatów w terapii. Stąd zaleca się na przykład łączne korzystanie z elementów psychoterapii humanistycznej i dynamicznej, z ukierunkowaniem na średni lub długoterminowy czas trwania.

Osoba pracująca w oddziale terapeutycznym ze sprawcą z zaburzeniami preferencji seksualnych, poza specjalistycznymi kwalifikacjami powinna spełniać szczególne wymagania i standardy terapeutyczne⁵⁰. Kierunki prowadzonych analiz (np. Wlk. Brytania) dotyczą badania celów i postaw osób zaangażowanych w prowadzenie terapii w tej grupie więźniów oraz sposobów maksymalizowania skuteczności programów. Okazuje się, że istotnym czynnikiem jest tu klimat terapeutyczny, który warunkuje spójność uczestników sesji, poczucie swobody wyrażania uczuć i działania w grupie oraz redukcję postaw przemocowych⁵¹.

Wraz z rozwojem psychoterapii rekomendacje z zakresu leczenia przestępców seksualnych zmieniały się, szczególnie odnosząc się do konkretnego modelu leczenia zaburzenia, na którym bazuje określony nurt psychoterapii lub szkoła terapeutyczna. Wywołanie w pacjencie czy kliencie zmiany jest trudnym terapeutycznym celem, szczególnie u osób z zaburzeniem preferencji seksualnych⁵². W nurcie poznawczo-behawioralnym leczenie oparte przede wszystkim na uwzględnieniu podstawowych przekonań danej osoby w procesie terapeutycznym wydaje się kluczowe pod kątem poprawy funkcjonowania osadzonych i spadku wskaźnika recydywy przestępczej. Efekty terapii uzależnień, zmniejszone ryzyko agresji i przestępstw seksualnych wśród młodocianych i dorosłych osób pozbawionych wolności, skłaniają do ciągłego dostosowywania działań do potrzeb indywidualnych i instytucjonalnych.

W Polsce nie prowadzono dotychczas ogólnopolskich badań za pomocą wskaźnika powrotności do przestępstwa u osadzonych, uczestniczących w terapii wykorzystującej dorobek psychoterapii poznawczo-behawioralnej. Programy terapeutyczne są na szerszą skalę prowadzone od 2006 r., zaś system kontroli byłych osadzonych z zaburzeniami preferencji seksualnych funkcjonuje niespełna trzy lata, a ich uczestnicy odbywają wieloletnią karę pozbawienia wolności⁵³. Nie ma zatem dowodów naukowych, czy te programy spełniają swoją funkcję. W procesie powrotu do społeczeństwa kluczowa powinna być organizacja systemu readaptacji społecznej oraz zintegrowane działania ministerstwa sprawiedliwości i ministerstwa zdrowia w celu zapewnienia możliwości kontynuowania leczenia (farmakoterapii, psychoterapii) w warunkach wolnościowych przez tę grupę skazanych.

⁵⁰ M. Beisert, *Terapia sprawców przemocy seksualnej wobec dziecka. Model czterofazowy*, w: *Misja Służby Więziennej...*, s. 527, 540.

⁵¹ A.R. Beech, C.E. Hamilton-Giachrisis, *Relationship Between Therapeutic Climate and Treatment Outcome in Group-Based Sexual Offender Treatment Programs*, „A Journal of Research and Treatment” 2005, 17 (2), s. 127–140; DOI: 10.1007/s11194-005-4600-3 [dostęp: 24.09.2020].

⁵² S. Vivian-Byrne, *Changing people's mind*, „Journal of Sexual Aggression” 2004, 10 (2), s. 191; DOI: 10.1080/13552600412331290094 [dostęp: 12.09.2020].

⁵³ D. Mackojć, op. cit., s. 85–86.

Leczenie uzależnienia od substancji psychoaktywnych w więzieniu

Używanie problemowe substancji psychoaktywnych jest powiązane z zachowaniem przestępczym. W krajach Unii Europejskiej nielegalne używanie narkotyków odnotowano u ponad połowy osób przed okresem bycia uwięzionym. Z kolei populacja osadzonych w więzieniach USA spełnia kryteria uzależnienia od substancji psychoaktywnych na poziomie 85%, w tym 20% przestępstw powiązanych z problemem alkoholowym. Autorzy wskazują na istnienie niewielu poprawnych metodologicznie dowodów naukowych dotyczących wpływu określonego leczenia w warunkach izolacji penitencjarnej. Zwyczajowo, do najlepszej praktyki klinicznej („złoty standard”) należą oddziaływania indywidualne i grupowe oparte na CBT, ukierunkowane na wtórną ocenę problemowego zachowania i pracę nad rozwojem konstruktywnych zachowań. Szczególnie istotne i przynoszące dobre wyniki jest leczenie w ramach readaptacji społecznej, prowadzone w warunkach umożliwiających mieszkanie poza więzieniem jako wsparcie oddziaływań terapeutycznych prowadzonych w więzieniu⁵⁴. W warunkach ambulatoryjnych oraz w społeczności terapeutycznej leczenie zaburzeń spowodowanych używaniem substancji psychoaktywnych z powodzeniem jest realizowane w ramach świadczeń zdrowotnych przy zastosowaniu programów CBT. Dzięki wdrożeniu terapii poznawczo-behawioralnej został również rozwiązany częściowo problem recydywy przestępczej pijanych kierowców, którzy od lat figurowali w kartotece karnej. Wskaźnik powrotności do przestępstwa wynosił w tym przypadku 11% u osób kończących program CBT, podczas gdy bez wspomnianych oddziaływań średni krajowy współczynnik był na poziomie 30%⁵⁵. Empiryczne dowody wskazują również na wysoką kliniczną efektywność programu zarówno w warunkach wolnościowych, jak i w izolacji penitencjarnej.

Tradycyjne programy w nuncie psychoterapii poznawczo-behawioralnej są dyrektywnie prowadzone i mają na celu modyfikację niezdrowych, nieadaptacyjnych zachowań dzięki restrukturyzacji poznawczej modyfikującej dysfunkcjonalne przekonania, umożliwiającą identyfikowanie emocji oraz modyfikowanie problemowych strategii behawioralnych. Ostatnio ewolucja CBT polega na koncentracji kontekstualnej, w której celem terapeutycznym jest akceptacja dyskomfortu i dyfuzja, zgodnie z przyjętymi przez daną osobę wartościami, a także z założeniami terapii akceptacji i zaangażowania ACT. Przyjęcie perspektywy osoby żyjącej w określonych, trudnych warunkach (w więzieniu) lub po ciężkich doświadczeniach życiowych (problemy rodzinne, niepowodzenia terapeutyczne), pozwala wyjaśnić, dlaczego część podejmowanych przez nie strategii behawioralnych spotyka się z inną reakcją środowiska niż oczekiwana, pełniąc funkcję odwrotną

⁵⁴ M.F. Doyle, A. Shakeshaft, J. Guthrie, et al., *A systematic review of evaluations of prison-based alcohol and other drug use behavioural treatment for men*, „Australian and New Zealand Journal of Public Health” 2019, 43, s. 120–130; DOI: 10.1111/1753-6405.12884 [dostęp: 4.10.2020].

⁵⁵ J. Arvidson, op. cit.

do zamierzonej. Dotychczas inne nurty np. ACT (*Acceptance and Commitment Therapy*) nie wykazały takiej poprawy leczenia jak CBT, szczególnie w krótkoterminowym okresie leczenia⁵⁶. Pomimo empirycznie dowiedzionej skuteczności terapii kognitywno-behawioralnej w leczeniu zaburzeń związanych z problemowym używaniem alkoholu i innych substancji często trudno zidentyfikować sposób ich osiągania. Zmiana umiejętności radzenia sobie z problemem należy do głównych celów CBT, ale mechanizm działania jest tu złożony. Wyjaśnienia upatruje się w niewystarczających metodach pomiaru radzenia sobie w sytuacjach wysokiego ryzyka czy innych zmiennych (motywacja, poczucie własnej skuteczności), które bardziej determinują sukces leczenia. Zawarcie kontraktu terapeutycznego w dowolnym nurcie psychoterapeutycznym może być wystarczające w mobilizacji pacjentów do radzenia sobie z problemem i do zmiany. Ponadto wpływa na to przydział losowy uczestników do grupy z kompleksowym pakietem programu CBT (PCBT — *Comprehensive Packaged CBT Program*) lub do zindywidualizowanego programu oceny i leczenia (IATP — *Individualized Assessment and Treatment Program*)⁵⁷. Mimo takiego stanowiska psychoterapia poznawczo-behawioralna jako jeden z nielicznych nurtów dostarcza dowodów naukowych na skuteczność prowadzonych oddziaływań w przypadku zaburzenia używania różnorodnych substancji psychoaktywnych wśród osób pozbawionych wolności, szczególnie w kontekście uzależnienia od alkoholu, narkotyków i tytoniu. Okazuje się, że osadzeni mogą zrezygnować z nałogu, pomimo że jest on w kulturze więziennej mocno zakorzeniony i promowany. Tak dzieje się w przypadku uzależnienia od tytoniu, który w izolacji penitencjarnej wielu krajów jest dozwolony, choć coraz częściej w ślad za regulacjami w życiu publicznym część krajów wprowadza „więzienia wolne od dymu tytoniowego” (np. Australia, Wielka Brytania). W związku z tym prowadzono i porównywano jedyne badania przeprowadzone w Stanach Zjednoczonych i Australii pod kątem utrzymania abstynencji od tytoniu po zintegrowanym leczeniu za pomocą farmakoterapii i psychoterapii CBT. Okazało się, że 12% więźniów utrzymywało abstynencję po rzuceniu palenia. Był to wynik podobny do rezultatów osiągniętych w badaniach społecznych na wolności, pomimo różnych uwarunkowań środowiskowych i kulturowych. Istotne jest zatem opracowywanie skutecznych interwencji zaprzestania nadużywania substancji psychoaktywnych i ciągły pomiar ich skuteczności, uwzględniając czas trwania czy w aspekcie prowadzenia zintegrowanego leczenia⁵⁸.

⁵⁶ P.V. Lanza, P.F. Garcia, F.R. Lamelas, A. Gonzale-Mendes, *Acceptance and Commitment Therapy Versus Cognitive Behavioral Therapy in the Treatment of Substance Use Disorder With Incarcerated Women*, „Journal of Clinical Psychology” 2014, 70 (7), s. 644–657; DOI: 10.1002/jclp.22060 [dostęp: 18.09.2020].

⁵⁷ M.D. Litt, R.M. Kadden, E. Kabela-Cormier, *Individualized assessment and treatment program for alcohol dependence: results of an initial study to train coping skills*, „Addiction” 2009, 104, s. 1837–1848; DOI:10.1111/j.1360-0443.2009.02693.x [dostęp: 16.09.2020].

⁵⁸ R. Richmond, D. Indig, T. Butler, et al., *A randomized controlled trial of a smoking cessation intervention conducted among prisoners*, „Addiction” 2012, 108, s. 966–974; DOI:10.1111/add.12084 [dostęp: 22.09.2020].

Wnioski

Badania skuteczności psychoterapii poznawczo-behawioralnej prowadzone w ciągu ostatnich kilku dekad wskazują na wysoką kliniczną efektywność tego nurtu terapeutycznego w leczeniu szerokiego spektrum zaburzeń psychicznych w różnych populacjach⁵⁹, w tym więziennych. W większości systemów więziennictwa występują najgorsze dla zdrowia warunki życia, zidentyfikowane w danym społeczeństwie. Charakteryzuje się je przez pryzmat niekorzystnych zjawisk zdrowotnych, psychologicznych i społecznych. Więźniów cechują często słabe osiągnięcia edukacyjne, bezrobocie, problemy związane z narkotykami i alkoholem⁶⁰.

Potrzeby w zakresie poprawy zdrowia psychicznego osób pozbawionych wolności są duże i powinny być adekwatne do możliwości więziennictwa danego kraju. Należy przy tym przede wszystkim uwzględnić znacznie wyższą częstotliwość występowania zaburzeń psychicznych u osadzonych niż w populacji ogólnej. Podjęcie inicjatyw krajowych w zakresie rozwiązań organizacyjnych stwarzających możliwość szybkiego dostępu do terapii wpływa na poprawę dostępu skazanych do profesjonalnej pomocy podczas ich pobytu w więzieniu aż do momentu powrotu do społeczeństwa. Psychoterapia poznawczo-behawioralna w zakresie najczęściej występujących objawów lękowych czy depresyjnych przynosi pozytywne rezultaty u ponad połowy uczestników programów⁶¹.

W różnych krajach dostrzega się nadreprezentację zaburzeń zdrowia psychicznego czy potrzeb leczenia w więzieniach, uwzględniając przy tym brak możliwości zapewnienia standardów ochrony zdrowia, takich jak w populacji ogólnej. Mimo to jeszcze rzadziej można odnaleźć wyniki oceny ekonomicznej prowadzonych więziennych oddziaływań terapeutycznych, co występuje w realiach publicznej służby zdrowia. Często nie bierze się pod uwagę aspektów gospodarczych, a ewaluacja ma na celu ocenę korzyści podjętych działań w relacji do pokrytych kosztów. Mimo to obecnie w środowisku wolnościowym występuje ogólna tendencja do oceny programów psychoterapii dla społeczności lokalnej, przy zachowaniu odpowiednich rygorów metodologicznych⁶². Porównanie kosztów i korzyści w zakresie prowadzenia terapii poznawczo-behawioralnej w warunkach ambulatoryjnych i w izolacji dla sprawców o wysokim albo średnim ryzyku powrotu do przestępstwa, sporządzone przez amerykański wymiar sprawiedliwości, wskazuje na przewagę tych drugich. Uwięzienie jest dla niektórych ludzi najważniejszym instrumentem bezpieczeństwa publicznego, jednakże prowadzenie oddziaływań korekcyjnych w warunkach wolnościowych daje bardziej skuteczne i tańsze rezultaty⁶³.

⁵⁹ P.V. Lanza, P.F. Garcia, F.R. Lamelas, A. Gonzale-Mendes, op. cit., s. 644.

⁶⁰ R. Richmond, op. cit., s. 966.

⁶¹ V. Adamson, M. Gibbs, D. McLaughlin, op. cit., s. 185.

⁶² M.F. Doyle, A. Shakeshaft, J. Guthrie, et al., op. cit., s. 120.

⁶³ National Institute of Corrections & Community Corrections Collaborative Network, *Myths and Facts...*, s. 9–10.

Konkludując, stosowanie ustrukturalizowanego programu CBT z określonym planem sesji jest sprawdzoną metodą psychoterapii, ma pozytywne i pewne rezultaty mierzalne dla każdego spotkania. Umożliwia ćwiczenie i rozwijanie umiejętności, odpowiada potrzebom i różnym stylom uczenia się populacji osadzonej w instytucjach penalnych wymiaru sprawiedliwości. Dodatkowo, stosowanie narzędzi do samooceny i samoregulacji, stopniowy rozwój umiejętności w wymiarze intrapersonalnym i interpersonalnym wpływa na poprawę funkcjonowania skazanych w społeczności, do której należą⁶⁴. Instytucje ds. zdrowia czy sprawiedliwości powinny zatem prowadzić zintegrowane działania na jak najszerzą skalę, odpowiadając na potrzeby osób osadzonych w więzieniach, które powracając do społeczności, doświadczają zagrożeń zdrowotnych przy ograniczonym dostępie do usług medycznych.

Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) oraz Rada Europejska na spotkaniu ekspertów w Strasburgu w 2014 r. ds. zintegrowanych działań więziennej służby zdrowia przedstawiły zgodnie jednostronne stanowisko, że „Nie ma zdrowia bez sprawiedliwości i nie ma sprawiedliwości bez zdrowia”. Podkreślono ideę partnerskiej współpracy organizacji zajmujących się ochroną zdrowia i instytucjami wymiaru sprawiedliwości na szczeblu lokalnym. Osoby osadzone są bardziej narażone na pogorszenie stanu zdrowia, przy czym podkreśla się trudności z dostępem do właściwej pomocy medycznej w okresie powrotu do społeczeństwa⁶⁵. Tym bardziej zasadne wydaje się ciągle poszukiwanie jak najbardziej efektywnych sposobów leczenia zdrowia psychicznego w warunkach izolacji penitencjarnej, w tym badań empirycznych dotyczących skuteczności psychoterapii. Aby dokładnie odzwierciedlić całość wyników badań na temat efektów prowadzonych psychoterapii w instytucjach resocjalizacyjnych, pomiary powinny być okresowo dokonywane w odniesieniu do praktyki opartej na dowodach, zawierać opis rezultatów („co działa?”) albo ich brak („co nie działa?”)⁶⁶. W wielu krajach (np. Australia, Kanada, Stany Zjednoczone, Wielka Brytania) nad rozwojem potencjału programów terapeutycznych, prowadzonych między innymi w więzieniach, pracują instytuty naukowe lub instytucje wymiaru sprawiedliwości. W Stanach Zjednoczonych (USA) już 20 lat temu zauważono brak

⁶⁴ H. Milkman, K. Wanberg, *A Review and Discussion for Corrections Professionals*, Department of Justice Report 2007, National Institute of Corrections, Washington: U.S., s. 60, <https://www.ncjrs.gov/App/Publications/abstract.aspx?ID=240869/> [dostęp: 8.09.2020].

⁶⁵ NHS England Publications Gateway Reference 01908. 2015–2016. *National Partnership Agreement between: The National Offender Management Service, NHS England and Public Health England for the Co-Commissioning and Delivery of Healthcare Services in Prisons in England*. England: NHS, s. 2, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/460445/national_partnership_agreement_commissioning-delivery-healthcare-prisons_2015.pdf [dostęp: 15.10.2020].

⁶⁶ M.S. Beck, N.A. Frost., I.S. Jacob, S.A. Taheri, *Cognitive-behavioral programming and the value of failed interventions: A propensity score evaluation*, „Journal of Offender Rehabilitation” 2018, 57 (1), s. 22–46; DOI: <https://doi.org/10.1080/10509674.2017.1416437> [dostęp: 10.09.2020].

informacji zwrotnych na temat większości prowadzonych działań terapeutycznych i konieczność prowadzenia ewaluacji⁶⁷. Dotychczas twierdzono, że terapia kognitywno-behawioralna w różnych formach stanowi skuteczny sposób leczenia w celu ograniczenia recydywy na tle zachowań przemocowych, seksualnych i ogólnie powrotności do przestępstwa. Tym bardziej za zasadne należy uznać zaadaptowanie na grunt polski dobrych praktyk. Polski system penitencjarny dynamicznie się zmienia i rozwija, m.in. sięgając po wykwalifikowaną kadrę, stosującą w praktyce dorobek różnych szkół psychoterapeutycznych. W jednostkach organizacyjnych Służby Więziennej stosuje się różne formy pracy penitencjarnej i terapeutycznej dostosowane do szerokiego spektrum problemów i zakresu potrzeb osób pozbawionych wolności⁶⁸. Wnioski dotyczące polskiego systemu więziennictwa wskazywały na niewystarczające zakorzenienie w teorii, brak znaczącego uwzględniania wyników badań empirycznych, a przede wszystkim brak procedury ewaluacji oceniającej efektywność poszczególnych działań penitencjarnych czy terapeutycznych. Wyniki zaprojektowanych i prowadzonych badań w tym zakresie pozwoliłyby na informowanie społeczeństwa o sytuacji psychospołecznej więźniów oraz o różnych złożonych uwarunkowaniach sposobów i warunków odbywania kary pozbawienia wolności⁶⁹. Wyżej wymienione działania są zgodne z pożądanymi standardami w zakresie ewaluacji oddziaływań terapeutycznych, występującymi w opisanych w niniejszym artykule rozwiniętych krajach. Mogą sprzyjać nie tylko samym osadzonym odbywającym karę pozbawienia wolności, ale dawać rezultaty w wymiarze ogólnospołecznym. Wskazane jest opracowanie nowych rozwiązań poprzez uwzględnienie specjalistycznych oddziaływań dla szerokiej grupy zaburzeń u skazanych, grupy wiekowej, klasyfikacyjnej, przystosowując narzędzia do pomiaru ryzyka przestępczej recydywy poprzez stałą ewaluację istniejących metod, programów czy poszukiwania tych najbardziej skutecznych⁷⁰. Porównując obowiązującą pragmatykę penitencjarną, regulacje prawne, standardy badań naukowych i praktyki klinicznej, zaleca się opracowanie standardów pracy terapeutycznej skazanych, biorąc pod uwagę okres izolacji więziennej i w perspektywie readaptację

⁶⁷ P. Phipps, K. Korinek, S. Aos, R. Lieb, *Research findings on adult corrections programs: A review*, Washington State Institute for Public Policy, Washington 1999, s. 1–3, www.wsipp.wa.gov/ReportFile/1310/Wsipp_Research-Findings-on-Adult-Corrections-Programs-A-Review_Executive-Summary.pdf [dostęp: 5.10.2020].

⁶⁸ R. Breska, R. Opora, *Psychokorekcja zachowania osób odbywających karę pozbawienia wolności*, w: M. Marczak (red.), *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce*, Kraków 2009, s. 259–264.

⁶⁹ M. Marczak, K. Pawelek, *Od projektowania do ewaluacji: kilka słów o skuteczności programów realizowanych wobec osób pozbawionych wolności*, w: M. Marczak (red.), *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce*, Kraków 2009, s. 259–264.

⁷⁰ R. Fajferek, *Psychologiczne uwarunkowania readaptacji*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2007, R. XI, z. 1, s. 347–356, file:///C:/Users/maya_/Downloads/Fajferek_R-Psychologiczne_uwarunkowania_readaptacji-CZPKiNP_2007-z.1.pdf [dostęp: 25.08.2020].

społeczną. Bez zintegrowanych działań w resocjalizacji i readaptacji, opartych na dowodach naukowych, trudno wnioskować o trwałych efektach psychokorekcji czy efektywności psychoterapii, nie mówiąc o zapobieganiu powrotności do przestępstwa. W dalszym ciągu brakuje ustawy dotyczącej readaptacji, a w konsekwencji skoordynowanych działań terapeutycznych, leczenia dla osób opuszczających polskie jednostki penitencjarne po odbyciu kary pozbawienia wolności.

Bibliografia

- Beisert M., *Terapia sprawców przemocy seksualnej wobec dziecka. Model czterofazowy*, w: W. Ambrozik, H. Machel, P. Stępnik (red.), *Misja Służby Więziennej a jej zadania wobec aktualnej polityki karnej i oczekiwań społecznych. IV Polski Kongres Penitencjarny*, Poznań–Gdańsk–Warszawa 2008.
- Breska R., Opora R., *Psychokorekcja zachowania osób odbywających karę pozbawienia wolności*, w: M. Marczak (red.), *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce*, Kraków 2009.
- Kwieciński A., *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym*, Warszawa 2017.
- Mackojć D., *Wykorzystanie elementów teorii kognitywno-behawioralnej w terapii sprawców przestępstw seksualnych*, w: N. Nyckowiak, J. Leśny (red.), *Badania i rozwój młodych naukowców w Polsce. Nauki humanistyczne i społeczne. Część V — Społeczeństwo i rozwój*, Poznań 2019.
- Marczak M., Pawełek K., *Od projektowania do ewaluacji: kilka słów o skuteczności programów realizowanych wobec osób pozbawionych wolności*, w: M. Marczak (red.), *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce*, Kraków 2009.
- Opora R., *Terapia grupowa resocjalizacji osób niedostosowanych społecznie*, Warszawa 2019.
- Popiel A., Pragłowska E., *Psychoterapia poznawczo-behawioralna*, Warszawa 2008.
- Rutkowski R., Sroka S., *Przestępcy na tle seksualnym — oddziaływania terapeutyczne w okresie odbywania kary pozbawienia wolności*, w: W. Ambrozik, H. Machel, P. Stępnik (red.), *Misja Służby Więziennej a jej zadania wobec aktualnej polityki karnej i oczekiwań społecznych. IV Polski Kongres Penitencjarny*, Poznań–Gdańsk–Warszawa 2008.

Netografia

- Adamson V., Gibbs M., McLaughlin D., *Evaluation of the improving access to psychological therapies for offenders programme at HMP Lincoln: a three year prospective cohort study*, „The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology” 2014, 26 (2), s. 185–201, <http://dx.doi.org/10.1080/14789949.2014.985695/> [dostęp: 6.10.2020].
- American Psychiatric Association, *Psychiatric Services in Correctional Facilities, Third Edition*. Washington 2016, DC: American Psychiatric Association, <https://nicic.gov/cognitive-behavioral-treatment-review-and-discussion-corrections-professionals/>; https://www.appi.org/psychiatric_services_in_correctional_facilities_third_edition. [dostęp: 14.09.2020].

- Apsche J.A., Ward S.R., *Mode deactivation therapy and cognitive behavioural therapy: a description of treatment results for adolescent with personality beliefs, sexual offending and aggressive behaviours*, „The Behavior Analyst Today” 2002, 3 (4), s. 460–470, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/summary?doi=10.1.1.485.7611/> [dostęp: 29.08.2020].
- Arvidson J., *The Utility and Efficacy of Cognitive Behavioral Interventions in the Arena of Corrections. An Overview and Appeal to the Field of Probation*, „Forensic Scholars Today” 2019, 4 (4), <https://1q5krviw73e3rlh854lufacx-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2019/04/FST-4.4-Utility-and-Efficacy-of-Cognitive-Behavioral-Interventions.pdf/> [dostęp: 30.08.2020].
- Barczykowska A., *Podjęcie kognitywno-behawioralne w pracy penitencjarnej i postpenitencjarnej (na przykładzie wybranych programów korekcyjnych stosowanych w USA)*, „Probacja” 2010, 2, <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/12574/1/A.%20> [dostęp: 17.09.2020].
- Beck M.S., Frost N.A., Jacob I.S., Taheri S.A., *Cognitive-behavioral programming and the value of failed interventions: A propensity score evaluation*, „Journal of Offender Rehabilitation” 2018, 57 (1); DOI: <https://doi.org/10.1080/10509674.2017.1416437> [dostęp: 10.09.2020].
- Beech A.R., Hamilton-Giachrisis C.E., *Relationship Between Therapeutic Climate and Treatment Outcome in Group-Based Sexual Offender Treatment Programs*, „A Journal of Research and Treatment” 2005, 17 (2); DOI: 10.1007/s1194-005-4600-3 [dostęp: 24.09.2020].
- Blacker J., Watson A., Beech A.R., *A combine drama-based and CBT approach to working with self-reported anger aggression*, „Criminal Behaviour and Mental Health” 2008; DOI: 10.1002/cbm.686 [dostęp: 5.10.2020].
- Brazao N., Da Motta C., Rijo D., et al., *Clinical Change in Cognitive Distortions and Core Schemas after a Cognitive-Behavioral Group Intervention: Preliminary Findings from a Randomized Trial with Male Prison Inmates*, „Cognitive Therapy Research” 2015; doi: 10.1007/s10608-015-9693-5 [dostęp: 15.10.2020].
- Clark D.M., *Realizing the mass public benefit of evidence-based psychological therapies: The IAPT program*, „Annual Review of Clinical Psychology” 2018, DOI: <http://dx.doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-050817-084833/> [dostęp: 4.09.2020].
- David D., Cristea I., Hofmann S.G., *Why Cognitive Behavioral Therapy Is the Current Gold Standard of Psychotherapy*, „Frontiers Psychiatry” 2018, 9:4, DOI: 10.3389/fpsy.2018.00004 [dostęp: 4.09.2020].
- Doyle M.F., Shakeshaft A., Guthrie J., et al., *A systematic review of evaluations of prison-based alcohol and other drug use behavioural treatment for men*, „Australian and New Zealand Journal of Public Health” 2019, 43, s. 120–130 [dostęp: 4.10.2020].
- Fajferek R., *Psychologiczne uwarunkowania readaptacji*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2007, R. XI, z. 1, file:///C:/Users/maya_/Downloads/Fajferek_R-Psychologiczne_uwarunkowania_readaptacji-CZPKiNP_2007-z.1.pdf/ [dostęp: 25.08.2020].
- Feingold Z.R., Fox A.B., Galovski T.E., *Effectiveness of Evidence-Based Psychotherapy for Posttraumatic Distress within a Jail Diversion Program*, „Psychological Services” 2018, 15 (4), https://www.researchgate.net/publication/321084787_Effectiveness_of_Evidence-Based_Psychotherapy_for_Posttraumatic_Distress_Within_a_Jail_Diversion_Program/ [dostęp: 9.10.2020].

- National Institute of Correction, *Justice in Action Draft Paper Cognitive Behavioral Therapy. Thinking for change against crime, Justice in Action*, 2012, www.justiceaction.org.au/images/cogbehavtherapy1.pdf [dostęp: 7.09.2020].
- New Zealand Government Report, *Cognitive-Behavioural Therapy Investment*, 2016, p.1, <http://www.justice.govt.nz/assets/Documents/Publications/investment-brief-CBT.pdf> [dostęp: 27.09.2020].
- NHS England Publications Gateway Reference 01908. 2015-2016. *National Partnership Agreement between: The National Offender Management Service, NHS England and Public Health England for the Co-Commissioning and Delivery of Healthcare Services in Prisons in England*. England: NHS, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/460445/national_partnership_agreement_commissioning-delivery-healthcare-prisons_2015.pdf [dostęp: 15.10.2020].
- Nizio M., *Terapia kognitywno-behawioralna w ujęciu praktycznym w resocjalizacji*, w: N. Nyckowiak, J. Leśny (red.), *Badania i Rozwój Młodych Naukowców w Polsce. Nauki humanistyczne i społeczne. Część V — Społeczeństwo i rozwój*, Poznań 2019, www.researchgate.net/publication/335543795_Terapia_kognitywnobehawioralna_w_ujciu_praktycznym_w_resocjalizacji/ [dostęp: 18.08.2020].
- Phipps P., Korinek K., Aos S., Lieb R., *Research findings on adult corrections programs: A review*, Washington: Washington State Institute for Public Policy, 1999, www.wsipp.wa.gov/ReportFile/1310/Wsipp_Research-Findings-on-Adult-Corrections-Programs-A-Review_Executive-Summary.pdf [dostęp: 5.10.2020].
- Platt S., Niederkrotenthaler T., *Suicide Prevention Programs. Evidence Base and Best Practice*, *Crisis* 2020, 41 (1), DOI: <https://doi.org/10.1027/0227-5910/a000671> [dostęp: 28.08.2020].
- Richmond R., Indig D., Butler T., et al., *A randomized controlled trial of a smoking cessation intervention conducted among prisoners*, „Addiction” 2012, DOI: 10.1111/add.12084 [dostęp: 22.09.2020].
- Rojas E.C., Peters R.H., *Evidence-based practice for co-occurring disorders in offenders. „Addiction Research and Theory”* 2016, 24 (3), DOI: <http://dx.doi.org/10.3109/16066359.2015.1102896/> [dostęp: 24.08.2020].
- Śliwierski A., *Trzy generacje terapii poznawczo-behawioralnej-rozwój i założenia teoretyczne*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Psychologica” 2016, 20, DOI: <http://dx.doi.org/10.18778/1427-969X.20.01> [dostęp: 19.08.2020].
- Sperber K.G., Lowenkamp Ch.T., *Dosage is more than just counting program hours: The importance of role-playing in treatment outcomes*, „Journal of Offender Rehabilitation” 2017, 56 (7), s. 433–451, DOI: <https://doi.org/10.1080/10509674.2017.1359222> [dostęp: 22.08.2020].
- Thoder V.J., Cautilli J.D., *An Independent Evaluation of Mode Deactivation Therapy for Juvenile Offenders*, „The International Journal of Behavioral Consultation and Therapy” 2011, 7 (1), <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ959669.pdf> [dostęp: 27.08.2020].
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy* (Dz. U. 2020 r., poz. 523), <https://www.lexlege.pl/kkw/czesc-ogolna/351/> [dostęp: 1.09.2020].
- Valentine S.E., Ahles E.M., De Silva L., et al., *Community-based implementation of a paraprofessional-delivered cognitive behavioral therapy program for youth involved with the criminal justice system*, „Journal of Health Care for the Poor

- and Underserved” 2019, 30 (2), s. 841–865, DOI: 10.1353/hpu.2019.0059 [dostęp: 16.09.2020].
- Vivian-Byrne S., *Changing people's mind*, „Journal of Sexual Aggression” 2004, 10 (2), DOI: 10.1080/13552600412331290094 [dostęp: 12.09.2020].
- Waldram J.B., *Moral Agency, Cognitive Distortion, and Narrative Strategy in the Rehabilitation of Sexual Offenders*, „ETHOS Journal of the Society for Psychological Anthropology” 2010, 38 (3), s. 251–274, DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1548-1352.2010.01144.x/> [dostęp: 26.08.2020].
- Waldram J.B., *The Narrative Challenge to Cognitive Behavioral Treatment of Sexual Offenders*, „Cult Med Psychiatry” 2008, DOI: 10.1007/s11013-008-9102-6 [dostęp: 26.08.2020].
- Wilson B.D., Bouffard L.A., MacKenzie D.L., *A quantitative review of structured group-oriented, cognitive-behavioural programs for offenders*, „Criminal Justice and Behaviour” 2005, 32 (2), DOI: 10.1177/0093854804272889 [dostęp: 13.09.2020].
- Yoon I.A., Slade K., Fazel S., *Outcomes of Psychological Therapies for Prisoners With Mental Health Problems: A Systematic Review and Meta-Analysis*, „Journal of Consulting and Clinical Psychology” 2017, 85 (8), DOI: <http://doi.org/10.1037/ccp0000214> [dostęp: 18.08.2020].

Noty o autorach

Sławomir Grzesiak — doktor nauk społecznych w zakresie pedagogiki, funkcjonariusz Służby Więziennej. Pedagog i administratywista pełniący służbę na stanowisku adiunkta w Pracowni Badań Psychopedagogicznych Instytutu Badawczo-Rozwojowego w Wyższej Szkole Kryminologii i Penitencjarystyki w Warszawie. Zainteresowania naukowe: pedagogika resocjalizacyjna i penitencjarna; readaptacja społeczna skazanych; struktura organizacyjna i funkcjonowanie więziennictwa w Polsce; demografia więzienna.

Karolina Grzywińska-Aleksandrowicz — doktor nauk społecznych w zakresie psychologii, funkcjonariuszka Służby Więziennej. Psycholog, pełniąca obowiązki kierownika działu terapeutycznego dla skazanych z niepsychotycznymi zaburzeniami psychicznymi i upośledzonych umysłowo, w tym sprawców przestępstw seksualnych w Zakładzie Karnym Nr 2 w Łodzi. Adiunkt w Instytucie Nauk Społecznych Wyższej Szkoły Biznesu i Nauk o Zdrowiu w Łodzi. Zainteresowania naukowe: psychoterapia poznawczo-behawioralna, przestępczość seksualna.

Malgorzata Jadeszko — doktor nauk społecznych w zakresie pedagogiki, funkcjonariusz Służby Więziennej. Pedagog resocjalizacyjny i psycholog społeczny pełniący służbę na stanowisku młodszego psychologa działu penitencjarnego w Zakładzie Karnym w Przytułach Starych. Zainteresowania naukowe: niedostosowanie społeczne młodzieży, stereotypizacja i typizacja, problematyka relacji społecznych i radzenia sobie z konfliktami.

Marta Jastrzębska — doktor nauk humanistycznych w zakresie psychologii, funkcjonariuszka Służby Więziennej. Psycholog pełniący służbę na stanowisku starszego psychologa działu penitencjarnego w Zakładzie Karnym Nr 2 we Wrocławiu. Nauczyciel akademicki Uniwersytetu i Uniwersytetu Humanistycznospołecznego SWPS we Wrocławiu i Poznaniu. Zainteresowania naukowe: psychologia sądowo-penitencjarna, patologia społeczna.

Elżbieta Kamińska — doktorantka na Uniwersytecie Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, funkcjonariuszka Służby Więziennej. Psycholog pełniący służbę na stanowisku starszego psychologa działu penitencjarnego w Domu dla Matki i Dziecka w Zakładzie Karnym Nr 1 w Grudziądzu. Zainteresowania naukowe: wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec kobiet.

Konrad Kulawik — magister, funkcjonariusz Służby Więziennej. Pedagog pełniący służbę na stanowisku asystenta w Instytucie Społecznych Podstaw Penitencjarystyki w Wyższej Szkole Kryminologii i Penitencjarystyki w Warszawie. Zainteresowania naukowe: personel penitencjarny, oddziaływania penitencjarne, międzynarodowe standardy odbywania kary pozbawienia wolności.

Mateusz Lewandowski — doktorant w Szkole Doktorskiej Wojskowej Akademii Technicznej im. Jarosława Dąbrowskiego w Warszawie, funkcjonariusz Służby Więziennej. Pedagog pełniący służbę na stanowisku młodszego inspektora w Pracowni Bezpieczeństwa i Systemów Penitencjarnych Instytutu Badawczo-Rozwojowego w Wyższej Szkole Kryminologii i Penitencjarystyki w Warszawie. Zainteresowania naukowe: bezpieczeństwo wewnętrzne i socjologia bezpieczeństwa.

Zbigniew Nowacki — doktor nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki, emerytowany funkcjonariusz Służby Więziennej. Pedagog pracujący na stanowisku adiunkta w Pracowni Bezpieczeństwa Systemów Penitencjarnych Instytutu Badawczo-Rozwojowego w Wyższej Szkole Kryminologii i Penitencjarystyki w Warszawie. Zainteresowania naukowe: wpływ społeczny, zatrudnienie skazanych, bezpieczeństwo jednostek penitencjarnych.

Agnieszka Nowogrodzka — doktorantka w Instytucie Psychologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, funkcjonariuszka Służby Więziennej. Psycholog pełniąca służbę na stanowisku asystenta w Instytucie Społecznych Podstaw Penitencjarystyki w Wyższej Szkole Kryminologii i Penitencjarystyki w Warszawie. Zainteresowania naukowe: mechanizmy zaburzonej osobowości; rozwój zasobów osobistych; terapia poznawczo-behawioralna — terapia schematu i wykorzystywane przez nią metody.

Edyta Mituła-Grzesiak — pedagog, doktorantka w Instytucie Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego. Zainteresowania naukowe: pedagogika między- i wielokulturowa; procesy stygmatyzacji, marginalizacji i dyskryminacji; tożsamość i identyfikacja grup wykluczanych społecznie.

Rafał Podruczny — doktor nauk społecznych w zakresie pedagogiki, funkcjonariusz Służby Więziennej. Pedagog pełniący służbę w Zakładzie Karnym Nr 1 we Wrocławiu na stanowisku młodszego wychowawcy działu penitencjarnego. Zainteresowania naukowe: oddziaływania penitencjarne w warunkach instytucji totalnej, inhibitory procesu resocjalizacji instytucjonalnej, negatywne aspekty odbywania kary pozbawienia wolności, optymalizacja oddziaływań korekcyjno-wychowawczych w jednostkach penitencjarnych.

Damian Skowron — prawnik, doktorant w Katedrze Prawa Karnego Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Asystent w Pracowni Prawa Karnego Wykonawczego Instytutu Badawczo-Rozwojowego w Wyższej Szkole Kryminologii i Penitencjarystyki w Warszawie. Zainteresowania naukowe: prawo karne wykonawcze, odpowiedzialność karna i dyscyplinarna, prawo nowych technologii.

Hubert Skrzyński — magister, czynny zawodowo nauczyciel języka angielskiego. Dyrektor Centrum Kształcenia Ustawicznego przy Zakładzie Karnym w Płocku. Założyciel Stowarzyszenia na rzecz edukacji osób wykluczonych społecznie o nazwie „Busola”. Członek EPEA — Europejskiego Stowarzyszenia na rzecz Edukacji Przywiązanej. Zainteresowania naukowe: edukacja osób wykluczonych i marginalizowanych społecznie, wykluczenie społeczne.

Maja Zawadzka — magister, funkcjonariuszka Służby Więziennej. Psycholog pełniąca służbę na stanowisku młodszego inspektora w Pracowni Badań Psychopedagogicznych Instytutu Badawczo-Rozwojowego w Wyższej Szkole Kryminologii i Penitencjarystyki w Warszawie. Zainteresowania naukowe: terapia poznawczo-behawioralna; terapia odwracania za pomocą ruchu gałek ocznych (EMDR); psychologia kliniczna; komparatystyka penitencjarna; personel penitencjarny; służba medycyny pracy Służby Więziennej, readaptacja społeczna.

